

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний університет
«ЖИТОМИРСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Ю. В. УЩАПОВСЬКИЙ

ІДЕІ

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ
В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ
УКРАЇНИ
XIX – початку XX ст.

Монографія

Видання друге, стереотипне

Житомир

2019

УДК 330.837(477)''18/19''
У 96

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного університету «Житомирська політехніка»
Протокол № 10 від 30.09.2019 р.

Рецензенти

Ю. М. Бажал, д-р екон. наук, проф.
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)
В. О. Шевчук, д-р екон. наук, проф.
(Національна академія статистики, обліку та аудиту)
О. О. Шевченко, д-р екон. наук, доц.
(Донбаська державна машинобудівна академія)

Ущাপовський Ю. В.

У 96 Ідеї інституціоналізму в економічній думці України
XIX — поч. XX ст.: монографія. Видання друге, стереотип-
не / Ю. В. Ущাপовський. — Житомир: Житомирська полі-
техніка, 2019. — 263, [1] с.
ISBN 978-966-683-540-9

У монографії з'ясовано місце і значення інституційного аналізу в площині нових методологічних підходів сучасної науки до історичної реконструкції розвитку економічної думки. Окреслено методологічні аспекти інституційного аналізу господарських систем. Основну увагу зосереджено на суперечливій проблемі пошуку витоків інституціоналізму в економічній думці України XIX — початку XX ст. Зародження ідей інституціоналізму в Україні досліджено в контексті розвитку економічної науки, цінностей і світоглядних орієнтирів відповідного історичного періоду в Європі. Проведено аналіз інституційної структури економіки українськими науковцями XIX – початку XX ст. в площині економічної культури і економічної політики держави. З'ясовано також еволюцію неформальних і формальних інституцій господарства у статистичних, етнографічних та історико-правових працях українських вчених.

Для наукових працівників, економістів, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться дослідницькою програмою сучасного інституціоналізму та історією економічної думки України.

УДК 330.837(477)''18/19''

ISBN 978-966-683-540-9

© Ю. В. Ущাপовський, 2019
© Державний університет
«Житомирська політехніка», 2019
© ПП "Рута", друк, 2019

Зміст

Передмова до другого видання 5

Розділ 1. Історико-економічні дослідження у світлі методології сучасного інституціоналізму 9

- 1.1. Методологічний апарат сучасної науки та перспективи дослідження історії інституціоналізму в Україні 9
- 1.2. Основи методології інституційного аналізу господарських систем 26
- 1.3. Інституції та інституційна структура економіки в контексті історичних інституційних досліджень 44

Розділ 2. Протоінституційні дослідження в економічній та соціологічній науці XIX — початку XX ст. 55

- 2.1. Витоки інституціоналізму у площині становлення класичної політичної економії 55
- 2.2. Соціально-економічні інституції у соціологічній науці XIX — поч. XX ст. 60
- 2.3. Особливості генезису економічної науки в Україні та їх вплив на характер протоінституційних досліджень 70
- 2.4. Інституції в неортодоксальній економічній науці XIX — поч. XX ст. 82
  - 2.4.1. Економічна теорія марксизму. 82
  - 2.4.2. Соціально-економічні інституції в дослідженнях німецької історичної школи 88

Розділ 3. Дослідження неформальних інституцій в економічній думці України XIX — поч. XX ст. 107

- 3.1. Неформальні інституції у працях представників класичної політичної економії в Україні 107
- 3.2. Інституційне середовище в статистичних, етнографічних та історико-правових дослідженнях дореформеного (1861) періоду. 121
- 3.3. Теорія цивілізації А. Метлинського. 132

3.4. Особливості аналізу неформальних інституцій представниками Київської економічної школи	136
3.5. Соціально-економічні інституції в площині економічної теорії марксизму та органічної соціології	153
3.6. Неформальні інституції в площині синтезу класичної та німецької історичної шкіл	175
Розділ 4. Аналіз формальних інституцій в економічній думці України XIX — поч. XX ст.	184
4.1. Формальні інституції в українській економічній думці класичного періоду	184
4.2. Формальні обмеження господарської діяльності у дослідженнях Київської економічної школи	196
4.3. Інституційний порядок в контексті методології історичної школи: М. Олексієнко	218
4.4. Формальні інституції у дослідженнях К. Гаттенбергера і В. Левитського	227
<i>Висновки</i>	236
<i>Література</i>	243

Передмова до другого видання

Перше видання наукового дослідження «Ідеї інституціоналізму в економічній думці України XIX – поч. XX ст.»¹ отримало схвальний відгук у науковців, що досліджують українську економічну спадщину та заглиблені у теоретичні проблеми інституціоналізму. Книгу було відзначено дипломом I ступеня Всеукраїнського конкурсу публікацій ВУАПек з проблем політичної економії за 2003-2013рр. у номінації «краща монографія» та дипломом II ступеня Міжнародної асоціації інституціональних досліджень Міжнародного конкурсу праць, присвячених інституційним проблемам сучасного економічного розвитку в номінації «монографія». Названі обставини та бажання розширити коло прихильників методології інституціоналізму в економіці спонукали автора до перевидання праці.

У другому виданні автором у тексті були зроблені незначні редакційні правки, що не порушили змісту роботи та її структури.

Хронологічні рамки XIX – поч. XX ст. окреслюють становлення, розвиток та визнання економічної науки в Україні. Наукова спадщина економістів України є органічною складовою української економічної культури, допомагає сприйняти національну культуру цілісно у всій її багатогранності.

Порівняно з традиційною ортодоксальною теорією дослідницька програма інституціоналізму для сучасних українських вчених розширила можливості раціонального і виваженого ставлення до аналізу економічних явищ і процесів, а тому не дивно, що вона набуває все більше й більше прихильників. Нові методологічні підходи сучасної науки розширюють можливості для онтологічного й гносеологічного аналізу еволюції економічної думки України. Серед напрямів сучасної економічної науки інституціоналізм найкраще враховує світоглядні аспекти наукового пізнання, цілі і цінності суспільства, що втілені у соціально-економічних інституціях. Незважаючи на різноплановість, антропоцентризм і еволюційність дослідницької програми інституціо-

---

¹ Уцаповський Ю. В. Ідеї інституціоналізму в економічній думці України XIX – поч. XX ст.: монографія / Ю. В. Уцаповський. — К.: КНЕУ, 2012. — 259 с.

налізму робить її привабливою для використання в історико-економічних дослідженнях.

Метою дослідження є розкриття витоків ідей інституціоналізму в українській економічній думці у площині його зародження у світовій економічній науці.

Хронологічні рамки праці окреслюють період XIX — початку XX ст., що має свої особливості з погляду:

1) якісних змін в історії *світової науки* – період класичної науки на зламі XIX—XX ст. завершується становленням неокласичної науки;

2) еволюції *економічної науки* – у 70-і рр. XIX ст. відбулася перша «маргіналістична» революція, яка на зламі XIX—XX ст. завершилася становленням неокласичного «мейнстріму» та широкого спектру опозиційних до нього наукових шкіл;

3) розвитку *економічної думки України* – від проникнення на терени України ідей класичної політичної економії до формування на зламі XIX—XX ст. економічної науки з власною специфікою наукових досліджень.

Об'єктом аналізу є економічна думка України XIX — початку XX ст. Предметом дослідження є оцінка ідей інституціоналізму в економічній думці України XIX — поч. XX ст.

У нашій монографії вперше розкрито дослідження інституційної структури економіки в економічній думці України XIX — початку XX ст. У першому розділі автор зосереджує увагу передусім на обґрунтуванні методології інституційного аналізу в контексті здобутків сучасного розвитку наукового знання. Підкреслено значення системного, синергетичного, цивілізаційного та еволюційного підходів у методології «постнеокласичного» етапу розвитку сучасного наукового знання та у практиці інституційного аналізу. У сучасній економічній науці інституціоналізм має найскладнішу й найбільш розгалужену структуру. На наш погляд, не існує єдиної парадигми інституційної економічної теорії: вона є певною сукупністю шкіл, що відрізняються одна від одної предметом і методологією дослідження. Автор позиціонує себе як прихильник створення єдиної парадигми інституціоналізму. Зміст «інституції» має враховувати як екзогенну, так і ендогенну її природу, оскільки не тільки інституції накладають обмеження на дії індивідів, але й індивіди формують інституційні обмеження. Сформовано алгоритм дослідження інституційної структури

економіки в економічній думці України XIX ст. — поч. XX ст., згідно якого її аналіз відбувається спочатку в розрізі інституційного середовища, яке базується переважно на неформальних інституціях, а потім у розрізі інституційного порядку, який вміщує в себе переважно формальні інституції.

Щоб краще зрозуміти обставини, за яких відбувалося зародження ідей інституціоналізму в економічній думки України необхідно знати його витоки у світовій економічній науці. Саме на цьому сконцентровано дослідження у другому розділі. Розкриваються соціально-економічні аспекти теоретичного аналізу класичної політичної економії та неортодоксальної економічної науки XIX — поч. XX ст. Обґрунтовано, чому класична політична економія не може вважатися основним джерелом інституціоналізму. Особливе місце у дослідженні відведено соціології, як науці, що мала визначальний вплив на становлення інституціоналізму, але не достатньо вивчена у площині становлення його ідей. З'ясовуються витоки спільних для соціології та інституціоналізму понять: «прогрес», «еволюція», «структура», «інституція» та значення соціології для розвитку економічної науки загалом та інституціоналізму зокрема. Приділено увагу також марксизму та німецькій історичній школі, які часто фігурують як джерела інституціоналізму. Досліджено особливості становлення економічної науки в Україні та їх вплив на протоінституційні дослідження.

У третьому розділі з'ясовано рівень дослідження інституційного середовища в українській економічній думці класичного періоду, українській статистиці, етнографічних та історико-правових дослідженнях. Вперше у світлі інституціоналізму розкрито теорію цивілізації Амвросія Метлинського. Особливу увагу зосереджено на спадщині Київської економічної школи, яка досліджувала неформальні інституції в контексті підходів класичної політичної економії. З'ясовано вплив марксизму на розуміння соціально-економічних категорій у наукових працях Михайла Драгоманова, Миколи Зібера, Сергія Подолинського. Вперше в контексті інституційного аналізу розкрито органічну соціологію Олександра Строніна.

Основна увага четвертого розділу зосереджена на з'ясуванні рівня аналізу формальних інституцій в економічній думці України XIX — поч. XX ст. З'ясовані роль і місце держави в економіч-

ній системі у працях представників класичної політичної економії в Україні, яка передусім нас цікавила з точки зору інституційних обмежень і формування інституційного порядку. Розкрито розуміння інституційного порядку Костянтином Гаттенбергером і Володимиром Левитським у площині оригінального синтезу класичної та німецької історичної шкіл, а також дослідження інституційного порядку в світлі методології німецької історичної школи Михайла Олексієнка.

Дослідження автор присвячує світлій пам'яті своїх вчителів та наставників, корифеям української історико-економічної науки – професору Злупку Степану Миколайовичу та професору Корнійчук Людмилі Яківні, під значним впливом праць і настанов яких він відбувся як науковець.

Ми усвідомлюємо, що аналітичні проблеми інституційної структури економіки в економічній думці України XIX — поч. XX ст. досліджені з різним рівнем теоретичної глибини і аргументованості аналізу, але цього і неможливо досягти в межах однієї праці. Автор буде вдячний читачам за доброзичливі побажання, змістовні доповнення і аргументовані зауваження. Сподіваємося, що монографія допоможе сучасним дослідникам як у справі інституційного аналізу історії економічної думки України, так і у поглибленні та розширенні методології інституціоналізму.

Розділ 1

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СВІТЛІ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

1.1. Методологічний апарат сучасної науки та перспективи дослідження історії інституціоналізму в Україні

Для сучасного етапу розвитку науки характерним є зростання ролі міждисциплінарних програмних досліджень, які все частіше зорієнтовані на вирішення конкретно окресленої проблеми, тобто простежується тенденція переходу науки від об'єктної до проблемної орієнтації. Науковці зіштовхуються з складними системними об'єктами, якісний аналіз яких у межах окремо взятих дисциплін неможливий, а тому наукові дослідження ХХІ ст. передбачають тісну співпрацю фахівців різних галузей знань і нових інтегративних підходів. У цій площині розширюються можливості залучення здобутків економічної науки до вирішення актуальних проблем сьогодення. Економічна наука не може стояти осторонь від тенденцій і досягнень сучасних процесів наукового пізнання.

Сучасний етап розвитку науки прийнято називати, у всякому випадку на пострадянському просторі, «постнекласичним». Термін «постнекласична наука» до наукового обігу запровадив російський філософ В. Стьопін. У праці «Філософія науки і техніки» (1995) він зауважує: «У сучасну епоху, в останню третину нашого століття ми є свідками нових радикальних змін в основах науки. Ці зміни можна охарактеризувати як *четверту* глобальну наукову революцію, під час якої народжується нова *постнекласична наука*»¹. Для неї притаманне особливе ставлення до *ціннісних* і *світоглядних* аспектів наукового пізнання. Сучасна наука не відриває знання від процесу його отримання, а тому досліджує предмет наукової діяльності у єдності з засобами пізнання, внутрішньо-науковими цінностями та суб'єктом-дослідником на загальноновизнаних принципах. Такими фундаментальними принципами

---

¹ Філософія науки и техники: Учебное пособие // В. С. Степин, В. Г. Горохов, М. А. Розов — М.: Контакт-Альфа, 1995. — С. 280.

для наук, які вивчають людину і суспільство, є історичний розвиток і цілісність соціального життя, враховуючи свідомість людини. Залучення суб'єкту пізнання до пізнавального процесу можна розглядати як невід'ємний атрибут сучасної постнекласичної науки. Об'єкт пізнання науковці все частіше розглядають як єдність тріади: «суб'єкт — засоби — об'єкт». Використання такого підходу не може залишити поза увагою дослідників *інституційне середовище*, у якому отримувалися наукові результати.

Революційне об'єднання наукового пізнання за об'єктом і методом у сучасній науці повертає її до *цілісності* світосприйняття, яку, на думку В. Стюпіна, було втрачено в кінці XVIII — першій половині XIX ст. в результаті «*другої* глобальної наукової революції, що окреслила перехід до нового становища природознавства — *дисциплінарно організованої науки*»². З того часу провідною була проблема пошуку шляхів узгодження наукових методів та синтезу знань між різними галузями наукових досліджень. Схоже, що на початку XXI ст. з'явилися реальні можливості до практичного вирішення цієї проблеми.

Господарська система належить до складних систем, які історично змінюються. У процесі еволюції вона, проходячи через різні рівні своєї організації, постійно змінює власну структуру. Модифікація господарської системи супроводжується зміною взаємозв'язків між її елементами, що значно ускладнює її дослідження в межах методологічного апарату класичної науки та робить їх дещо однобокими. Дослідження складних систем потребує нових стратегічних підходів. Зрушення у методології наукового пізнання на зламі XX—XXI ст. дозволяють переглянути методологічний апарат сучасної економічної науки у бік його вдосконалення.

Нові методологічні підходи постнекласичної науки збагачують можливості історичної реконструкції явищ і процесів, дозволяють узгоджувати розвиток знань з цінностями і світоглядними позиціями відповідного історичного періоду, що надзвичайно важливо для досліджень історико-економічного спрямування. Це зовсім не означає, що слід відмовитися від здобутків традиційного класичного аналізу, оскільки різні методологічні підходи тільки розширюють діапазон дослідження об'єкту, висвітлюючи його

² Философия науки и техники: Учебное пособие // В. С. Степин, В. Г. Горохов, М. А. Розов — М.: Контакт-Альфа, 1995. — С. 276.

у всій повноті проявів. Аксиологічні аспекти пізнання пов'язують пошук наукової істини (внутрішньо наукові цінності) з суспільними цінностями, що створює можливості для кращого розуміння процесів еволюції складних наукових систем.

Помилково стверджувати, що класична та некласична наука повністю ігнорувала ціннісні уподобання. Вчені не заперечували факти впливу ціннісних орієнтирів науковця на процес дослідження та інтерпретацію його результатів, але прагнули зберігати щодо них позицію «нейтральності». Проте у XX ст. інтенсивність процесів наукового пізнання та очевидність кризи ціннісно-нейтрального ідеалу дослідження сприяли піднесенню особистісно-суб'єктивного фактора у науці.

Розвиток економічної думки в Україні протягом XIX ст. — поч. XX ст. відбувся в умовах роздільності українського суспільства між Російською та Австро-Угорською імперіями. Відсутність власної державності стримувала господарський і культурний розвиток українського народу, заважала сприймати українську економічну думку як самостійне явище, оскільки вона була «розчиненою» у економічній думці метрополій, а тому її осередки часто знаходилися поза межами власне українських етнічних земель — у Петербурзі, Москві, Відні, Варшаві. Сьогодні вже не викликає здивування та особлива увага, яку приділяли українські вчені окресленого періоду вирішенню соціально-культурних проблем у своїй науковій і практичній діяльності. Відновлення української державності актуалізує відновлення історичної справедливості щодо місця і ролі українських вчених у контексті національно-культурного розвитку.

Економічна думка України періоду XIX — поч. XX ст. вміщує теоретичну спадщину таких яскравих і оригінальних економістів, як Іван Вернадський, Микола Бунге, Сергій Подолинський, Євген Слуцький, Михайло Туган-Барановський, а тому завжди приваблювала істориків-економістів. Переважна частина сучасних фундаментальних досліджень, які об'єктом аналізу мали розвиток економічної думки України окресленого періоду, проведені з позицій класичної і некласичної науки. Науковці, аналізуючи переважно адекватність відображення конкретним економістом реалій господарського життя певної історичної доби, зосереджувалися передусім на об'єкті дослідження. Методологічні уподобання економіста піддавалися верифікації з огляду на їх відповід-

ність до панівних у науковому співтоваристві концептуальних підходів. З огляду на сказане, існують об'єктивні підстави до існування у спадщині української економічної думки наукових фактів і теоретичних висновків, які не потрапили під «обстріл» панівної методології, а тому залишилися не поміченими для науковців. Наприклад, не викликає сумнівів, що прихильники класичної політичної економії М. Балудянський, Т. Степанов, І. Вернадський мету і стратегію своїх наукових досліджень розглядали у площині світоглядних установок і ціннісних орієнтацій, які панували у культурі першої половини XIX ст., але класична наука не зорієнтована на осмислення такого роду зв'язків. У цьому розумінні, врахування *гуманістичних аксіологічних* факторів дослідника в історичній реконструкції розвитку економічної науки в Україні дозволить більш рельєфно висвітлити важливі складові її поступу, з'ясувати її генезис та *еволюційні* тенденції, сприятиме сприйняттю її як *цілісності*.

До переосмислення розвитку української економічної думки XIX — поч. XX ст. спонукає також *криза провідної неокласичної парадигми* в економічній науці. Незважаючи що методологія економічної теорії суттєво вдосконалилася завдяки широкому використанню математичного апарату для економічних досліджень; узагальненню фундаментальної теорії рівноваги та її екстраполяцію на теорії міжнародної торгівлі, оподаткування, суспільних благ, монетарної економіки, виробничої фірми; через спробу синтезувати мікро- і макроекономіку на основі теорії поведінки агентів і теорії загальної рівноваги, — надмірна спеціалізація економічних досліджень породжує зростаючий потік різномірної, не здатної до інтегрованості інформації. Спеціалісти навіть суміжних галузей однієї науки часто по-різному тлумачать одні й ті самі терміни й категорії. На думку українського дослідника економічних систем С. Степаненка, «саме через вузькість методологічних підходів сучасна неокласична економічна теорія втрачає домінуючі позиції, стає вразливою для критики»³. Неокласична економічна наука традиційно зорієнтована на вивчення кількісних параметрів економічної системи, *не приділяє належної уваги взаємодії економічних об'єктів, суб'єктів та інституцій*. Перелічені обставини створюють об'єктивне підґрунтя якщо не для

³ Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 25.

повної заміни неокласичної дослідницької програми історичної реконструкції розвитку економічної думки в Україні, то принаймні її перегляду з метою вдосконалення.

Отже, для створення *цілісної* концепції розвитку економічної думки України періоду ХІХ — поч. ХХ ст., яка б враховувала внутрішню єдність *об'єкта* дослідження та його відносну автономність, потрібно залучити аксіологічні та еволюційні складові з арсеналу постнекласичної науки та адекватний до неї методологічний апарат економічної теорії.

У незалежній Україні з'явилася можливість вийти за межі методологічного апарату марксизму, який був єдино можливим для вчених радянської доби, що сприяло появі у 90-і рр. ХХ ст. великої кількості публікацій з історії економічної думки України. Серед них виокремлюються ґрунтовні дослідження С. Злупка, Л. Корнійчук, які не тільки висвітлили в контексті надбань української економічної культури спадщину С. Подолинського, І. Франка, М. Туган-Барановського, але й сприяли поширенню та популяризації їхніх праць у середовищі науковців⁴. Набула принципово нових обрисів, висвітлена М. Руденком у світлі збереження енергетичного потенціалу землі та людської цивілізації, наукова спадщина С. Подолинського⁵. Праці Л. Горкіної, І. С. Коропецького, Е. Лортикяна розкривали особливості еволюції української економічної думки у контексті економічної думки як Російської імперії, так і світової економічної науки⁶. Вперше на теренах пострадянського простору за редакцією С. Злупка було видано хрестоматію з національної економічної думки, яка не мала аналогів у наших сусідів ні за композицією, ні за багатством теоретичної спадщини⁷. Згадані фундаментальні праці разом із надбан-

⁴ Злупко С. М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — Львів: Каменяр, 1990. — 192 с.; Злупко С. М. Іван Франко — економіст. — Львів: МП «Слово», 1992. — 208 с.; Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський: (Укр. економіст світ. слави). — Львів: Каменяр, 1993. — 192 с.; Корнійчук Л. Я. Життя і діяльність С. А. Подолинського // Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — 328 с.

⁵ Руденко М. Д. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. — К.: Молодь, 1988. — 528 с.

⁶ Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ — перша третина ХХ ст.). — К.: Наукова думка, 1994. — 244 с.; Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — 192 с.; Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети ХХ столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования. — Харьков, 1995. — 192 с.

⁷ Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — 448 с.

ням історико-економічної науки радянської України 50—70-х рр. XX ст.⁸ та розробками на еміграції Б. Винара⁹ заклали основу відродження історико-економічних досліджень в Україні XXI ст.

Уперше зародження та основні етапи розвитку української економічної думки були систематизовані у навчальних посібниках: «Економічна думка України» (2000), «Історія економічної думки України» (2004), виданих у Львові та Києві професорами С. Злупком і Л. Корнійчук, які за змістом фактично є фундаментальними працями, оскільки розвиток української думки від давнини до сьогодення у них ґрунтується на цілісності та органічності української економічної культури, загальнолюдських цінностях, що притаманно генетико-еволюційним підходам інституційного аналізу¹⁰. У такому ж ключі видані «Основи історії економічної теорії» (2001) С. Злупка, де теорії і наукові школи українських економістів кінця XIX — першої третини XX ст. аналізуються не як «доважок» до провідних шкіл і течій, а як самочинне джерело розвитку світової економічної науки¹¹. Аналізуючи особливості формування інституціоналізму в українській економічній думці, він підкреслював: «Українська економічна думка містить цінності інституціоналізму загальноцивілізаційного значення. У тому зв'язку достатньо зіслатися на праці представників Київської школи в політичній економії, в яких доволі чітко окреслені поняття, якими оперує інституціоналізм. Ще рельєфніше сформульовано положення інституціоналізму в науковій спадщині всесвітньо відомого українського вченого М. Туган-Барановського»¹².

⁸ Нариси з історії економічної думки на Україні. Відп. ред. Д. Ф. Вірник. — К.: В-во АН УРСР, 1956. — 388 с.; 3 історії економічної думки на Україні. Зб. статей. Редкол.: В. П. Теплицький та ін. — К.: В-во АН УРСР, 1961. — 348 с.; *Корнійчук Л. Я., Мешко І. М.* Економічні погляди С. А. Подолінського. — К.: В-во АН УРСР, 1956. — 190 с.; *Злупко С. М.* Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. — Львів: В-во Львівського університету, 1969. — 222 с.; *Корнійчук Л. Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. — К.: В-во Київського університету, 1971. — 256 с.

⁹ *Винар Богдан.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919—1964). — Мюнхен, 1965. — 120 с.

¹⁰ *Злупко С. М.* Економічна думка України: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 496 с.; *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — 431 с.

¹¹ *Злупко С. М.* Основи історії економічної теорії: Навчальний посібник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 628 с.

¹² Там само. — С. 589.

З початком XXI ст. у Києві та Львові було проведено значну роботу по перевиданню і дослідженню спадщини української економічної науки. Зокрема, на економічному факультеті КНУ імені Тараса Шевченка за редакцією проф. В. Базилевича видано фундаментальні дослідження, присвячені творчості М. Бунге, С. Булгакова, Є. Слуцького, І. Вернадського¹³. У КНЕУ імені Вадима Гетьмана за редакцією проф. В. Фещенко вперше у повному обсязі було перекладено українською і опубліковано працю Є. Слуцького «Теорія граничної корисності»¹⁴. У ЛНУ імені Івана Франка професор С. Злупко вперше переклав і видав українською працю М. Туган-Барановського «Основи політичної економії» (2003)¹⁵, впорядкував та видав наукову спадщину Й. Шимоновича «Економічна україніка» (2001)¹⁶ та В. Навроцького «Географічні, етнографічні та статистико-економічні праці» (2004)¹⁷.

За останнє десятиліття спостерігалось не тільки розширення бази, але й деталізація проблематики досліджень з історії економічної думки України XIX — поч. XX ст., що є свідченням їх достатньої зрілості. Дає підстави це стверджувати аналіз монографій, які були сконцентровані на: 1) проблемах методології (П. Леоненко, Т. Гайдай)¹⁸ і еволюції окремих економічних категорій (Ю. Ущиповський)¹⁹; 2) проблемах становлення та розвитку

¹³ М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — 697 с.; С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті XXI століття / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2006. — 903 с.; Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2007. — 919 с.; І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — 862, [2] с.

¹⁴ Слуцький Є. Є. Теорія граничної корисності / За ред. д-ра екон. наук В.М. Фещенко, Т. В. Куриленко. — К.: КНЕУ, 2006. — 528 с.

¹⁵ Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії. (Наук. редактор, автор вступної статті С. М. Злупко). — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 628 с.

¹⁶ Шимонович Йоаникій. Економічна україніка. Наукові праці. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. — 432 с.

¹⁷ Навроцький Володимир. Географічні, етнографічні та статистико-економічні праці / упорядники С. Злупко і Я. Злупко. — Львів, 2004. — 580 с.

¹⁸ Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2004. — 434 с.; Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 296 с.

¹⁹ Ущиповський Ю. В. Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку XX століття): Наукове видання. — Житомир: ЖІТІ, 2002. — 268 с.

ринкового господарства (В. Фещенко)²⁰; 3) розвитку окремих галузей економічної науки (В. Небрат)²¹; 4) управлінській спадщині української економічної думки (Н. Супрун)²².

Незважаючи на зростання зацікавленості і кількість публікацій, у яких безпосередньо чи опосередковано вивчалась економічна спадщина економістів України XIX — початку XX ст., *поза увагою дослідників залишилися інституційні аспекти* їхньої творчості. Звісно, більшість сучасних науковців підкреслює вагомість соціальних складових та антропоцентризм у науковій творчості та діяльності українських вчених, проте майже відсутні дослідження, які б розглядали їх спадщину у площині *еволюції інституціоналізму*. Методологічні підходи постнекласичної науки та здобутки сучасного інституційного аналізу спонукають до поглибленого дослідження інституційної складової у працях українських вчених. Тому **предметом дослідження є оцінка ідей інституціоналізму в економічній думці України XIX — поч. XX ст.**

Вперше порушив проблему витоків інституціоналізму в Україні у середині 90-х рр. XX ст. харківський професор Е. Лортікян²³. Через прагнення пояснити економічні процеси з позицій соціальної та історичної обумовленості до прибічників інституціоналізму в Україні він зараховував представників класичної політичної економії та німецької історичної школи. На нашу думку, у вирішенні цієї проблеми на сьогодні найзмістовнішими є вже згадані дослідження П. Леоненка та Т. Гайдай. Досліджуючи розвиток політичної економії в Україні XIX—XX ст., проф. П. Леоненко витокам інституціоналізму присвятив цілу главу. Вчений зауважував: «Українська економічна думка останньої третини XIX — початку XX ст. не піднялась до самостійного формування інституціоналізму як особливого напрямку економічної науки. ... Для останнього існував добрий ґрунт у вигляді теоретичних витоків та сприятливих для інституціоналізму соціально-еконо-

---

²⁰ Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX — початку XX ст.: Монографія. — К.: КНЕУ, 2003. — 187 с.

²¹ Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX ст. — К.: І-нт екон. та прогнозув., 2007. — 224 с.

²² Супрун Н. А. Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління: монографія / Н. А. Супрун. — К.: КНЕУ, 2009. — 270 [2] с.

²³ Лортікян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования. — Харьков, 1995. — С. 59.

мічних умов держави»²⁴. Натомість Т. Гайдай, аналізуючи витoki методології інституційного економічного аналізу в Україні, ґрунтовно дослідила інституційні аспекти теоретичної спадщини Київської економічної школи, М. Зібера та С. Булгакова²⁵. Поза увагою дослідників залишився цілий пласт української економічної спадщини, який вимагає опрацювання у контексті інституційного аналізу. Отже, відсутність задовільного вирішення проблеми витоків інституціоналізму в українській економічній думці спонукає пристати на заклик професора П. Леоненка до «всебічного дослідження у вітчизняній загальноекономічній та історико-економічній літературі питань, пов'язаних з інституціоналізмом у різних його контекстах»²⁶.

Такі прагнення співпадають із тенденціями, що панують у світовій науковій спільноті. Криза у методології сучасного неокласичного напрямку не лише активізувала формування адекватного методологічного апарату у середовищі прихильників інституціоналізму, але й паралельно пожвавила зацікавлення проблемами його історії²⁷.

Зміни економічних реалій, вдосконалення методів (засобів) пізнання та зміни в економічній теорії за останні роки суттєво вплинули на зростання значення *методології* у процесі наукового пізнання. Якщо розглядати методологію економічної науки не у вузькому розумінні, як сукупність техніки та методів економічних досліджень, а її широкому розумінні, тобто, за словами М. Блауга, у «дослідженні концепцій, теорій і основних принципів мислення, що прийняті у тій чи іншій науці»²⁸, то маємо не

---

²⁴ Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.). Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2004. — С. 167.

²⁵ Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — С. 171–234.

²⁶ Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.). Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2004. — С. 167.

²⁷ Див.: Ходжсон Джефери. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — С. 29–31; Инишакое О. В., Фролов Д. П. Институционализм в российской экономической мысли (IX—XXI вв): В 2 т. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2002. Т. 1. — 486 с.; Нуреев Р. М. Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. — Ростов н/Д: Из-во «Содействие — XXI век»; Гуманитарные перспективы, 2010. — 415 с.

²⁸ Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют. Пер с англ. / Науч. ред. и вступ. ст. В. С. Автономова. — М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004. — С. 35.

стояти осторонь здобутків філософії науки. Для дослідження економічної спадщини минулого важливо враховувати вплив методу на формування змісту та структури теорії, а отже зробити правильний *вибір методологічного апарату*.

Виклик постнекласичного наукового мислення фундаментальна економічна наука сприйняла у дискусіях щодо збагачення і розширення її об'єкта. Вона зберігає своє значення як «жорстке ядро», але поступово інтегрується у складні наукові системи, які еволюціонують разом із людиною. Сучасний дослідник В. Тарасевич зауважує: «Людина інтегрована у таку систему не фрагментарно, як наприклад, homo oeconomicus, а тотально і безперервно-нескінченно і тому реагує на її зміни не тільки своїм свідомим, але також не- та підсвідомими початками»²⁹. Тенденції до розширення об'єкту економічної теорії неоднозначно сприймаються серед наукової спільноти, оскільки включення людини та її свідомої взаємодії з іншими індивідами надає економічним процесам і явищам *інституційного* звучання, що суперечить підходам сучасної економічної неокласики. Проте економіко-політична, економіко-соціальна, економіко-духовна та економіко-культурна складові не можуть ігноруватися у фундаментальній економічній науці у контексті постнекласичного наукового пізнання, яке змушує коригувати навіть традиційні неокласичні підходи.

Перехід від об'єктної до проблемної орієнтації сучасної науки обумовлює розростання «конкуруючих програм досліджень», які на основі міждисциплінарної взаємодії аналізують надскладні нерівноважні еволюційні системи. Зауважимо, що у такій ситуації досягнення економічної науки, які здійснені на методологічній основі класичної і некласичної і науки не слід відкидати, а потрібно лише більш чітко окреслили сферу їх застосування. На нашу думку, мають рацію В. Стьопін і Л. Кузнецова, які підкреслюють, що «становлення постнекласичної науки не знищує усіх уявлень і пізнавальних установок некласичного і класичного дослідження. Вони будуть використовуватися у певних пізнавальних ситуаціях, але тільки втратять статус панівних і таких, що визначають обличчя науки»³⁰. Сказане також стосується поперед-

²⁹ Тарасевич В. Постнекласична наука та економічна теорія // Економіка України. — 2004. — №2. — С. 61.

³⁰ Стетин В. С., Кузнецова Л. Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. — М., 1994. — С. 201—204.

ніх досліджень з історії економічної думки України ХІХ — поч. ХХ ст. Наприклад, результати досліджень, які виконані на основі марксистських підходів чи з позицій неокласичного «мейн-стріму», зберігають своє значення залежно від вирішення конкретної проблеми історико-економічного дослідження.

Зупинимося на системному, синергетичному, цивілізаційному підходах і глобальному еволюціонізмі у дослідженні суспільно-економічних процесів і надскладних систем, які набувають значення і ваги на сучасному етапі розвитку наукового пізнання.

Системне мислення у сучасній науці можна розглядати як своєрідну реакцією на ускладнення викликів, що постали перед людством у ХХ ст. Критики неокласичного напрямку вважають, що **системний підхід** як світоглядний і спрямовуючий принцип пізнавальної і практичної діяльності та сформована на його основі *теорія і методологія* є основою подолання кризи у сучасній економічній науці³¹.

Системний підхід інституційного аналізу є тим методологічним апаратом, що забезпечує перехід від лінійного рівня дослідження до нелінійного, від одновимірного — до багатомірного, від переважного дослідження явищ координації — до вивчення субординації та інших складних форм взаємодії. Такий підхід, на думку С. Степаненка, виключає абсолютизацію однієї з сторін суспільства та надання їй значення первинності відносно інших його складових, не обмежує розгляд зв'язків між ними лише встановленням причин і наслідків. Суспільство як ціле існує завдяки наявності у його складі різноякісних елементів, що становлять політичну, економічну, соціальну та культурну сфери суспільного життя³².

Проблеми, з якими зіштовхується наука, мають різний рівень структурованості: одні досить чітко окреслені й деталізовані з точки зору кількісних оціночних характеристик; інші є якісними проблемами, тобто не деталізовані й чітко не окреслені. Системний підхід є особливо доречним для вирішення недостатньо структурованих і складних економічних проблем, які мають змішані кількісні і якісні оцінки. На нашу думку, рівень глибини дослідження економічного розвитку та економічної думки України

³¹ Див.: Думная Н. Системность и системы в экономической теории // Вестник ФА. — 2000. — №4. — С. 25—30.

³² Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 19—20.

XIX — початку XX ст. вимагає кількісних оцінок, яких завжди не вистачає, а тому *системний аналіз потрібний для попередньої структуризації якісної проблеми з метою встановлення взаємозв'язків між її складовими та її вирішення.*

Синергетика виникла на межі різних наук та наукових шкіл, а тому з часу виникнення у 1970-ті рр. була приречена на *універсалізм* дослідницької програми. Поява нового наукового напрямку пов'язана з іменами бельгійських вчених Г. Ніколіса та І. Пригожина, а також німецького вченого М. Ейгена. *Синергетичний підхід* зосереджує увагу на проблемах «пошуку *універсальних закономірностей* виникнення порядку із хаосу, описом причин і механізмів відносно стійкого існування структур та їх розпаду»³³. На думку В. Василькової, такий потяг до універсалізму можна пояснити прагненням подолати роздробленість сучасного наукового знання.

Сьогодні перспективи та методологічний апарат синергетики як загальнонаукової програми ще не до кінця окреслені. Синергетичний підхід передбачає, що система структурується під впливом *відкритості, нелінійності та нерівноважності*. Для аналізу інституціоналізму важливо підкреслити значення дослідження Г. Ніколісом і І. Пригожином нерівноважних і неоднорідних «дисипативні структури», які є результатом самоорганізації системи. Дещо випереджаючи логіку дослідження, зауважимо, що неформальні інституції можна розглядати як результат дії таких «дисипативних структур», особливо за умов нав'язування суспільству неадекватних для нього формальних обмежень. Автори пояснили запровадження терміну «дисипативні структури» прагненням «підкреслити їх відмінність від рівноважних структур. Дисипативні структури є яскравим прикладом, що демонструє здатність нерівноважності бути джерелом впорядкованості. Механізм утворення дисипативних структур слід чітко розмежовувати від механізму формування рівноважних структур, заснованих на больцманівському принципі впорядкованості»³⁴. Нагадаємо, що в економічній науці рівноважний метод дослідження неокласиків знаходиться під постійним прицілом критики інституціоналізму.

³³ Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). Серия: «Мир культуры, истории и философии». — СПб.: Издательство «Лань», 1999. — С. 13.

³⁴ Огородников В. П. История и философия науки. Учебное пособие для аспирантов. — СПб.: Питер, 2011. — С. 262.

Основою самоорганізації дисипативних структур є зв'язки між її елементами, які утворюються у відкритих системах завдяки інтенсивному (потоківому) обміну речовиною (енергією, інформацією) з навколишнім середовищем. В синергетичній концепції відкрита система має як «джерела» — зони живлення енергією з навколишнього середовища, дія яких сприяє структурній неоднорідності системи, так і «потоки», що розсіюють енергію, дія яких пом'якшує структурну неоднорідність. Відкрита система, засвоюючи зовнішні впливи, постійно змінюється — перебуває у *флуктуації*. Флуктації вказують на неупорядкованість системи на мікрорівні. Якщо флуктації є значними, то система може або змінити свої якісні характеристики (створюється *нова структура, новий порядок*, які пов'язані з новою диференціацією елементів системи), або ж зовсім зруйнуватися. Переломні моменти у розвитку системи називають точками *біфуркації*, які характеризують період її невизначеності, оскільки невідомо буде система розвиватися хаотично, чи створиться нова впорядкована структура.

На нашу думку, синергетична концепція дисипативної структури, яка встановлює принципи спонтанної самоорганізації матерії, є важливою для *розуміння зародження, еволюції та імплементації інституцій у сучасному інституційному аналізі*. Крім того, вона спроможна вдосконалити методологічний апарат інституційних досліджень історії господарства та економічної думки. Можна погодитися з В. Васильковою, яка переконана, що синергетика є своєрідним *методологічним синтезом*, оскільки «несе з собою стиль мислення постнекласичної науки, але разом з тим — і суттєві елементи попередніх до неї детерміністичного (класичного) стилю та ймовірного (некласичного) стилю»³⁵.

Отже, аналізуючи *онтологічні витоки* інституційних ідей в українській економічній думці, слід завжди враховувати синергетичне розуміння *нелінійності* системи, яке проявляється через 1) неоднозначність дії системи, стохастичність; 2) диспропорційність традиційних причин та наслідків; 3) здатність до самоорганізації. У розрізі нелінійного синергетичного мислення важливим також є *елеваційний підхід*, який доречний для аналізу історії економічної думки, оскільки передбачає напрямок наукового до-

³⁵ Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). Серия: «Мир культуры, истории и философии». — СПб.: Издательство «Лань», 1999. — С. 29.

слідження від пізніших до більш ранніх еволюційних форм. Його значення суттєво зростає при аналізі витоків інституціоналізму в спадщині української економічної думки, коли здійснюється екстраполяція сучасного розуміння інституцій на дослідження про-інституційних ідей.

Системність сучасного інституційного аналізу передбачає розгляд господарської системи в контексті *цивілізаційного підходу*. Зауважимо, що сучасні економічні теорії, враховуючи інституціоналізм, укорінені в європейській цивілізації, частиною якої історично є Україна.

Термін «цивілізація» вперше у праці «Друг людства» (1756) вжив французький просвітитель Мірабо. Термін спочатку використовували для якісної характеристики рівня розвитку суспільства. Цивілізація, на думку Мірабо, є результатом зрілості соціальної системи, яку характеризують гуманізм, високий рівень науки і мистецтва, розвиток промисловості і сільського господарства, розквіт торгівлі і грошового обігу. Термін поширився, оскільки вдало узагальнював такі поняття, як: «пом'якшення характерів», «поширення чемності», «вивчення мистецтва та науки» тощо³⁶. Слово «цивілізація» для народів і суспільства означало як сам процес, так і результат цього процесу. Починаючи з XVIII ст. бере початок і формування теорій цивілізації, що продовжується до сьогодення. Не завжди нові теорії витісняли старі, швидше навпаки: цивілізаційні теорії нашаровувалися одна на одну, або ж співіснували.

Перші ґрунтовні праці з теорії цивілізації співпадають з хронологічними рамками нашого дослідження. Найважливішою з них є дослідження матеріальних і моральних передумов і складових цивілізації у праці Ф. Гізо «Історія цивілізації в Європі» (1828). Вчений вважав, що покращення зовнішніх умов існування та розширення можливостей людини сприяє вдосконаленню її внутрішньої природи, що дозволяє людству проголошувати цивілізацію. На думку сучасних російських дослідників світових цивілізацій Є. Рашковського і В. Хороса, приблизно у другій чверті XIX ст. в європейській думці, а згодом і у Новому Світі, сформувався два альтернативні, але взаємодоповнюючі пояснення категорії «цивілізації», які зберігаються й донині. Перше побудоване на лінійно-універсальних передумовах розвитку всесвітньої

³⁶ Старобинский Ж. Поэзия и знание. История литературы и культуры / Пер. с франц. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — С. 112.

історії та на переконаності у «західноцентричності» світу. У такому поясненні цивілізація ототожнюється з успіхами і прогресом переважно Західної цивілізації. Натомість друге, не обмежується аналізом лише європейської цивілізації, а залучає до нього множинну наявних у світі несхожих цивілізацій. Прихильники цього напрямку, які працювали протягом XIX—XX ст., надавали перевагу термінам «культура», «культурно-історичний тип» тощо, які вони вживали там, де ми сьогодні звикли вживати термін «цивілізація»³⁷. Дослідженню цивілізацій присвячені праці таких відомих вчених як Генрі Томас Бокль, Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, Освальд Шпенглер, Питирим Сорокін, Арнольд Тойнбі, Карл Ясперс, Фернан Бродель. Сучасна теорія цивілізацій розглядає *цивілізацію* як вищий у логічному й історичному плані рівень організації та розвитку людського суспільства³⁸. Цивілізаційний підхід поступово витісняє ліберальний і марксистський формаційні підходи, які домінували в період розквіту та занепаду індустріальної цивілізації (XIX—XX ст.) (табл. 1).

У сучасній українській економічній літературі сутність *цивілізаційного підходу* найзмістовніше висвітлено у праці проф. С. Степаненка «Інституціональний аналіз економічних систем» (2008). Вчений вважає, що цивілізаційна парадигма передбачає системно-синергетичний підхід до аналізу будь-яких процесів. Він виокремлює п'ять фундаментальних принципів, що вирізняють її від засад «класичної загальнонаукової методології: 1) об'єкт наукового аналізу розглядається з позицій системності, як складова більш широкого об'єкта; 2) об'єкт є цілісним утворенням; 3) вплив об'єкта наукового аналізу як цілого на його складові здійснюється через організацію взаємодії між ними; 4) причини розвитку будь-якого об'єкта системно-синергетична методологія вбачає не лише у зовнішньому впливі, вона розглядає і внутрішні рушійні сили, притаманні йому, як дію, як саморух і саморозвиток об'єкта; 5) взаємообумовленість і взаємозалежність усіх складових цілісного об'єкта наукового аналізу знімає проблему пошуку першопричини його розвитку»³⁹.

³⁷ Рашковский Е., Хорос В. Мировые цивилизации и современность (К методологии анализа) // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 12. — С. 35.

³⁸ Див.: Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. вступ. ст. А. Д. Некипелов. — Т. I: Теория и история цивилизаций. — М: Институт экономических стратегий, 2006. — С. 87—92.

³⁹ Степаненко С. В. Институциональный анализ экономических систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 35—37.

Таблиця 1

**ВІДМІННОСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО, ФОРМАЦІЙНОГО
ТА ЛІБЕРАЛЬНОГО ПІДХОДІВ**

Ключові ознаки	Марксизм	Лібералізм	Цивілізаційний підхід
Пріоритет у структурі й динаміці суспільства	Економіка		Духовна сфера
	Продуктивні сили, виробничі відносини як базис	Власність, ринок Homo economicus	Система цивілізаційних цінностей: наука, культура, освіта, етика, релігія, які визначають мотивацію діяльності людини
Закономірності розвитку суспільства	Лінійно-прогресивні. Цикли і кризи є відхиленням від поступального розвитку		Циклічно-генетичні. Цикли і кризи є нормою суспільного розвитку.
Періодизація історії людства	Теорія суспільно-економічної формації: 1) первіснообщинна; 2) рабовласницька; 3) феодална; 4) капіталістична; 5) комуністична	Стадії розвитку: 1) доісторія, до-ринкова стадія розвитку; 2) історія, становлення і розвиток ринкової економіки; 3) кінець історії, панування ринкової економіки у світі	Цивілізаційний етап почався з неолітичної революції, ритм історичного процесу це періодична зміна світових цивілізацій, поколінь локальних цивілізацій, соціокультурного устрою. В основі циклічності — закономірності соціогенетики.
Майбутнє людства	Повна реалізація і панування проголошених ідеалів		Цикли і кризи, періодична зміна історичних суперциклів, світових цивілізацій буде тривати впродовж існування людства
	Уніфіковане комуністичне суспільство без соціальних відмінностей	Капіталістична ринкова економіка і буржуазна демократія	

Складено на основі: Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивілізації: теорія, історія, діалог, майбутнє: в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. вступ. ст. А. Д. Некипелов. — Т. I: Теорія і історія цивілізацій. — М: Інститут економічних стратегій, 2006. — С. 98—99.

В основу запропонованої моделі цивілізаційної парадигми проф. С. Степаненко поклав постнекласичну методологію з *антропністю* та *цілісністю* розвитку цивілізації. На наш погляд, учений розглядає цивілізаційний підхід як своєрідний синтез си-

стемного і синергетичного підходів у запровадженні щодо суспільної системи як об'єкта дослідження, а тому у нього вона набуває рис загальнонаукової програми дослідження.

З нашої точки зору, цивілізаційний підхід корисний не тільки як загальнонауковий метод пізнання реальності, але й як складовий елемент *парадигми постіндустріального суспільства*, — його охоче використовують для прогнозів майбутнього людства в контексті наукової революції XXI ст. Ретроспективне використання цивілізаційного підходу допомагає збагаченню аналізу господарських систем минулих століть, оскільки поміщує господарський розвиток у площину цивілізаційних цінностей.

Фундаментальні науки створюють цілісне полотно розвитку природи і людини поєднуючи ідеї еволюції та історизму в концепцію *глобального еволюціонізму*, що надзвичайно важливо для історичної реконструкції об'єктів, які можуть бути охарактеризовані у еволюційному контексті. Такий підхід сприяє критичному ставленню до лінійної, причинно-наслідкової, обумовленості історичних явищ, оскільки усю багатоманітність і різноплановість еволюції не можна розкрити тільки на основі її кінцевого результату. Він також підносить значення *випадковості* у багатовекторних еволюційних процесах, яка є важливою у точках біфуркації соціальних систем. В ретроспективних наукових дослідженнях *еволюціонізм спонукає не відкидати історичний контекст зародження наукового знання*. Еволюціонізм сьогодні є не тільки онтологічною ознакою постнекласичної науки, але й складовим елементом екологічного наукового світогляду, який, наприклад, дозволяє по-новому зрозуміти спадщину видатного українського вченого Сергія Подолинського.

Отже, сучасний постнекласичний етап розвитку наукового знання на основі: 1) зближення ідеалів пізнання природничих і соціально-гуманітарних наук; 2) синергетики і системного підходу; 3) цивілізаційної парадигми розвитку соціальних систем; 4) глобального еволюціонізму, створив нові сприятливі можливості для вдосконалення наявних дослідницьких програм в економічній теорії. Крім того, з'явилася підстава для онтологічного й гносеологічного аналізу з позицій постнекласичної науки процесів і явищ у розвитку економічної думки України минулих століть.

Перейдемо до обґрунтування сприятливої, з точки зору сучасного етапу розвитку науки, дослідницької програми (програм) в економічній науці.

1.2. Методологічні основи інституційного аналізу господарських систем

На зламі XX—XXI ст. дослідницька програма інституціоналізму стає об'єктом прискіпливої уваги українських вчених. В Україні з проблем методології інституційного аналізу упродовж останніх років було опубліковано десятки досліджень. На пострадянському просторі були відсутні традиції застосування математичного інструментарію неокласичної економічної теорії, а невдачі трансформаційних перетворень переважно пов'язувалися з недосконалістю практичних рекомендацій «мейнстріму». Натомість, мінливість інституційного середовища, близькість методологічної бази інституціоналізму до звичної для більшості економістів методології марксизму, а також невпорядкованість базових інституцій в економіці України сприяли поширенню інституціоналізму в науковому середовищі. Інституціональні дослідження в Україні в основному зосереджені в таких напрямках: теорія трансакційних витрат (С. Архієреєв, І. Булеєв, С. Кузьмінов)⁴⁰; вплив формальних і неформальних інституцій на трансформаційні процеси в економіці (А. Чаусовський, О. Прутська)⁴¹; проблеми трансформації інститутів та еволюції форм господарювання в Україні (В. Липов)⁴²; інституційні проблеми перехідної та постіндустріальної економіки (В. Бодров, А. Чухно, О. Яременко, В. Якубенко)⁴³, теорія економічних ор-

⁴⁰ *Архієреєв С.І.* Трансакційний сектор економіки України — Харків: ХФ НІСД, 2003 — 56 с.; *Булеєв І.П.* Управление трансакционными издержками в переходной экономике / НАН ИЭП, — Донецк, 2002. — 154 с.; *Кузьминов С.В.* Трансакційні витрати: механізм формування та впливу на економічну циклічність: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01. / Національна гірнич академія України. — Днепропетровськ, 2001.

⁴¹ *Чаусовский А.* Формальное и неформальное в экономике: монографія / А. Чаусовский — Донецк, 2001. — 206 с.; *Прутська О.О.* Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. — К.: Логос, 2003. — 256 с.

⁴² *Липов В.В.* Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці: Монографія. — Х.: Вид-во НФаУ, 2004. — 184 с.; *Липов В.В.* От архаики к постэкономике. Эволюция форм хозяйствования и развитие экономической теории: Монографія. — Х.: ИД «ИНЖЕК», 2008. — 280 с.

⁴³ *Бодров В.Г.* Трансформація економічних систем; концепції, моделі, механізми регулювання та управління. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — 104 с.; *Чухно А.А.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України [Текст] / А. А. Чухно. — К.: Логос, 2003. — 617 с.; *Яременко О. А.* Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект. / О. А. Яременко. — Харьков: Основа, 1997. — 182 с.; *Якубенко В.Д.* Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія. — К.: КНЕУ, 2004. — 252 с.

ганізацій (М. Белоусенко)⁴⁴ інституційні аспекти приватизаційних процесів (І. Малий)⁴⁵ та ін.

Особливо підкреслимо здобутки українських вчених у дослідженні *методології та еволюції інституційного аналізу* у сучасній економічній теорії. Заслугує на увагу спроба обґрунтувати з позицій системного підходу новий науковий напрям — інституціональну архітектуру в колективній праці Інституту економіки і прогнозування НАН України: «Інституціональна архітектура і динаміка економічних перетворень» (2008)⁴⁶. Керівник проекту проф. А. Гриценко, розглядаючи архітектуру як «основний принцип побудови зв'язків і взаємообумовленості елементів цілого», проводить паралелі між поняттями «архітектура» і «структура»⁴⁷. Розкриваючи зміст інституціональної архітектури, автори з позицій інституціоналізму аналізують суспільство як цілісну систему. Вперше в основу інституційного аналізу було покладено цивілізаційну парадигму у новаторському дослідженні проф. С. Степаненка «Інституціональний аналіз економічних систем» (2008)⁴⁸. Цивілізаційні аспекти інституційної теорії аналізуються у підготовленому проф. В. Тарасевичем спільно з російськими колегами фундаментальному дослідженні «Економіка цивілізацій у глобальному вимірі» (2011)⁴⁹. Методологічну цілісність інституціоналізму змістовно розкрито у праці Т. Гайдай «Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст»⁵⁰. Інституційні аспекти влади досліджені проф. В. Дементьєвим у праці «Економіка як система влади»⁵¹. Цілісно і системно розкрито структуру, сутність та етапи розвитку інституціонально-інформаційної парадигми економіки у новітньому підручнику А. Чухна, П. Леоненка, П. Юхи-

⁴⁴ Белоусенко М. В. Общая теория экономической организации: организационная эволюция индустриальной экономики. — Донецк: ДонНТУ, 2006. — 432 с.

⁴⁵ Малий І.І. Інституційні аспекти приватизації в Україні // Економіки-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні. — К., 1997.

⁴⁶ Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. — Х.: Форт, 2008. — 928 с.

⁴⁷ Там само. — С. 23.

⁴⁸ Степаненко С. В. Институциональный анализ экономических систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — 312 с.

⁴⁹ Экономика цивилизаций в глобальном измерении. Монография / Под ред. А. А. Пороховского, В. Н. Тарасевича. — М.: ТЕИС, 2011. — 772 с.

⁵⁰ Гайдай Т. В. Парадигма институционализма: методологический контекст: монография / Т. В. Гайдай. — К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. — 296 с.

⁵¹ Дементьев В. В. Экономика как система власти. — Донецк: Каштан, 2003. — 403 с.

менка «Інституціонально-інформаційна економіка» (2010)⁵². Плідною у сфері аналізу методології інституціоналізму є дослідницька робота наших російських колег: А. Аузана, В. Вольчика, С. Кирдіної, Я. Кузьміна, Ю. Латова, В. Маєвського, Р. Нурєєва, А. Олєйніка, В. Полтеровича, І. Розмаїнського, В. Тамбовцева, О. Сухарева, А. Шаститко⁵³ та ін.

Серед течій сучасної економічної науки інституціоналізм має найскладнішу й найбільш розгалужену структуру, а тому *не існує єдиної парадигми, єдиної дослідної програми інституційної економічної теорії*. Сьогодні інституціоналізм неможна розглядати як єдину системну парадигму: він є певною сукупністю шкіл, що відрізняються одна від одної предметом і методологією дослідження. На думку російського аналітика В. Полтеровича, «принцип єдності теорії, здається, поступився місцем принципу співіснування конкуруючих концепцій»⁵⁴. Як слушно зауважує Т. Гайдай, у надзвичайно складній структурі сучасного інституціоналізму можна виокремити дві основні дослідні програми: 1) *традиційного інституціоналізму*, яка є радикальною альтернативою методологічним засадам неокласики, і формує власну дослідницьку парадигму на основі заперечення (антитези) неокласики та вдосконалення традицій класичного інституціоналізму; 2) *нового інституціоналізму*, що є своєрідним синтезом інституціоналізму і неокласики⁵⁵. Проблема впорядкуван-

⁵² Чухно А. А. Інституціонально-інформаційна економіка: підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко; за ред. акад. НАН України А. А. Чухна. — К.: Знання, 2010. — 687 с.

⁵³ Див, напр.: Інституціональна економіка: нова інституціональна економічна теорія: Учебник / Под общей ред. д.е.н., проф. А. А. Аузана. — М.: ИНФРА-М, 2010. — 416 с.; Вольчик В. В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики. / В. В. Вольчик. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2004. — 318 с.; Кузьминов Я. И., Бендукидзе К. А., Юдкевич М. М. Курс институциональной экономики. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. — 442 с.; Нуреев Р. М. Теория общественного выбора. Курс лекций: учеб. пособие для вузов / Р. М. Нуреев. — М.: ГУ ВШЭ, 2005. — 532 с.; Олейник А. Н. Институциональная экономика: Учебно-методическое пособие. — М., 2005 — 416 с.; Полтерович В. М. Кризис экономической теории // Экономическая наука современной России — 1998. — №1. — С. 46—66. Розмаїнський І. В., Холодильнін К. А. Історія економічного аналізу на Заході. Текст лекцій. — СПб., СПб ФГУ-ВШЭ. 2000. — 138 с.; Сухарев О. С. Институциональная теория и экономическая политика: К новой теории передаточного механизма в микроэкономике. / Кн. 1. Институциональная теория. Методологический эскиз. — М.: ИЭ РАН, 2001. — 576 с.

⁵⁴ Полтерович В. М. Кризис экономической теории // Экономическая наука современной России — 1998. — №1. — С. 52.

⁵⁵ Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. — К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. — С. 94—95.

ня (структуризації) інституцій є результатом їх дослідження у контексті еволюції інституційного аналізу. Сутність *інституційної структури економіки* неможливо зрозуміти поза межами інституційного аналізу, не враховуючи особливості його зародження та розвитку; не з'ясувавши специфіку методологічного апарату традиційного і сучасного інституціоналізму.

Не існує єдності між дослідниками і щодо класифікації інституційних теорій, що ускладнює створення універсальної системи інституційного аналізу. Основні напрямки сучасного інституціоналізму сформувалися протягом тривалого періоду під впливом, або на основі, неокласики. Тому загально визнаним є хіба що дуалізм *традиційного інституціоналізму* та *неоінституційних теорій*. Враховуючи, що у сучасному інституціоналізмі не існує єдиної парадигми, то відмінності між двома його основними дослідними програмами, а отже і відмінності у методології інституційного аналізу, який їм відповідає, найкраще ілюструє їх порівняння з парадигмою⁵⁶ сучасної неокласичної науки. Для цього скористаємося термінологією, яку у моделі конкуруючих програм дослідження запропонував британський філософ та історик науки *Імре Лакатос* (Lakatos) (1922—1974)⁵⁷. До «жорсткого ядра» *неокласичної парадигми*, яка набула завершеного вигляду приблизно у 70—90 рр. ХХ ст., зараховують:

1) методологічний індивідуалізм (стійкі переваги екзогенного змісту),

2) раціональний вибір (принцип оптимізації цільової функції),

3) рівноважний аналіз (рівновага на всіх ринках),

а до її «захисного пояса», зміни у якому тільки модифікують, а не заперечують парадигму, належать:

1) незмінні й чітко окреслені права власності,

2) повнота й доступність інформації (відсутність витрат),

3) відсутність витрат при здійсненні обміну на ринках (витрати виробництва — єдиний вид витрат).

---

⁵⁶ За основу візьмемо визначення парадигми Томасом Куном: «Під парадигмами я розумію визнані усіма науковці досягнення, які протягом певного часу надають науковому товариству модель постановки проблем та їх вирішення» (*Кун Т. Структура научних революцій*: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: Издательство АСТ, 2003. — С. 17).

⁵⁷ *Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ* // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: Издательство АСТ, 2003. — С. 323—329.

Неокласична ортодоксія, зосереджена на обміні і пов'язаних із ним процесах прийняття рішень, натомість *ігнорує вплив часу і соціально-економічного середовища на формування індивідуальних потреб і технологічних змін*. Наприклад, щоб виправдати винесення за межі аналізу формування індивідуальних смаків і переваг, неокласики зазначають, що вони мають відносну стійкість протягом тривалого проміжку часу. Вони тільки *ринок* розглядають як єдину варту уваги інституцію, а тому вважають, що від впливу інших інституцій у економічному аналізі можна абстрагуватися. В охопленні інституцій, що вивчаються, пролягає відмінність між неокласичною та інституційною теорією: перша обмежується вивченням єдиної інституції — ринку; друга — залучає до свого аналізу широкий набір соціально-економічних інституцій, які мають вплив на розвиток господарства.

Охарактеризуємо у площині *відповідності до неокласичної парадигми* основні етапи в еволюції інституціоналізму.

Найчастіше зародження інституціоналізму пов'язують з кінцем XIX ст., а його становлення з 20—30 рр. XX ст. Вперше термін «інституційна економічна теорія» у 1918 р. на зборах Американської економічної асоціації використав Волтон Гамільтон. Він вважав, що інституціоналізм — єдина теорія, яка може об'єднати економічну науку, оскільки вона демонструє, як окремі частини економічної системи співвідносяться з цілим⁵⁸. Вчений розглядав «інституцію» як «вербальний символ, що описує низку соціальних звичаїв. Вона визначає спосіб мислення або дії, що достатньо поширені і міцно вкарбовані у звичках груп і народних звичаях... Книжною мовою моральність, народні звичаї, подібно до економіки грошей, класичної освіти, фундаменталізму і демократії є «інституціями»⁵⁹.

Появу американського інституціоналізму методологічно тісно пов'язують з історичною школою Німеччини, вплив якої в США на зламі століть був, можливо, навіть більшим, ніж англійських

---

⁵⁸ Див.: Жамс Еміль. История экономической мысли XX века. Пер. с фр. П. Олдака и А. Покровского. Под общ. ред. И. Г. Блюмина — М.: Из-во иностранной литературы, 1959. — С. 91; Нуреев Р. М. Эволюция институциональной теории // Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. — Донецк: Каштан, 2005. — С. 8—9; Ходжсон, Дж. М. Какова сущность институциональной экономической теории? Пер. с англ. Алексеева Д.С. // Journal of Economic Issues, Jun 2000, Vol. 34 Issue 2, p. 317.

⁵⁹ Цит. за: История экономических учений: Учебное пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 312.

неокласиків (рис. 1). Інституціоналізм та історичну школу в Німеччині найтісніше поєднує історичний підхід і врахування у науковому аналізі дії чинників соціального середовища на господарський розвиток. Основоположник американської прагматичної філософії Чарльз Пірс вплинув на присутність в інституційному аналізі психологічних аспектів діяльності колективних інституцій; Джон Дьюї — на розуміння природи людини в системі суспільних інституцій⁶⁰. Психологія інстинктів проникла до інституційного аналізу через фізіологічні дослідження тропізмів Жака Леба. Отже, є всі підстави вважати американську прагматичну філософію одним із ідейно-теоретичних джерел інституціоналізму. Не останню роль у становленні інституціоналізму відіграли також дослідження етичних аспектів економічної поведінки, теорія недоспоживання та надмірного заощадження англійського соціолога Джона Гобсона.

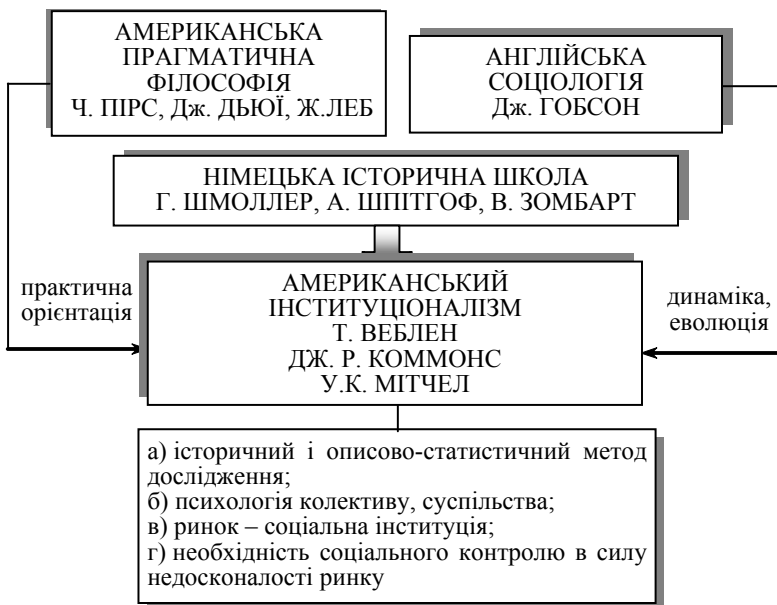

Рис. 1. Виникнення американського інституціоналізму

⁶⁰ Селигман Б. Основные течения современной экономической мысли. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 90.

Становлення на зламі XIX—XX ст. інституціоналізму у працях її відомих представників *Торстейна Веблена* (1857—1929), *Джона Коммонса* (1862—1945) та *Веслі Клера Мітчела* (1874—1948) відбувалося на основі критики методологічних засад неокласичної парадигми. Під критичний обстріл інституціоналізму попало її «жорстке ядро», передусім методологічний індивідуалізм і раціональний вибір.

Традиційний інституціоналізм використовував методологію *холізму*, відправним пунктом якої є не індивіди (методологічний індивідуалізм), а *інституції*, тобто дії окремих суб'єктів ставилися у залежність від дії суспільних інституцій. На місце моделі «*homo oeconomicus*» фактично було запропоновано модель «*homo institutus*» (людини інституційної), названої так пізніше за ідеєю скандинавського представника інституціоналізму Н. Брунссона. Він зауважував: «Мій головний аргумент, адресований до політиків, полягає у тому, що у багатьох ситуаціях ірраціональність рішень та ідеологічна обмеженість може бути функціонально ефективною»⁶¹. «Людина інституційна» позбавлена раціональності, натомість, справно дотримується правил та сприяє реалізації прав інших людей. Отже, до моделі «*homo institutus*» вдало імплантуються *неекономічні мотиви поведінки*. Інституціоналізм намагається вивчити закономірності генезису і еволюції природи людини, а не розглядає її як у моделі «*homo oeconomicus*» наперед заданою. Чинники, що впливають на господарську поведінку людини, розглядаються як результат тривалого історичного процесу.

Заперечуючи принцип оптимізації, інституціоналісти вважали, що економічні суб'єкти у своїх діях керуються не принципом оптимізації цільової функції, а усталеними звичками на основі набутих соціально унормованих правил поведінки. Тому визначальним фактором у пізнавальній здатності суб'єкта є *моделювання інституцій*. На нашу думку, участь у розбудові бажаних і соціально значимих інституцій може розглядатися як мета діяльності «людини інституційної».

Т. Веблен вперше сформулював гіпотезу «кумулятивної причинності» — певний тип залежності між економічними феноменами, за якого їх зміни у певному напрямку взаємно підсилюють одна одну. За таких обставин всякі зміни у економіці, що скеро-

⁶¹ Homo institutus — Человек институциональный: [монография] / под ред. д-ра экон. наук О. В. Иншакова. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005. — С. 18.

вані у певному напрямку, матимуть стійку тенденцію до посилення, а тому не буде повернення до стану рівноваги. Отже, статичну рівноважну систему неокласиків Т. Веблен замінив еволюційною динамічною економічною системою, розвиток якої залежить від інстинктів як неусвідомленої рушійної сили та інституцій як факторів, що скеровують суспільну свідомість, вмотивовують дії економічних агентів, стимулюють і обмежують їх діяльність. Еволюція суспільства — процес природного відбору інституцій. Для вченого процес змін є необхідною складовою будь-якої економічної проблеми.

Дослідженням інституціоналізму властиве тяжіння до функціональних пояснень, характерних для структурно-функціональної соціології. Зокрема, визнаючи роль індивідуумів у суспільстві, Т. Веблен віддавав перевагу функціональному аналізу. На його думку, «структурний підхід вироджується у таксономію, у просту класифікацію явищ, тоді як функціональний аналіз, який містить принципи *історизму* і *еволюціонізму*, є більш реалістичним і справді динамічним. Тільки за його допомогою можна зрозуміти такі фактори, як кумулятивне зростання інституцій і процес нагромадження соціального досвіду»⁶².

Традиційному інституціоналізму економічна наука передусім завдячує появі *інституції* як одиниці аналізу, та появі переконання, що дії людей обумовлені *інституціями*. Слід підкреслити, що сам термін «інституція» перші представники американського інституціоналізму розуміли кожен по-своєму.

Як би це не видавалося дивним, у «батька інституціоналізму» Торстейна Веблена не існує єдиного чіткого визначення поняття «інституція». Перебуваючи під впливом філософської доктрини Г. Спенсера і еволюціонізму Ч. Дарвіна, вчений вважав, що економічна теорія має бути наукою, яка вивчає зростання і розвиток економічних інституцій, на яких минуле залишило значний відбиток. Економічні за своїм характером інституції у Т. Веблена ототожнюються з «економічною структурою суспільства»⁶³, соціальні — з «особливим способом існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин»⁶⁴. Крім того,

⁶² Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли: — М.: Прогресс, 1968. — С. 65.

⁶³ Веблен Т. Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984. — С. 215.

⁶⁴ Там само. — С. 200.

інституції у нього — це також «поширений спосіб мислення щодо окремих відносин між особою і суспільством та щодо окремих виконуваних ними функцій; і система життя суспільства, яка складається з сукупності дій у встановлений період чи у певний момент розвитку будь-якого суспільства, що може з психологічного боку бути охарактеризована у загальних рисах як домінуюча духовна позиція чи поширене уявлення щодо способу життя у суспільстві»⁶⁵. Для представників **традиційного інституціоналізму інституції** є не чим іншим, як *соціально-психологічними феноменами, що ґрунтуються на звичках, звичаях, традиціях, інстинктах*. Традиції розглядаються як схильність чи тенденція до стандартизованих дій, які несуть у собі еволюційний досвід попередніх поколінь. Така нереклексивна поведінка, що повторюється у певних ситуаціях, формується під впливом попереднього досвіду і має схильність до збереження. Підтверджують цей висновок інші представники класичного інституціоналізму: Дж. Коммонс та В. К. Мітчелл.

Наприклад, Джон Р. Коммонс свої праці присвячує дослідженню колективних інституцій (сім'ї, профспілок, торговельних об'єднань, виробничих корпорацій, держави). Він запропонував поняття *«функціонуючої (діючої) колективної інституції»*, під якою розуміє «колективну дію щодо контролю, вивільнення та поширення масштабів індивідуальної дії»⁶⁶. Колективна дія — достатньо просторове поняття, що вміщує в собі все: від звичок до сім'ї, корпорації, торговельної угоди, профспілки чи держави. У праці Дж. Коммонса «Економічна наука колективної дії» (1950) чітко окреслюється роль трьох головних інституцій, чи колективних організацій — корпорацій, профспілок і політичних партій. Мета інституційного аналізу, на думку вченого, полягає у з'ясуванні способів, якими право виявляє себе у діючих колективних інституціях⁶⁷.

Вже в своїй першій книзі «Розподіл багатства» (1893) Дж. Коммонс критикує «індивідуалістичні пояснення» неокласиками розподілу суспільного продукту та ігнорування історичної

⁶⁵ Веблен Т. Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984. — С. 201—202.

⁶⁶ J.R. Commons. Institutional Economics // The American Economic Review, Vol.21, Dec.1931. p. 649—650.

⁶⁷ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. — М.: Прогресс, 1968. — С. 84.

мінливості інституції власності. Інституціоналізму він присвятив окрему книгу «Інституційна економічна теорія» (1934). На його думку, навіть цінність товарної продукції є результатом юридичної домовленості «колективних інституцій». «Інституційна економіка» Дж. Коммонса це економіка «регульованого капіталізму». Він був переконаний, що соціальні конфлікти у суспільстві не мають антагоністичного характеру: за допомогою профспілок можна досягти і підтримувати суспільну рівновагу, досягти бажаної гармонії інтересів.

В особі Дж. Коммонса традиційний інституціоналізм зробив велику послугу сучасному неінституціоналізму: він запровадив до наукового обігу його ключове поняття — *«трансакцію»* (угоду). Трансакція разом з її учасниками є найменшою одиницею виміру інституційної економічної діяльності. Дж. Коммонс виокремлював три види трансакцій: ринкові, адміністративні, розподільчі; а у їх структурі три елементи — перемовини, взяття зобов'язання та його виконання⁶⁸.

В. Клер Мітчел під інституціями розумів *панівні і надзвичайно стандартизовані суспільні звички*. Він вважав, що інстинкти, коли їх розглядати як певну цілеспрямованість, можуть суттєво вдосконалити економічний аналіз, оскільки інстинкти поведінки людини краще узгоджуються з генетичним підходом до суспільних інституцій, ніж психологія гедонізму. Генетичний підхід В. Мітчела був побудований на чітких принципах: інстинктивна вмотивованість дій людини; заперечення теорії рівноважності; розуміння економічної науки як науки про інституції; міждисциплінарний підхід; необхідність підкріплення теоретичних побудов фактами. Наприклад, теорію циклів він прагнув створити на підставі критичного опрацювання економічного матеріалу, який би ґрунтувався на перевірених фактах, а не на «чисто логічних» висновках.

Традиційний інституціоналізм не знайшов великої кількості прихильників серед економістів у першій половині ХХ ст. Розпливчатість визначення основного елемента інституційного аналізу — «інституції», а також використання методології соціології, права, політики та інших гуманітарних наук, ускладнювали ство-

---

⁶⁸ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. — М.: Прогресс, 1968. — С. 85; Нуреев Р.М. Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. — Ростов н/Д: Из-во «Содействие — XXI век»; Гуманитарные перспективы, 2010. — С. 85.

рення єдиної методологічної бази інституціоналізму з економічною наукою. На наш погляд, основною причиною непопулярності інституціоналізму була його нездатність запропонувати самостійну позитивну дослідницьку програму.

Концепція «*homo oeconomicus*» і теорія рівноважності з методологічного арсеналу неокласичної науки виявилися неспроможними для розкриття складних проблем поведінки людини, а тому вона не змогла пояснити витоки Великої депресії на зламі 20—30 рр. XX ст. Після «перегляду» неокласичної доктрини з'явилося кейнсіанство та зростаюча зацікавленість інституційними аспектами економічних явищ і процесів. На думку І. Лакатоша, об'єктивною підставою для відмови від попередньої науково-дослідної програми є поява нової програми, що пояснює емпіричний успіх попередниці, і витісняє її ефективністю логічних способів і методичних правил теоретичного дослідження і пошуку істини⁶⁹. Проте однієї тільки критики панівної неокласичної парадигми з боку інституціоналізму було явно недостатньо для розробки і створення власної науково-дослідної програми. Передусім з цієї причини наприкінці першої половини XX ст. традиційний інституціоналізм занепадає.

Новий поштовх до розвитку інституціоналізм отримав у 1960—1970 рр., коли почав формуватися **неоінституціоналізм**. На відміну від традиційного інституціоналізму, прихильники нового напрямку намагалися інтегрувати методологічний апарат неокласики до вивчення політичних, ідеологічних, правових проблем. Вони прагнули «покрасити» неокласику, оскільки вважали, що вона не враховує динамічні процеси в економіці та розбудовує свої моделі на нереалістичних посиленнях і обмеженнях.

Відродження інституціоналізму супроводжувалося широкою диференціацією досліджень, побудованих на різній методологічній платформі. Неоінституціоналізм виокремлює від неокласичної теорії та традиційного інституціоналізму дві загальні установки: 1) соціально-економічні інституції мають значення (*institutions matter*); 2) вони аналізуються за допомогою понять і методів, створених економічною наукою. Основоположником неоінституціоналізму вважають американського економіста *Рональда Коуза* (р. 1910), який у статті «Природа фірми» (1937) запровадив нове для інститу-

⁶⁹ Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. — М.: Политиздат, 1991. — С. 150.

ціоналізму поняття — «*транзакційні витрати*», під якими розумів витрати, що пов'язані з укладанням угод (контрактів). Подібно до досліджень традиційного інституціоналізму, в площині неоінституційного аналізу працювали переважно американські вчені: *Джеймс Б'юкенен* (р. 1919), *Гордон Таллок* (р. 1922) — теорія суспільного вибору; *Гері Беккер* (р. 1930) — інституційні дослідження поведінки людини. Згодом провідну роль у сучасному інституціоналізмі почали відігравати *Даглас Норт* (р. 1920) — один з основоположників «*нової економічної історії*»; *Олівер Вільямсон* (р. 1932) — дослідник економічних організацій та ін.

Представники неоінституціоналізму, залишаючи поза критикою «жорстке ядро» неокласики, обмежуються *критикою «захисного поясу»* неокласичної парадигми. Наприклад, заперечується, що обмін відбувається без втрат. Концепція транзакційних витрат Р. Коуза заперечує тезу неокласиків, що витрати функціонування ринкового механізму дорівнюють нулю, яка дозволяла їм не враховувати вплив інституцій в економічному аналізі. Якщо ж такі витрати існують, то, на думку прихильників нової течії, слід обов'язково враховувати вплив соціально-економічних інституцій на функціонування економічної системи; переглянути тезу про доступність і повноту інформації (інформаційні витрати), а також тезу про нейтральність розподілу. Під перегляд попали також проблеми власності. На протигагу неокласикам, прибічники неоінституціоналізму розширюють спектр дослідження форм власності, порівнюють їх ефективність у забезпеченні угод на ринку. На ґрунті цієї критики, зокрема, виникли *теорія прав власності*, засновниками якої є *Рональд Коуз*, *Армен Алчіян* (р. 1914), та *теорія організації Олівера Вільямсона* і *Гарольда Демзетса* (р. 1930). Не відмовляючись від традиційних інструментів мікро-економічного аналізу, прибічники неоінституціоналізму намагаються досліджувати зовнішні щодо неокласичної теорії аспекти — норми поведінки, закони, ідеологію тощо.

Між теоріями неоінституціоналізму не існує чітко окреслених кордонів, а тому одне і те ж саме дослідження правомірно аналізувати в контексті різних напрямків. Наприклад, теорію оптимального контракту можна одночасно розглядати як у площині теорії прав власності, так і у площині теорії транзакційних витрат.

На відміну від традиційного інституціоналізму, представники неоінституціоналізму не відкидають неокласичну модель раціо-

нальної поведінки «*homo oeconomicus*», а навпаки намагаються пояснити існування інституцій максимізацією функції корисності. Зокрема, прагнення спростувати аксіоми повної раціональності та абсолютної поінформованості спонукало Олівера Вільямсона висунути в межах теорії трансакційних витрат два поведінкові припущення. Перше — поведінка людини обмежено раціональна. «Друге поведінкове припущення, — пише О. Вільямсон, — зводиться до того, що агенти-люди спокушаються на угоdivську поведінку, набуваючи глибинного стану пошуку власної вигоди з припущенням можливості обману»⁷⁰. Вчений підкреслює важливість згаданих припущень для економії трансакційних витрат, які можна охарактеризувати як «витрати економічної взаємодії, у яких би формах вона не відбувалася»⁷¹. Російський дослідник В. Автономов вважає, що тут «відбувається відмова від принципу методологічного індивідуалізму: пояснення еволюційного відбору інституцій, яке забезпечує найбільшу економію на трансакційних витратах, має холіський функціональний характер (вибір неначе б здійснює саме суспільство)»⁷². Оскільки еволюційний відбір інституцій базується на теорії трансакційних витрат, яка побудована на методологічній основі методологічного індивідуалізму, то такий висновок ми вважаємо поспішним. У «жорсткому ядрі» неокласики методологічний індивідуалізм і раціональний вибір взаємозалежна пара, розірвати яку за допомогою тільки еволюційного відбору інституцій складно, якщо неможливо. На нашу думку, здійснена О. Вільямсоном критика принципу методологічного індивідуалізму є певною еволюцією моделі «*homo oeconomicus*» у бік «*homo institutus*». О. Вільямсон запропонував гіпотезу «*гібридної людини*», яка є проміжною ланкою між обома моделями. Коли «*homo oeconomicus*» наділена повною раціональністю, має необмежену поінформованість і обчислювальні здібності та самостійно визначає свої бажання, то «*homo institutus*» має обмежену поінформованість, а її бажання і раціональність визначаються культурою. Натомість гіпотеза «гіб-

⁷⁰ Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток / За ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінтер: Пер. з англ. А. В. Куликова; Наук. ред. пер. В. П. Кузьменко. — К.: А. С. К., 2002. — С. 125.

⁷¹ Капелюшников Р. И. Категория трансакционных издержек // Сб. науч. тр. Как это делается: финансовые, социальные и информационные технологии. — 1994. — Вып. 3. — С. 27.

⁷² Автономов В. Модель человека экономической науке. — СПб.: Экономическая школа, 1998. — С. 196.

ридної людини» побудована на *теорії обмеженої раціональності Герберта Саймона* (1916—2001), яка доповнюється економію «гібридної людини» на транзакційних витратах. Її бажання, подібно до людини економічної, визначаються самостійно, але знання, подібно до людини інституційної, є обмеженими. Концепцію обмеженої раціональності доповнює *концепція опортунізму*, яка передбачає прагнення «гібридною людиною» власної вигоди з підступністю, але без примусу. Натомість «homo oeconomicus» переслідує власний інтерес без підступу і без примусу, а «homo institutus» на шляху до власного інтересу і підступ і примушення. Саме опортунізм привносить ризик до ринкових угод і сприяє зростанню важливості транзакційних витрат. Р. Нуреев називає такий інституціоналізм гібридним, оскільки він поєднує у собі риси неокласичного та інституційного підходів⁷³.

Для неоінституціоналізму і традиційного інституціоналізму спільними є *аксіологічні* (ціннісні) аспекти наукового пізнання, які передусім обумовлені прагненням вийти за межі «homo oeconomicus», що значно розширює сферу аналізу та впливає на методологічний апарат усієї економічної науки.

Отже, завершаючи порівняльну характеристику неоінституціоналізму і традиційного інституціоналізму за критерієм відповідності неокласичній парадигмі, зробимо наголос на таких важливих аспектах. По-перше, традиційні інституціоналісти, перебуваючи під впливом запозиченого з біології еволюціонізму, досліджували *інституції*, використовуючи *індуктивну* методологію гуманітарних наук (соціології, права, політології). Натомість, прихильники неоінституціоналізму віддають перевагу *дедукції*, характерній для неокласичної економічної теорії. По-друге, передумовою аналізу для інституціоналізму є *холізм*, тоді як для прибічників неоінституціоналізму — традиційний для неокласики *методологічний індивідуалізм*. По-третє, у традиційному інституціоналізмі індивідуум змінюється під дією *внутрішніх* (ендогенних) чинників, а інституції формують переваги самих індивідів, а в неоінституціоналізмі індивідуум розглядається як об'єкт впливу *зовнішніх* (екзогенних) чинників, які створюють зовнішні обмеження для індивіда.

---

⁷³ Нуреев Р.М. Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. — Ростов н/Д.: Из-во «Содействие — XXI век»; Гуманитарные перспективы, 2010. — С. 214.

Оскільки дослідження представників неоінституціоналізму скеровані переважно не на модифікацію «жорсткого ядра» неокласичної парадигми, а на вдосконалення її «захисного поясу», то це спонукає розглядати його у площині методологічних підходів неокласичного аналізу, який, на думку прибічника традиційного інституціоналізму Дж. Ходжсона, не має нічого спільного із системним підходом (рис. 2).

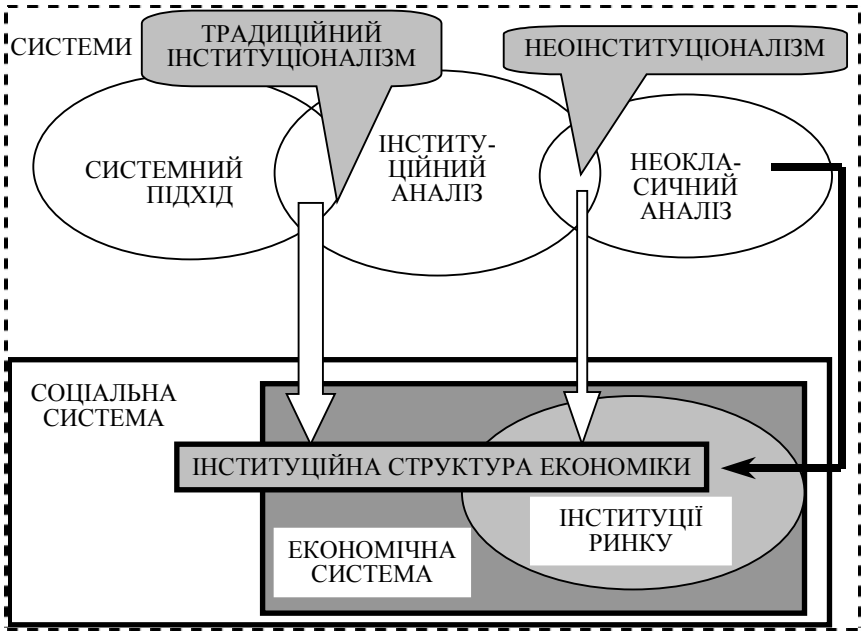

Рис. 2. Місце інституційного аналізу в контексті системного підходу

Слід визнати, що парадигма неокласичної економічної науки виявилася досить стійкою до верифікації. Її «захисний пояс» завдяки неоінституціоналізму вже тривалий проміжок часу видозмінюється в межах методологічних настанов «позитивної евристики», тобто висунуті гіпотези розширюють емпіричний і теоретичний зміст програми.

Згідно І. Лакатоша, нова дослідницька програма з'являється тільки тоді, коли перетворення не обмежуються «захисним по-

ясом» наявної парадигми, а проникають до її «жорсткого ядра». Спроби модифікації «жорсткого ядра» дослідної програми неокласичної економічної теорії пов'язують із становленням *нової інституційної економічної теорії*. Нову назву вперше запропонував О. Вільямсон у праці «Ринки та ієрархії» (1975). Категоріально-понятійний апарат нового напрямку формувався під впливом не прямо дотичної до інституціоналізму *теорії ігор* Джона фон Неймана (1903–1957) та Оскара Моргенштерна (1902–1977), викладеної ними у праці «Теорія ігор та економічна поведінка» (1944). Вона завдала нищівного удару «жорсткому ядру» неокласичної парадигми, першочергово моделі загальної рівноваги Вальраса — Ерроу — Дебре. Теорія ігор допускала існування кількох точок рівноваги, які необов'язково мають співпадати з точками оптимуму В. Парето; обґрунтувала взаємообумовленість поведінки індивідів, при цьому зовсім не вимагаючи від них повної раціональності. Вищезгадана *теорія обмеженої раціональності* Г. Саймона поставила під сумнів не тільки повну поінформованість індивіда, але і його можливості щодо оптимального обробітку інформації. Отже, нищівній критиці було піддано принцип оптимізації, на якому ґрунтується раціональний вибір. Максимізацію функції корисності у поведінці «*homo oeconomicus*» пропонується замінити на *принцип задоволеності*, що враховує витрати на обробіток та отримання інформації. Зауваживши, що не тільки інституції обмежують інтереси індивідів, але й індивіди спроможні впливати на інституційні обмеження, Даглас Норт поставив *під сумнів екзогенний характер заданості інституцій*.

Сьогодні на ґрунті нової інституційної економічної теорії веде свої дослідження *економіка угод*, яку представляють французькі економісти Лоран Тевено (р. 1948), Олів'є Фавро (р. 1945) та ін. Вони аналізують ринкову економіку не як окремо взятий об'єкт, а як інституційну підсистему суспільства. Крім ринкової інституційної підсистеми в контексті способів координації між людьми досліджуються: індустриальна, традиційна, громадянська підсистеми та підсистема суспільної думки. Важливо підкреслити той аспект, що дотримання норм поведінки у ринковій підсистемі є необхідною умовою раціональної дії. Отже, раціональна поведінка в економіці угод зовсім не суперечить дотриманню норм, як то вважали представники інших напрямків інституціоналізму.

Таким чином, використовуючи термінологію І. Лакатоша, можна спостерігати уповільнення розвитку наукової програми сучасної неокласичної теорії: з'являються внутрішні протиріччя, несумісні факти, — програма регресує, вироджується. Спочатку, програми наукових досліджень R1 (неокласика) і R2 (неоінституціоналізм) охоплюють різні сфери, але згодом із розширенням програм дослідження, конкуруючі програми проникають на територію одна одної (стають одновимірними). Одновимірність R1 і R2 зіштовхує обидві програми. Причому можлива або модифікація однієї із програм, або паралельна поява зовсім нової дослідницької програми. На нашу думку, незважаючи на суттєве проникнення до «жорсткого ядра» неокласики, *нова інституційна економічна теорія ще не визріла до створення самостійної дослідницької програми*, оскільки залишається тісно інтегрованою зі своєю попередницею.

Розуміючи обмеженість інструментів дослідження у порівнянні з «мейнстрімом», послідовники **традиційного інституціоналізму** сьогодні поки що не можуть, але прагнуть створити самостійну дослідницьку програму. Найвідомішим серед них є Джеффері Ходжсон (р. 1946), який у праці «Економічна теорія та інститути: маніфест сучасної інституційної теорії» (1988) піддає жорсткій критиці основні елементи дослідницької програми неокласиків, передусім концепцію «*homo oeconomicus*». Він приходить до висновку, що відхилення від логіки здорового глузду не виключення, а важливий елемент поведінки людини. Критикуючи методологічний індивідуалізм, Дж. Ходжсон наголошує на можливих ускладненнях, коли за базовою одиницю аналізу беруть поведінку індивіда. Посилаючись на праці Н. Кея і А. Кестлера, вчений підкреслює дихотомію цілого й частини, суспільства та окремого індивіда. Він пише: «Визнання багаторівневої ієрархії, у якій індивіди постають у ролі цілісності, і у ролі частин, не засвідчує, що їм має бути відмовлено у правах чи особливому місці в аналізі»⁷⁴. Застереігаючи від абсолютизації індивідуальних аспектів господарської поведінки, яка ігнорує очевидний вплив на індивіда соціально-економічного середовища, Дж. Ходжсон рекомендує враховувати соціальне, культурне, історичне середовище та уникати «безплідного протиставлення між індивідуальним і суспільним»⁷⁵, абсолютизувати як індивіда, так і суспільство.

⁷⁴ Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — С. 116.

⁷⁵ Там само. — С. 117.

Диференціація дослідницьких програм сучасного інституціоналізму обумовлена різними філософськими підходами до людської діяльності, діяльності індивіда, сформованої під впливом соціально-економічного середовища, і діяльності суспільства як єдиного організму. З нашої точки зору, *ключовим моментом для вибору адекватної дослідницької економічної програми, яка б відповідала сучасному етапу розвитку наукового знання, є покладена до її основи модель людини*. Змістовно таким вимогам сьогодні відповідає модель *«homo institutus»*, яка характеризується нежорсткою залежністю від впливу соціальних факторів, має бажання, які визначаються *культурою*, а тому є підстави вести мову про її *культурну раціональність* і відповідну мету (у широкому розумінні) — *культурну освіченість*⁷⁶. Обриси даної моделі сьогодні ще чітко не сформовані і потребують удосконалення в площині сучасного інституціоналізму. Модель *«homo institutus»* поступово витісняє модель *«homo oeconomicus»* у новій інституційній економічній теорії і взята за основу послідовниками традиційного інституціоналізму.

Таким чином, дослідження соціально-економічних інституцій у контексті цінностей конкретно-історичного типу суспільства передбачає використання інституційного аналізу, який би враховував системно-синергетичний, еволюційний та цивілізаційні підходи і базувався на моделі *«homo institutus»*. На наш погляд, найзмістовніше такому розумінню відповідає *концепція інституцій та інституційної динаміки*, що пояснює закономірності господарського розвитку суспільства Дагласа Норта, яку ми візьмемо за методологічну основу нашого дослідження.

У праці «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (1990) Даглас Норт переглядає концепцію повної раціональності індивідів, тісно пов'язаної з моделлю людини. Зосереджуючись на проблемі сприйняття людиною багатоманітності фактів навколишнього світу та на впорядкуванні їх за важливістю з метою оптимальності вибору, автор підкреслює глибинне *значення інституцій* для вирішення цієї проблеми.

Ми вважаємо, що інституції та інституційна структура економіки можуть бути системно вивчені, якщо в аналізі враховані як ендогенна заданість, так і екзогенний характер, інституційних обмежень

---

⁷⁶ Нуреев Р.М. Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. — Ростов н/Д.: Из-во «Содействие — XXI век»; Гуманитарные перспективы, 2010. — С. 214.

смаків і переваг індивіда. На користь нашого вибору тяжіє розуміння Д. Норта *обмеженості екзогенної заданості інституцій*, що відкриває двері для об'єднувчих процесів у методології сучасного інституціоналізму. З цього приводу Дж. Ходжсон зауважував: «Констатація впливу соціуму на індивідуальне мислення міцно поєднує (і навіть отожднює) позицію Норта з традицією «старих» інституціоналістів. Якщо інституції чи «спільна історична спадщина» спроможні якимось чином зменшити розбіжності між моделями мислення різних індивідів чи іншим способом впливати на індивідуальні вірування і цілі, то очевидний процес, за допомогою якого інституції впливають на цілі і переваги індивідів. І тоді все, що вимагається, — це уточнення тих причинно-наслідкових, соціальних і психологічних механізмів, які є задіяними у цьому процесі»⁷⁷. Спроби модифікувати неокласичну теорію зробили творця нової економічної історії Д. Норта прихильником неоінституціоналізму, але сьогодні, на наш погляд, методологічний підхід ученого все більше тяжіє до нової інституційної економічної теорії.

Таким чином, поклавши в основу вибору адекватної до сучасного етапу розвитку науки науково-дослідницької програми моделі людини, можемо констатувати, що найкраще ціннісні і світоглядні аспекти наукового пізнання втілені у моделі «*homo institutus*», яка поступово витісняє модель «*homo oeconomicus*» з інституційного аналізу. Підґрунтям дослідження інституцій та інституційної структури економіки, з огляду на їх спорідненість з моделлю «*homo institutus*», будуть здобутки в методології аналізу Д. Норта та нової інституційної економічної теорії.

1.3. Інституції та інституційна структура економіки в контексті історичних інституційних досліджень

Сьогодні серед дослідників не існує однозначного розуміння поняття «*інституція*». На це є низка причин. Насамперед, маємо констатувати: поняття «*інституція*» потрапило в економічну науку з інституційним аналізом, який від моменту свого виникнення і до сьогодні ніколи не був визначальним в економічній теорії. Це

---

⁷⁷ Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — С. 11.

певною мірою пояснює розпливчастість трактування поняття «інституція» у сучасній економічній науці, оскільки до цього часу суперечливим залишається навіть розуміння *предмету* дослідження інституційної економіки. Не сприяє кращому розумінню зазначеного поняття і *термінологічна плутанина*, пов'язана як з невірним перекладом з іноземних мов, так і з бажаннями, часто не достатньо обґрунтованими, впровадити новітні категорії в економічну науку. Коли до цього додати зростаюче взаємопроникнення сфер дослідження різних галузей економічного знання, а також характерний для інституціоналізму *міждисциплінарний підхід* — то ускладнення щодо визначення «інституції» стають зрозумілими.

На радянському і пострадянському науковому просторі формування категоріального апарату інституційного аналізу пов'язане з невдалим перекладом російською відомої праці Торстейна Веблена «Теория праздного класса» (1984)⁷⁸. Перекладачі зігнорували авторський підзаголовок «An Economic Study of Institution», де навмисне підкреслюється термін «інституція». У передмові до згаданого твору С. Сорокіна тільки констатує: «Термін «інституціоналізм» пов'язаний з двома поняттями: «інституція» — встановлення, звичай, прийнятий у суспільстві порядок, та «інститут» — закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону або організації. Розмежування цих понять достатньо умовне, оскільки у концепціях інституціоналістів вони мають надзвичайно широкий і розмитий зміст»⁷⁹. Подібну «ведмежу послугу» було зроблено також при перекладах російською відомої праці Д. Норта «Институты, институциональные изменения и функционирование экономики» (1997)⁸⁰ та дослідження Т. Еггертссона «Экономическое поведение и институты» (2001)⁸¹. Враховуючи українські умови білінгвізму, зазначені обставини стосуються і українських дослідників. Тому аналітикам в Україні, щоб уникнути плутанини при визначенні «інституцій», доцільно використовувати більш вдалий, на нашу думку, український переклад Даг-

⁷⁸ Веблен Т. Теория праздного класса: Пер. с англ. Вступ. статья С. Г. Сорокиной. Общ. ред. В. В. Мотылева. — М.: Прогресс, 1984. — 368 с.

⁷⁹ Там само. — С. 6.

⁸⁰ Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Пер. с англ. А. Н. Нестеренко. Пред. и науч. ред. Б. З. Мильнера. — М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. — 180 с.

⁸¹ Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты. — М.: Дело, 2001. — 407 с.

ласа Норта «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (2000)⁸².

Зважаючи на «умовність» розмежування «інститутів» та «інституцій», в російськомовній літературі більшість вчених економістів, і не тільки економістів, надали перевагу використанню терміну «інститут». Тільки за певних обставин, коли, наприклад, було потрібно виокремити інституції у розумінні звичок, традицій, неформальних обмежень, вживався термін «*інституція*». Тоді паралельно вживали термін «*інститут*», розуміючи під ним формалізоване втілення та офіційне закріплення інституцій. Ті ж вчені, які використовували лише один термін «інститут», розуміли його, як правило, у широкому універсальному сенсі, включаючи до нього поняття «інституції». Такий «прояв не тільки лінгвістичної (вербальної), але, що суттєвіше, і змістовної не коректності» вдало пояснює українська дослідниця Т. Гайдай⁸³. Вона також звертає увагу на ототожнення інституцій із утвореннями, що мають поліморфну структуру, найчастіше — з поняттям «*організації*».

Крім українських вчених, на термінологічну плутанину в категоріальному апараті інституціоналізму почали звертати увагу також російські дослідники. Наприклад, О. Іншаков вважає, що невірний переклад російською класиків інституціоналізму є причиною ототожнення понять, які описують *соціальні форми структур і функцій*, та ускладнює розуміння західних джерел, збіднює науковий інструментарій російських дослідників⁸⁴. Щоб якимось чином вийти зі складної ситуації і впорядкувати російською мовою категоріальний апарат інституціоналізму, вчений прагне дати логічне пояснення, крім термінів «інституція» і «організація» (як це пропонує Д. Норт), також термінам «інститут» і «орган». Зокрема, під *інституцією* він розуміє змістовну основу інституту, тобто «соціальні форми типізації функцій суб'єктів господарювання, що визначають їх статус і роль у системі виробництва суспільного буття, і такі, що утворюють систему відносин функціональної структури суспільства». *Організаціями* вчений вважає соціальні форми зв'язків між суб'єктами господарювання у про-

⁸² Норт, Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. — К.: Основи, 2000. — 198 с.

⁸³ Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. — К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. — С. 135—138.

⁸⁴ Іншаков О. В. Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // СОЦИС 2003. — № 9. — С. 44.

цесі виробництва, що визначають систему відносин елементної структури суспільства. «Взаємодія форм функціональної і елементної структур, тобто інституції та організації, породжує *інститути* та *органи* господарської системи. Інституційна організація стає інститутом, а організована інституція — органом»⁸⁵. Проте, на наш погляд, таке пояснення не спрощує, а тільки ускладнює розуміння категорії «інституція».

Невпорядкованість категоріального апарату інституціоналізму засвідчує велика кількість публікацій з проблеми визначення «інституції» у наукових виданнях⁸⁶. Спроби чіткого визначення вихідного поняття інституціоналізму — «інституції» зрозумілі, оскільки без нього будь-яка побудована на засадах інституціоналізму дослідницька програма буде позбавлена «жорсткого ядра». У площині дослідження витоків інституціоналізму в економічній думці України «інституція» нам важлива як складовий елемент скерованої в минуле дослідницької програми, яка має передусім бути зручною і ефективною для аналізу економічної думки ХІХ — початку ХХ ст. Оскільки не тільки інституції обмежують інтереси індивідів, але й індивіди формують інституційні обмеження, наше розуміння інституції має враховувати її як екзогенний, так і ендогенний характер. Такий підхід до визначення «інституції» має забезпечити ціннісні і світоглядні аспекти наукового пізнання, зробити людину не тільки сліпим виконавцем, а й активним учасником еволюційних змін господарського життя.

Обмеження *екзогенного характеру* характеризують визначення інституцій представниками неінституціоналізму. Виокремлюючи інституції від звичаїв, вони пояснюють інституції як *різноманітні норми і правила поведінки*. Напрямок пояснення вони скеровують від індивідів до інституцій, тобто онтологічний пріоритет визнається за індивідуумом. Передбачається наявність своєрідного «природного стану», що є вільним від інституцій, а

---

⁸⁵ *Инишков О. В.* Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // СОЦИС. — 2003. — № 9. — С. 44.

⁸⁶ *Дементьев В. В.* Институты: проблема определения понятия // Проблемы современной экономики и институциональная теория / под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева. — Донецк: ДонГУ, — 2009. — С. 5—34; *Маслов А. О.* Інституційна структура та її еволюція у творчості Дагаласа Норта // Формування ринкової економіки: зб наук. праць. — Спец. вип. Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія. — К.: КНЕУ, 2010 — С. 80—91; *Инишков О. В., Фролов Д. П.* Інституція — ключ до розуміння економічних інститутів // Економічна теорія. — 2011. — №1. — С. 52—62.

інституції з'являються лише в результаті взаємодії між індивідуумами. Зокрема, Р. Коуз найважливішими інституціями економічної науки називає фірму і ринок, які складають «*інституційну структуру економічної системи*». О. Вільямсон розглядає інституції через призму середовища: «*інституційне середовище — правила гри, що визначають контекст, у якому відбувається економічна діяльність*»⁸⁷. На наш погляд, визначення інституцій представниками неоінституціоналізму є обмеженими, оскільки вони не враховують цінностей конкретно-історичного типу суспільства, а отже ігнорують еволюційний характер інституцій. Тут повністю можна погодитися з Дж. Ходжсоном, який зауважує: «Інституції — це структури, з якими індивіди як зіштовхуються, так і дають їм початок. Відповідно, інституції є одночасно і об'єктивні «зовнішні» структури, і суб'єктивні, «з голови людини», продукти людської поведінки. ... Усі ми народжені у світі з вже існуючими раніше інституціями, якими нагородила нас історія»⁸⁸.

Сьогодні ще не сформовано концепції «інституції», яка б враховувала її екзогенний та ендогенний характер. Даглас Норт тільки окреслив перспективу досліджень нової інституційної економічної теорії. Ідею було підхоплено багатьма вченими. Зокрема О. Іншаков та Д. Фролов зауважують: «Відправний пункт формування категоріальної системи інституціональної економічної теорії — ендогенізація інституції»⁸⁹. З перемінним успіхом у цьому напрямку проводять дослідження такі вчені, як Р. Камерон⁹⁰, А. Філіпенко⁹¹, Е. Фуруботн і Р. Ріхтер⁹², М. Аокі⁹³, Г. Клейнер⁹⁴. На наш погляд, «ендоге-

---

⁸⁷ Уільямсон О. Экономические институты капитализма. — СПб.: Лениздат, 1996. — С. 38.

⁸⁸ Ходжсон Дж. М. Скрытые механизмы убеждения: институты и индивиды в экономической теории // Тетра есономіс: сборник статей российских и зарубежных экономистов начала XXI века — М.: Наука-Спектр, 2008. — С. 27—28.

⁸⁹ Іншаков О. В., Фролов Д. П. Інституція — ключ до розуміння економічних інститутів // Економічна теорія. — 2011. — №1. — С. 55.

⁹⁰ Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 33.

⁹¹ Філіпенко А. С. Экономическое развитие: цивилизационный подход. — М.: Экономика, 2002. — С. 67.

⁹² Фуруботн Э. Г., Рихтер Р. Институты и экономическая теория: достижения новой институциональной экономической теории. — СПб.: Из-во Гос. ун-та, 2005. — С. 10.

⁹³ Аокі М. Indigenizing institutions and institutional changes // Journal of Institutional Economics. — 2007. — Vol. 3. — № 1.

⁹⁴ Клейнер Г. Б. Новая институциональная экономика на пути к «сверхновой» // Российский журнал менеджмента. — 2006. — Т. 4. — № 1. — С. 114.

нізація інституцій» перспективний напрям на шляху створення цілісної інституційної парадигми.

Проте сьогодні, коли таку парадигму ще не створено, логічно до нашого розуміння інституцій найближче стоїть пояснення інституцій Дагласом Нортом, яке є складовим елементом його концепції інституцій та інституційної динаміки, а тому буде взяте за основу нашого історичного дослідження.

На наш погляд, Д. Норт, досліджуючи інституції у площині інституційних змін, ліквідує помилковість пояснення інституцій своїми попередниками. Він визначає інституції через поняття *норми або правила*, які визначають різноманітні аспекти соціально-економічної діяльності індивіда чи групи. Д. Норт підкреслює: «Інституції — це правила гри у суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. І як наслідок вони *структурують стимули в процесі людського обміну — політичного, соціального чи економічного*. Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни»⁹⁵.

На думку Д. Норта, інституції зменшують невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя; охоплюють будь-які види обмежень, придумані для спрямування людської взаємодії. Він вважав, що необхідною передумовою створення теорії інституцій є відокремлення аналізу основних правил від стратегії гравців. Інституції впливають на функціонування економіки через дію на витрати обміну та виробництва. Разом із технологією вони визначають трансакційні і трансформаційні (виробничі) витрати⁹⁶. Інституційний підхід Д. Норта чітко розмежовує поняття *інституцій* і *організацій*. У концепції нової інституційної економічної теорії поняття «організація» вміщує політичні органи і установи, економічні структури, громадські й освітні організації. Якщо інституційні обмеження обумовлюють зародження і розвиток зазначених організацій, то вони, у свою чергу, створені для досягнення певної мети і тому є основними в процесі інституційних трансформацій.

⁹⁵ Норт, Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. — К.: Основи, 2000. — С. 11.

⁹⁶ Там само. — С. 12—14.

У структурі інституцій Д. Норт виокремлює три основні складові:

1) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні перестороги);

2) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти);

3) механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо).

Неформальні інституції він розглядає як побічний спонтанний результат взаємодії великої кількості людей, що переслідують власні інтереси. Д. Норт підкреслює, що джерелами інституційних змін можуть бути: 1) *зрушення у структурі відносних цін*, що можуть бути обумовлені технічним прогресом, відкриттям нових ринків чи зростанням населення; 2) *ідеологія*, тобто суб'єктивні моделі, через призму яких люди сприймають навколишній світ.

Запропонований Д. Нортом поділ інституцій за рівнем формалізації на **формальні і неформальні** безпомилково і чітко окреслює дві великі групи інституцій, а тому буде використаний для дослідження інституцій в економічній думці України XIX — поч. XX ст. Інші критерії не мають такої чіткості й передбачають розлогі додаткові пояснення. Наприклад, поділ інституцій за критерієм ролі, яку вони відіграють в економічній системі, на базові і комплементарні не відповідає чітко на запитання: чому інституція власності є базовою, а інституція економічної культури — ні?

Зазначимо, що останнім часом спостерігається зближення систем категоріально-понятійного апарату соціології, економічної теорії та права у поясненні інституційної структури суспільства. Наприклад, сучасний російський антрополог А. Сусоколов визначає соціальну інституцію як «стійку систему норм, цінностей і зразків поведінки (соціальних практик), які регулюють певну сферу суспільних відносин, скеровану на задоволення потреб людини (економіку, політику, родинні стосунки, стратифікацію, духовне життя)»⁹⁷.

Інституційна структура економіки кожної країни сформована під дією тривалої в часі економічної політики держави та спонтанного еволюційного відбору найефективніших інституцій. Динамічне руйнування інституційної структури економіки радянського зразка та поява нових ринкових інституцій актуалізувала

⁹⁷ Сусоколов А. А. Культура и обмен: Введение в экономическую антропологию. — М.: SPSL-«Русская панорама», 2006. — С. 430.

проблему формування в Україні інституційної структури економіки, адекватної гармонійному розвитку українського суспільства. З усією очевидністю постає необхідність історичного дослідження *інституційної структури економіки*, яка є підґрунтям економічної культури та економічної політики держави.

На відміну від відносно спільної позиції представників традиційного інституціоналізму та нової інституційної економіки щодо поділу системи інституцій на формальні та неформальні, однастайності серед учених щодо розуміння «інституційної структури економіки» не існує. Найзагальніше визначення *інституційної структури* навів О. Вільямсон: «Це основні політичні, соціальні і правові норми, що є базою для виробництва, обміну і споживання»⁹⁸. Найчастіше поняття «інституційна структура» ототожнюється з «інституційним середовищем»⁹⁹. Значно рідше інституційну структуру ототожнюють з інституційним порядком. Наприклад, С. Кирдіна розглядає інституційну структура як сукупність взаємопов'язаних інститутів, називаючи її інституційною матрицею¹⁰⁰. З усього видно, що дані інституційні категорії потребують ґрунтовного вивчення. Перші кроки на шляху теоретичного обґрунтування місця «інституційної структури» в інституційному аналізі були зроблені проф. В. Вольчиком у статті «Компліментарність та ієрархія інститутів у рамках господарського порядку» (2009)¹⁰¹. Він зауважує, що часто не розмежовують поняття «інституційна структура» та «інституційне середовище». В. Вольчик розмежовує поняття інституційна структура з поняттями інституційний порядок та інституційне середовище. *Інституційне середовище*, на його думку, формується за допомогою переважно неформальних інституцій, які визначають регулярність взаємодії господарюючих суб'єктів. *Інституційний порядок* вчений вважає системним компонентом господарського порядку, а під *інституційною структурою* розуміє «переважно формальні інституційні обмеження, що визначають

⁹⁸ Уильямсон О. Частная собственность и рынок капитала // ЭКО. — 1993. — № 5 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ie.boom.ru/lectures/lectures10.htm>

⁹⁹ Див.: Ткач А. А. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория: Навч. пос. — К.: ЦУЛ, 2007. — С. 30—37.

¹⁰⁰ Див.: Кирдина С. Г. «X- и Y-экономики: институциональный анализ» [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.Kirdina.ru

¹⁰¹ Вольчик В. В. Комплементарность и иерархия институтов в рамках хозяйственного порядка // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 37-1. — Донецьк: ДонТУ, 2009. — С. 35—41.

можливі організаційні форми та варіанти економічної взаємодії у тих чи інших конкретних сферах та галузях економіки»¹⁰².

Конкретна інституційна структура завжди складається зі сплетіння формальних правил і неформальних обмежень, специфічних для кожної культури, розділити які інколи досить складно. У нашому розумінні *інституційна структура економіки є система інституцій, яка через впорядкування повсякденного життя зменшує невизначеність взаємодії індивідів*. Вона є результатом тривалого еволюційного відбору, в якому адаптація до умов зовнішнього середовища *оптимізується самою структурою*. Відмінною рисою економічної системи є *стаціонарність*, що ґрунтується на здатності підтримувати *гомеостатичну рівновагу*, яка встановлює динамічну відносну сталість її складу і властивостей.

Підкреслимо, що *інституційна структура економіки належить до складних нелінійних систем*, тому не завжди із системи можна виокремити якусь її частину чи елемент. За певних обставин окремі інституції можна вивчати тільки за допомогою аналізу їх взаємодії з іншими інституціями системи. Зв'язки, взаємодія у такому випадку постають єдиним джерелом інформації. Складність внутрішньої структури соціально-економічних інституцій суттєво перешкоджає отриманню щодо них вичерпної інформації, а отже і розбудові адекватної щодо господарських обставин інституційної структури економіки.

Методологія вивчення інституційної структури економіки базується на засадах *структурно-функціональної парадигми*, яка розглядає суспільство як складну систему, окремі частини якої узгоджено функціонують для забезпечення єдності і стабільності¹⁰³. Важливим етапом у вдосконаленні таких підходів була поява *структурно-функціонального аналізу* Т. Парсонса. Структура, у Т. Парсонса, «охоплює ті стійкі елементи побудови соціальної системи, що є відносно незалежні від незначних і короткотривалих коливань у зв'язках системи із зовнішнім оточенням»¹⁰⁴. На його думку, слід впроваджувати, враховуючи мінли-

¹⁰² Вольчик В. В. Комплементарность и иерархия институтов в рамках хозяйственного порядка // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 37-1. — Донецьк: ДонТУ, 2009. — С. 37.

¹⁰³ Масоніс Дж. Соціологія. — 9-е изд. — СПб.: Питер, 2004 — С. 42.

¹⁰⁴ История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. Отв. ред. — академик РАН Г. В. Осипов. — М.: Изд. НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. — С. 327—328.

вість таких зв'язків, систему динамічних процесів і механізмів, які б забезпечували стійкість структури до викликів зовнішнього оточення. Динамічний аспект повинен забезпечити *функціональний аналіз*, який має впорядкувати способи адаптації встановлених норм поведінки, що характеризують зазначену структуру, до властивостей зовнішніх систем. Тобто слід впорядкувати тенденції соціально-економічної системи до самозбереження і її тенденції зберігати певні межі та стабільність стосовно середовища (гомеостатична рівновага).

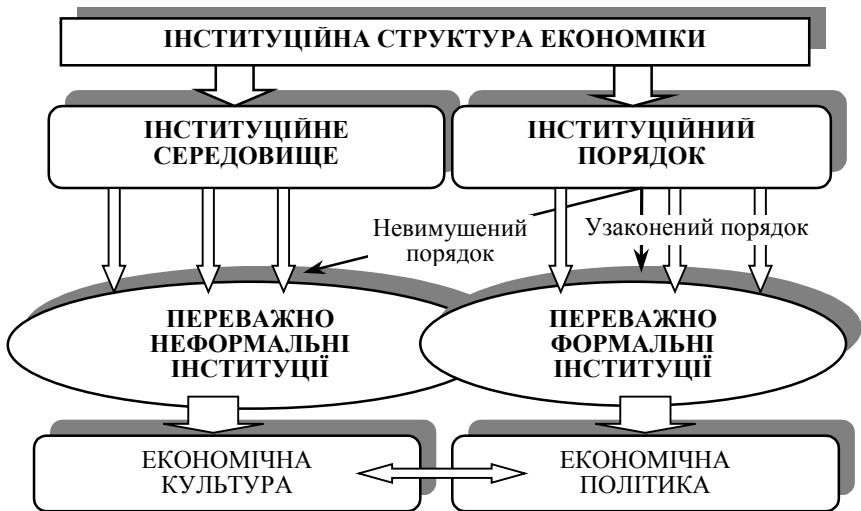

Рис. 3. Послідовність аналізу інституційної структури економіки

Вивчення інституційної структури економіки у працях українських вчених XIX — поч. XX ст. пропонуємо здійснити за наведеним нижче алгоритмом (рис. 3). Воно має розпочинатися з *неформальних інституцій*, оскільки вони історично і логічно є первинними щодо впливу на економічну поведінку індивідів і формують *інституційне середовище*. Саме неформальні інституції мають визначальний вплив на стійкий характер поведінки господарюючих суб'єктів у сфері виробництва, обміну і споживання та складають основу *економічної культури* народу, яку можна досліджувати навіть без огляду на кордони держав.

У процесі історичної еволюції організація суспільства ускладнюється, що спонукає формалізувати правила і норми поведінки. Неформальні інституції часто стають фундаментом побудови у суспільстві формальних інституцій. Інституційний порядок є своєрідною системою неформалізованих і формалізованих обмежень господарської поведінки суб'єктів. Неформальні інституції створюють, за словами Ф. Гаєка, «невимушений порядок» (spontaneous order), що залучає людей до усталених норм поведінки, оскільки вони запобігають матеріальним і нематеріальним втратам навіть без правових механізмів стримування. З огляду на сказане, «невимушений порядок» доцільно розглядати у контексті аналізу неформальних інституцій. Натомість, **формальні інституції** — закріплені в офіційних інформаційних джерелах правила і норми поведінки, формують «узаконений порядок» (legal order), гарантом дотримання якого виступає держава. Такий порядок обов'язково вимагає з боку держави спеціальних організацій (інститутів), які покликані контролювати виконання офіційно встановлених норм.

Інституційний порядок може розглядатися як підсистема господарського (економічного) порядку, який впливає на економічну діяльність через систему обмежень, що окреслені переважно **формальними інституціями** не лише економічного, але і політичного та соціально-правового змісту.

Появу формальних норм і правил тісно пов'язують із становленням **держави**, тому інституційний порядок в економіці, як правило, розглядається у площині її **соціально-економічної діяльності** і не може бути проаналізований поза її межами. Проте завжди слід пам'ятати, що інституційний порядок не є довільним витвором верховної державної влади, а — результатом еволюції неформальних інституцій, які втілені у державі. Ставлення до держави та до її місця в господарській діяльності було різним. У процесі історичного розвитку воно змінювалося переважно під впливом панівних у суспільстві концепцій **економічної політики**.

Складно заперечити відсутність взаємовпливу між економічною культурою та економічною політикою. Незважаючи на позірну очевидність, взаємозв'язок між економічною культурою і економічною політикою у сучасній інституційній теорії вивчений недостатньо і потребує окремого дослідження. На нашу думку, розуміння цього взаємозв'язку приховане у аналізі формальних і неформальних інституцій, які формують інституційну структуру економіки.

Розділ 2

ПРОТОІНСТИТУЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТА СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУКАХ ХІХ — поч. ХХ ст.

2.1. Витоки інституціоналізму у площині становлення класичної політичної економії

Інституціоналізм сформувався у перші десятиліття ХХ століття, але «інституції» та інші складові елементи *інституційного аналізу* почали вивчатися ще до моменту її виникнення¹. Такі дослідження соціально-економічних інституцій дають можливість здійснювати ретроспективний аналіз, наприклад, «інституційної структури економіки», незважаючи, що це поняття з'явилося в економічній науці значно пізніше.

Чому у В. Гамільтона з'явилася потреба у інституціоналізмі, як у теорії, що спроможна об'єднати економічну науку, і де саме шукати витоки цієї «нової» економічної концепції? З позицій моделі конкуруючих програм досліджень Імре Лакатоша, існує спокуса здійснювати пошуки на «рештках» неефективних і відкинутих економічних програм досліджень (парадигм)². Та чи тільки серед попередніх економічних парадигм слід шукати витоки теоретичної бази інституціоналізму? Відповіді на поставлені питання дозволять глибше проникнути в сутність інституційної парадигми та зрозуміти її значення для ретроспективного аналізу інституційної структури економіки.

Найчастіше теоретичною базою виникнення інституціоналізму аналітики називають німецьку історичну школу ХІХ ст. Така позиція є провідною у сучасній економічній науці і має вагомі аргументи: достатньо того, що на батьківщині інституціоналізму у США між 1873 і 1905 рр. 59 професорів економіки навчалися у

¹ За основу візьмемо визначення парадигми Томасом Куном: «Під парадигмами я розумію визнані усіма науковці досягнення, які протягом певного часу надають науковому товариству модель постановки проблем та їх вирішення» (Кун Т. Структура наукових революцій: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: «Издательство АСТ», 2003. — С. 17).

² Див.: Імре Лакатос. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 269—453.

Німеччині³. Справді спільного досить багато: критичне ставлення до абстрактно-дедуктивного методу класиків, теоретичний релятивізм тощо. Значна частина зарубіжних і українських вчених не поділяють такої думки.

Наприклад, японський вчений Такаші Негіші серед характеристик інституціоналізму визнає «потребу в інтеграції економічної теорії та інших суспільних наук, таких як соціологія, психологія, антропологія і юриспруденція, або те, що називають вірою у переваги міждисциплінарного підходу», але продовжує його вважати «американським напрямком історичної школи»⁴. На ідейну спорідненість інституціоналізму з англійськими соціологами і економістами — прихильниками реформізму, зокрема з Дж. Гобсоном, звертає увагу видатна українська дослідниця Л. Корнійчук⁵. Цю думку поділяє авторський колектив підручника «Історія економічних вчень», згадуючи серед теоретичних джерел інституціоналізму ліберальний реформізм Дж. С. Мілля та ідейну спадщину Фабіанського товариства⁶. Російський економіст А. Московський вважає інституціоналізм не тільки спадкоємцем німецької історичної школи, а й соціальних досліджень усіх економічних шкіл, враховуючи класичну⁷.

У XVIII столітті суспільство вивчалось як цілісність на основі *концепції природного права*, яка спочатку мала правову форму (матеріал неюридичного змісту використовувався лише як допоміжний). Філософи природного права прагнули створити всеохоплюючу науку про суспільство, у якій економічна складова не розглядалася ні як важлива, ні як самостійна. Але стрімке нагромадження допоміжного матеріалу і розширення поля наукових досліджень змусило «природну юриспруденцію» вийти за межі правничих форм. Згодом вона стала одним з складових елементів

³ Histoire des pensées économiques : les fondateurs / Collecton dirigée par Alain Gélédan. — Paris : Editions Dalloz, 1993. — р. 254.

⁴ Негіши Т. История экономической теории: Учебник / Пер. с англ. под ред. Л. Л. Любимова и В. С. Автономова. — М.: АО «Аспект Пресс», 1995. — С. 36.

⁵ Корнійчук Л. Я. Институціоналізм // Історія економічних вчень: Підручник / За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 455.

⁶ Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. — Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — С. 419—420.

⁷ Див.: Московский А. И. О предмете и методе современной экономической науки // Вестник Московского университета. — Сер. «Экономика». — 2002. — №3. — С. 21—39; Московский О. И. Институціональні напрями в сучасній економічній теорії // Економічна теорія. — 2004. — №2. — С. 34.

цілісності, яка отримала назву «моральна філософія». Університетський курс «моральної філософії» у XVIII столітті, який зокрема викладав Адам Сміт, традиційно містив «природну теологію», «природну етику», «природну юриспруденцію» та політику, в контексті якої досліджувалися проблеми економіки та державних фінансів (доходів). Моральна філософія за своїм змістом охоплювала усі науки про суспільство, але нагромадження фактів економічного життя і зосередженість на них дослідників сприяли виокремленню економічних знань в окрему науку⁸. Тому у творах класиків економічної науки наявні залишки специфічних економічних знань, успадкованих від схоластів і опрацьованих філософами природного права.

Зазначені процеси мали неабиякий вплив на зародження першої класичної парадигми економічної науки: вона формувалась в умовах її певного протиставлення до «моральної філософії». Стадія виокремлення пояснює *відсутність соціальних складових у методологічному «ядрі» класичної парадигми*. Це зовсім не означає, що представники класичної політичної економії не аналізували соціально-економічні інституції. Наприклад, Карл Полань підкреслює, що для Адама Сміта «розподіл праці в мануфактурі видавався йому у якості парадигми розподілу праці у суспільстві. Таким чином, він зробив своє велике відкриття, що розподіл праці може бути розвинений до того рівня, до якого розвинені ринки. Слід підкреслити, що як розподіл праці, так і ринок визначені тут в інституційних термінах»⁹. Проте такі дослідження мали або фрагментарний характер, або були свідченням незавершеного «розлучення» з «материнською» наукою. Вже Давид Рікардо не розглядає суспільство як цілісність. Він розміщує суспільство в економічній системі, а не навпаки; аналізує соціальні класи через їхню роль у ринковій системі¹⁰. Таким чином, класична політична економія не може розглядатися основним джерелом інституціоналізму.

⁸ Див.: Шумпетер Й. А. История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. — М.: Высшая школа экономики, 1998. — С. 399–400.

⁹ Полань К. Вигляды на место экономической системы в обществе: от Шарля Монтескье до Макса Вебера // «Великая трансформация» Кала Поланьи: прошлое, настоящее, будущее / под общ. ред. проф. Р. М. Нурева; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. — С. 143.

¹⁰ Там само. — С. 147.

Особливості інституційної концепції обумовлюють пошуки її теоретичних витоків не тільки у вузьких межах еволюції економічної науки, оскільки такі поняття як «прогрес», «еволюція», «структура», «інституція» належать не тільки інституціоналізму. Логічно поставити запитання: «Які саме науки досліджували «інституційні» факти?»

Вагома роль належить *історичному аналізу*, який «неминуче висвітлює і «інституційні» факти, що не є чисто економічними. Тому він дозволяє краще всього зрозуміти взаємостосунки економічних і неекономічних фактів і правильне співвідношення різних суспільних наук»¹¹. У XVIII ст. апробація дослідниками на правдивість історичних джерел спонукала до появи *методології історії*, тобто до суми обов'язкових методів і правил, за допомогою яких історики мали вивчати минуле. Вони були кодифіковані *Карлом Шенеманом* у «Основах енциклопедії історичних наук» (1788) і дотримувалися до проникнення в історію методів соціології і є актуальними сьогодні. Успіхом у читачів стали користуватись популярні багатотомні «національні історії»: Данії — Л. Гольберга (1732—1735), Голландії — Г. фон Льюона (1734), Італії — Л. Мураторі (1744—1749), Англії — Д. Г'юма (1763), України — Й. Енгеля (1796) тощо¹². Автори історичних розвідок стали більше приділяти уваги проблемам економіки і культури, а не тільки політиці і воєнним звичаям.

Прагнення узагальнити історичний матеріал і дати пояснення історичним процесам поклала на себе *філософія історії*. У праці «Начерк історичної картини поступу людського духу» (1794) французький філософ *Марі Жан Антуан Кондорсе* (1743—1794) створив системну і раціоналістичну просвітницьку *теорію прогресу* у розгорнутій і довершеній формі. Він вирізняє в історії людства десять епох, які послідовно змінюють одна одну, і є етапами його прогресивного розвитку. Прогрес отожднюється з примноженням знань, нагромаджених з давніх часів, що у підсумку мають забезпечити розвиток індивіда, який «не визнаватиме над собою іншого пана, окрім Розуму»¹³. У концептуальному пі-

¹¹ Див.: *Шуумпетер Й. А.* История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. — М.: Высшая школа экономики, 1998 — С. 256.

¹² Див.: *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 109—112.

¹³ Там само. — С. 105.

дході Ж.-А. Кондорсе до історії чільне місце посідає еволюція суспільних ідей та інституцій.

Не всі вчені сприймають термін Вольтера, — «*філософія історії*», для означення нового напрямку наукових досліджень. Наприклад, такі дослідники ХХ ст., як Р. Арон і Й. Шумпетер надають перевагу терміну *історична соціологія*, об'єднуючи ним погляди деяких вчених ХVIII ст., коли термін «соціологія» ще не був впроваджений до наукового обігу. Ми поділяємо такий ретроспективний аналіз, оскільки подібно використовуємо термін «інституційна структура економіки».

До розробників історичної соціології, крім Ж.-А. Кондорсе, Й. Шумпетер зараховував Ш. Монтеск'є і Д. Віко¹⁴. У праці «Дух законів» (1748) *Шарль Монтеск'є* (1689—1755) за ланцюгом випадкових, на перший погляд, подій помітив глибинні причини, що їх обумовлюють. Коли Й. Шумпетер вважає такий підхід методологічним розривом з концепцією природного права, то Р. Арон — своєрідним поєднанням детерміністської філософії (соціологічне дослідження позитивних законів) і філософії природного права¹⁵. Незважаючи, що Ш. Монтеск'є не осягнув ідеї прогресу, варто наголосити, що він вдало поєднував порівняльний аналіз різних суспільних явищ і процесів та узгоджував їх з явищами та процесами минулого. Вчений прагнув пояснити не тільки розмаїтість позитивних законів, але й віднайти ціннісні й моральні критерії обґрунтування *політичних інституцій*, які він вважав головним дієвим чинником. Заслугує на увагу дослідження Ш. Монтеск'є таких інституцій, як закони, звичаї і нориви, які він достатньо чітко окреслює: «Нориви й звичаї — це порядки, не встановлені законами, закони чи то не можуть, чи то не хочуть встановити їх. Між законами та норовами є та різниця, що закони визначають переважно дії громадянина, а нориви дії людини»¹⁶. Як бачимо вчений фактично окреслює відмінності між людиною і суб'єктом (грома-

---

¹⁴ Шумпетер Й. А. История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. — М.: Высшая школа экономики, 1998. — С. 392.

¹⁵ Див.: Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004 — С. 60; Шумпетер Й. А. История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. — М.: Высшая школа экономики, 1998. — С. 393—394.

¹⁶ Цит. за: Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — С. 45.

дянином), формальними і неформальними інституціями. Здобутком Ш. Монтеск'є є визначення поняття «загальний дух нації», — характерні риси, яких з часом набуває та чи інша спільнота людей унаслідок безлічі впливів, які діють на неї. Р. Арон вважав, що таке визначення «загального духу нації» подібне до розумінням культури у сучасній американській антропології¹⁷.

Італійський філософ та історик *Джамбаттиста Віко* (1668—1744) у праці «Основи нової науки про загальну природу націй»(1725) сформулював *теорію циклічності історичного розвитку*. Вчений спробував не тільки описати історію природного права, але зробити конструкцію ідеальної схеми загальної історії. Циклічність (*corsi e ricorsi*) є тільки формою історико-соціального процесу, а його сутністю є лінійна еволюція стадій ідеальної історії. Д. Віко започаткував новий позитивістський підхід до історичного розвитку, який утвердився в історичній науці тільки в XIX ст., оскільки автор був переконаний, що історія підпорядковується певним законам. Соціологи вважають, що саме він вперше вжив термін «*інституція*» в соціальних науках. На думку Й. Шумпетера, історичною заслугою Д. Віко у «Новій науці» (*scienza nuova*) є поєднання філософії і соціології, думки і дії¹⁸.

Вищесказане дає нам підстави стверджувати, що, аналізуючи витоки інституційних ідей, не слід обмежуватися аналізом соціально-економічних інституцій тільки в площині еволюції економічної науки.

2.2. Соціально-економічні інституції у соціологічній науці XIX — поч. XX ст.

Розвиток наукових досліджень у XIX столітті був тим фундаментом, на якому сформувався інституціоналізм як методологія дослідження економічних явищ і процесів. Не останню роль у формуванні методологічних засад інституціоналізму відіграла новостворена у XIX ст. наука — *соціологія*. Соціологи проводили дослідження у межах ключових постулатів класичної науки.

¹⁷ Цит. за: Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — С. 50.

¹⁸ Шумпетер Й. А. История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. — М.: Высшая школа экономики, 1998. — С. 394.

З'ясуємо вплив перших соціологічних систем на формування категоріального апарату інституційного аналізу протягом XIX — поч. XX ст. у розрізі системного підходу.

Витоки інституціоналізму можна віднайти у працях творця позитивістської соціології *Огюста Конта* (1798—1857). Світогляд вченого формувався під впливом детерміністської філософії Ш. Монтеск'є та теорії прогресу Ж. А. Кондорсе, у якій чільне місце посідає еволюція суспільних ідей та інституцій. О. Конт був переконаний, що суспільні явища жорстко підпорядковуються детермінізму, який набуває форми невідворотних змін у суспільному організмі під натиском розуму людини.

У «Курсі позитивної філософії» (1830—1832) Огюст Конт визнає пріоритет цілого над частиною та синтезу над аналізом і започатковує *системний метод* дослідження суспільства. Суспільство можна порівняти з живим організмом: між цілим і частинами соціальної системи має бути гармонія, подібна до взаємодії частин тіла під час руху. З позицій системного методу він критикує методологічні підходи класичної політичної економії, вважаючи, що всяка наука, яка виокремлює один бік соціального життя від інших, неминуче стає безплідною¹⁹.

Статика і динаміка є головними категоріями, які О. Конт досліджує у праці «Система позитивної політики» (1851—1854). Він доводить, що суспільство перебуває у стані статичності (*порядку*) чи динаміки (*прогресу*). Соціальна статика допускає як анатомічний *аналіз структури суспільства* на конкретний момент, так і аналіз елементів, що визначають консенсус, тобто, що перетворюють сукупність індивідуумів на спільноту. **Соціальний порядок** характеризується абсолютною гармонією («внутрішнім зв'язком») соціальних елементів, провідним серед яких є зміст суспільних ідей. Досконалість порядку вимірюється незалежністю духовної влади від влади світської. На думку Р. Арона, анатомічна статика у О. Конта легко перетворюється на аналіз структури будь якого суспільства²⁰.

Соціальна динаміка має досліджувати послідовність етапів становлення розуму людини й суспільства. О. Конт вважає, що

¹⁹ Бартъ П. Философия истории как социология / Пер. с нем. М. С. Моделя. — С.-Петербург, 1902. — С. 25.

²⁰ Див.: Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — С. 108.

основний закон соціології — закон суспільного прогресу. Стримують (прискорюють) прогрес вторинні чинники: зовнішні умови (расова організація, ґрунт, клімат країни) і соціальне суперництво, яке посилюється із зростанням населення, попитом на продукти життєзабезпечення; розвиток розподілу праці і кооперації. Проте скеровує і надає напрямок соціальному поступу виключно дух людини. Таке розуміння прогресу логічно обумовлює рекомендації Огюста Конта щодо реформування суспільства: реорганізувати спочатку погляди, щоб потім приступити до прав, і, нарешті, до інституцій²¹.

Закони суспільного розвитку, згідно О. Конта, перебувають у тісній залежності від дії трьох фізичних законів: 1) інерції; 2) утворення взаємоузгодженого руху; 3) урівноваження дії і протидії. Не заперечуючи своєрідність суспільства у порівнянні з природою, він вважав, що відкриття природних законів суспільного життя дозволить створити науку про суспільство.

Огюст Конт обґрунтував методи соціології: спостереження, експеримент, порівняння. Прагнучи об'єднати здобутки і методи різних наук, він намагався створити своєрідну «структуру реальності, потрібну для усвідомлення людиною самої себе, та соціологами — суспільств, *ієрархічну структуру буття*»²². О. Конт усвідомлював, що властивості індивіда не можуть бути основою для розуміння розвитку суспільства: із фізіології не можна розкрити соціологію.

Професор загальної соціології і філософії Брюссельського університету *Гільом де Гресф* (1842—1924) поставив за мету поєднати економічну і соціальну науку в єдине ціле. Саме йому слід завдячувати виокремленням *соціальної економіки* (економічної соціології) в самостійний напрям наукових досліджень. Правові стосунки між вільними людьми виокремлюють соціальний організм з фізичного світу і є його характерною особливістю, їх має досліджувати окрема наука — *філософія історії*.

Він запропонував своєрідну *структуризацію соціального організму* (рис. 4). Конструкція побудована за принципом спадної загальності і зростаючої складності. Оскільки за задумом Г. де

²¹ *Бартъ П.* Философия истории как социология / Пер. с нем. М. С. Моделя. — С.-Петербург, 1902. — С. 31.

²² *Арон, Реймон.* Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — С. 122.

Греєфа соціологія повинна служити політиці, теорія практиці, а політика є теорією колективної волі, — то відношення волі мають пронизати усю конструкцію. Об'єкти волі знижуються у своїй якості узагальнення: нижчий ряд охоплює усе життя, а наступні тільки окремі його частини. Кожен наступний ряд зростає у своїй складності, проте потребує усіх попередніх. Таким чином, автор виокремлює сім соціальних сфер: економіку, сімейні стосунки, мистецтво, науку, мораль, право і державу²³. Незважаючи на певну штучність запропонованої конструкції, привертає увагу бажання Г. де Греєфа підпорядкувати зміну форм власності соціальному прогресу.

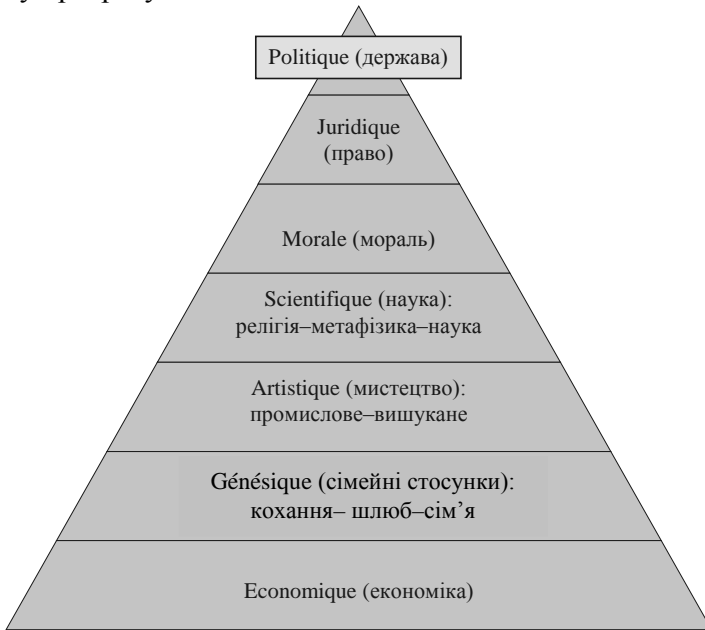

Рис. 4. Сфери соціальної структури за Гільомом де Греєфом

На його думку, перетворення політичної економії у позитивну науку є наслідком органічного процесу її виокремлення від інших наук. Соціальна наука усвідомила, що економічна складова є ос-

²³ Бартъ П. *Философия истории как социология* / Пер. с нем. М. С. Моделя. — С.-Петербург, 1902. — С. 64.

новою усіх цивілізацій, найзагальнішою умовою їх існування і розвитку. Отже, на цьому фундаменті згодом має постати споруда соціальних наук: складніших і загальніших, які будуть спочатку незалежними одна від одної, а потім об'єднаються в одну узгоджену науку, яка очолить позитивну філософію, і буде називатися соціологією.

Г. де Греєф розглядав суспільний організм як *цілісність*. Він дорікає класичній політичній економії за її надмірне прагнення до систематизації, до встановлення абсолютних економічних законів, а «Багатство народів» Адама Сміта вважав першим грандіозним дослідженням з економічної соціології, у якому «безсмертний мислитель підкреслює постійні зв'язки між явищами економічного порядку та іншими суспільними явищами, особливо моральними, юридичними і політичними»²⁴. Засобами наукової політики Г. де Греєф пропонує впливати в першу чергу на економічні явища, які є найзагальнішими й найпростішими, видозмінювати їх згідно потреб і бажань колективної волі. Такий вплив на економічний фактор через безпосереднє втручання політичного апарату буде, на його думку, видозмінювати одна за другою усі інші соціальні сфери.

На нашу думку, соціологія сприяла *виокремленню в особливий об'єкт дослідження економічних інституцій*, які є такими важливими для інституційного аналізу конкретно-історичних та національно-специфічних форм економічного життя. Г. де Греєф у «Вступі до соціології та філософії» (1886) підкреслює значення *договору* (договірної свободи), який у процесі еволюції скрізь витісняє фізичний примус і створює соціальний організм. У праці французького історика *Поля Лакомба* (1833—1919) «Соціологічні основи історії» (1894) історія є наукою про інституції; вона вивчає події лише тому, що вони закінчуються встановленням інституцій або через діяльність людини виявляють вплив панівних інституцій. Оригінальною є його *теорія невідкладності* потреб (*théorie d'urgence*), згідно якої першочерговими і найважливішими є економічні потреби (економічний інтерес), тому економічні інституції і виникають раніше інших та є найстійкішими²⁵.

Для французького соціолога *Моріса Оріу* (Haugrion) (1856—1929) у «Традиційній соціальній науці» (1896) суспільство є сукупністю

²⁴ *Греєф Г.* Общественный прогресс и регресс / Пер. с фр. Г. Паперна. — С.-Петербург: Издание Ф. Павленкова, 1896. — С. 106.

²⁵ Там само. — С. 71.

великої кількості інституцій, відмінною ознакою яких є ідейна цілеспрямованість. Інституція — це ідея справи чи підприємства, що здійснюється правовими засобами. М. Оріу виокремлює два типи інституцій: корпоративні (торговельні товариства, асоціації, держава, профспілки, церква) і речові (правові норми), які він характеризує як ідеальні моделі соціальних відносин. Основну увагу він приділяє корпоративним інституціям, які мають такі спільні риси: ідея, організація влади, сукупність норм, що регулюють внутрішній розпорядок. Держава і релігія мають здатність перетворювати організації в «інституції», які, у такому розумінні, є практичним вирішенням боротьби між ідеалізмом і матеріалізмом в історії²⁶.

Спроби *структуризації суспільства*, а разом з ним і його господарського ладу, можна спостерігати у дослідженнях прихильників «біологічної» (по-іншому — «органічної») соціальної системи XIX ст.: Г. Спенсера, П. фон Лілієнфельда, А. Шеффле, А. Фулльє, Р. Вормса та ін. Російський дослідник Р. Нурєєв вважає, що інституційна теорія розвивалася від соціології, права, політики до економіки саме під натхненням здобутків біологічної науки²⁷. Досліджуючи «еволюційну економіку», В. Квашницький²⁸ не відкидає вплив на її витoki Ч. Дарвіна та Г. Спенсера.

Революція у природознавстві XIX ст. зосередила увагу на методології наукового пізнання, на необхідності перевірки основних понять і методів науки. При дослідженні суспільних явищ, соціологія та інші гуманітарні науки широко використовували *термінологію природничих наук*. Особливо тісні взаємозв'язки простежувалися у соціологів з представниками *нової німецької історичної школи*. До складу Міжнародного інституту соціології, перший конгрес якого відбувся у Парижі у 1894 р. під головуванням Р. Вормса, разом із соціологами П. Лілієнфельдом, А. Шеффле, А. Фулльє входили також відомі економісти К. Менгер, Г. Шмоллер та ін.²⁹

²⁶ Hauriou M. La science sociale traditionnelle. — Paris, 1896. — p. 195.

²⁷ Нурєєв Р. М. Введение. Эволюция институциональной теории // Постсоветский институционализм: Монография / под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Деметьева. — Донецк: Каштан, 2005. — С. 17.

²⁸ Квашницкий В. Истоки эволюционной экономики // Истоки: из опыта экономики как структуры и процесса / За ред. Я. И. Кузьминова. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. — С. 92.

²⁹ Див.: История социологии в Западной Европе и США: Учебник для вузов / Отв. ред. — академик РАН Г. В. Осипов. — М.: Изд. НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. — С. 94.

Герберт Спенсер (1820—1903), використовуючи висновки позитивізму та успіхи біології, провів *функціональну аналогію* між процесами в організмі і суспільстві. У праці «Соціальна статика» (1851) він пояснює суспільство як організм: закони організації суспільства і організму є подібними (табл. 2). Природа одиниці немінуче пояснює природу агрегату. Подібно до того, як природа клітини допомагає зрозуміти властивості організму, природа «соціального атому» — окремої людини, є основою для розуміння суспільства. Еволюція органічного буття у Г. Спенсера є основою для наступної еволюції суспільства. Перед собою він ставив завдання: правильно встановити аналогії і зробити нові висновки і виявити відмінності між двома зазначеними елементами. Порівняння між ними вчений здійснює за критеріями зростання і структури. Наприклад, відстежуючи об'єктивні процеси зростання обох рядів, він проводить аналогію між розмноженням клітин і прогресивним розподілом праці. Досліджуючи структуру біологічного й соціального організмів, учений вважав, що подвійному поділу шарів клітин: зовнішньому (ектодермі) і внутрішньому (ентодермі), які мають різне функціональне призначення, у суспільстві відповідає розподіл первісної орди на військовий прошарок, що відповідає за зовнішню безпеку, та на мирну частину населення, що покликане забезпечувати працею добування їжі. Подібно до того, як між ектодермою і ентодермою виникає мезодерма, що переростає у систему органів, призначених для розподілу соків, у кровоносні судини, так само між правлячою і виробничою частинами суспільства виникають нові, що служать для торгівлі й обігу³⁰.

Що є елементом структури? Коли у біологічному організмі елемент структури відповідає елементу зростання: органи складаються із клітин, що розмножуються, то у соціальному — елементом структури виступає окрема людина, а не сім'я, яка може розглядатися тільки елементом зростання. Таким чином, Герберт Спенсер з'ясував дві функціональні аналогії — зростання і структуру; для зростання він помилявся з елементом (індивідом), який його провокує, а для структури він його зовсім не визначив. У аналогії Спенсера відсутня надзвичайно важлива система відтворення. У суспільстві це сім'я, але розвиток сім'ї він розглядає не у контексті «структур», а у контексті інститутів.

³⁰ *Бартъ П.* Философия истории как социология / Пер. с нем. М. С. Моделя. — С.-Петербург, 1902. — С. 91.

Таблиця 2

ГЕРБЕРТ СПЕНСЕР: ВИПРАВДАННЯ АНАЛОГІЙ

Функціональні аналогії	біологія	соціологія
Зростання	Розмноження клітин	Розподіл праці
Структура	Подвійний поділ шарів клітин: зовнішній (ектодерма) і внутрішній (ентодерма)	Поділ орди: військовий про-шарок (зовнішня безпека) і мирне населення (забезпечення життєдіяльності)
	Мезодерма — кровоносні судини	<i>Торгівля й обіг</i>
Елемент структури	клітини, що розмножуються	(?) відсутній
Елемент зростання		індивід (людина)
Система відтворення	(?) відсутня	

У Г. Спенсера подібно до еволюції біологічного світу, *у суспільстві відбувається прогресуюча диференціація структури та її функцій*. На думку вченого, існує органічний взаємозв'язок частин, відносна самостійність цілого (структури) і частин як у суспільстві, так і в організмі³¹.

На відміну від Г. Спенсера, *П. фон Лілієнфельд* (1829—1903) поділ суспільства ґрунтує не на загальній будові тіла, а на трьох найзагальніших функціях діючих у ньому сил: фізіологічній (живленні), морфологічній і тектологічній, яким у суспільстві відповідають три сфери: економіка, право, політика (табл. 3). У соціальному організмі реально існує функціональна єдність його складових елементів, що, на думку вченого, є зайвим доказом того, що суспільство — така сама реальна істота, як інші природні організми³². Прогрес у економічній сфері є зростанням власності разом з поширенням свободи; у правовій — чітке визначення та забезпечення прав індивіда та суспільства; у політичній — єдність дій разом з розширенням політичної свободи. Три сфери: власність, право і влада відповідають матерії у природі, а свобода, яка завжди пов'язується з прогресом, — силі.

³¹ *Бартъ П.* Философия истории как социология / Пер. с нем. М. С. Моделя. — С.-Петербург, 1902. — С. 318.

³² Див.: *Кузьмина Г. П.* Социально- философская теория Лилиенфельда-Тоаля // Вестник Московского университета. — Серия 7. Философия. — №5. — 1997. — С. 76—87.

Таблиця 3

П. ФОН ЛІЛІЄНФЕЛЬД: ПОДІЛ СУСПІЛЬСТВА

Біологія (три найзагальніші функції діючих у тілі сил)	Суспільство (три сфери)
Фізіологічна (живлення)	Економіка (прогрес = зростання власності + поширення свободи)
Морфологічна	Право (прогрес = чітке окреслення та забезпечення прав індивіда і суспільства)
Тектологічна	Політика (прогрес = єдність дій + розширення політичної свободи)

У вивченні **структури соціальної системи**, як єдності компонентів і зв'язків, представниками соціології XIX — поч. XX ст. спостерігається:

1) **Прагнення здійснити декомпозицію системи, виокремити усі її рівні, аж до елементарного.** Наприклад, у Г. Спенсера окрема людина — «соціальний атом»; Г. де Грєєф виокремлює сім соціальних сфер: економіку, сімейні стосунки, мистецтво, науку, мораль, право і державу; П. Лілієнфельд виділяє у суспільстві три сфери: економіку, право, політику. Німецький соціолог і економіст Альберт Шеффле (1831—1903) у праці «Будова і життя соціальних тіл» (1875—78) під **структурою** розуміє індивіда — елемент соціального організму, та сім'ї і соціальні союзи, які складаються з індивідів.

2) **Вивчення структури підсистем і специфіку елементів системи.** Наприклад, Г. де Грєєф у побудованій ієрархії соціальної структури описує взаємозалежність соціальних сфер та їхню внутрішню еволюцію. У праці «Вступ до соціальної філософії» (1895) англійський філософ Дж. Мекензі, виділивши п'ять форм єдності, що їх має всякий об'єкт (монадну, моністичну, механічну, хімічну, органічну), здійснив аналіз взаємозв'язків між елементами структури суспільства. Найкраще, на його думку, суспільство характеризує органічна форма єдності³³.

³³ Бартъ П. Философия истории как социология / Пер. с нем. М. С. Моделя. — С.-Петербург, 1902. — С. 153—154.

3) *З'ясування функцій, які елементи виконують у системі.* Скажімо, у *Моріса Оріу* соціально-економічні інституції аналізуються з точки зору їхньої *інтегративної* функції: розподіл праці структурує «соціальний простір», формує поширення соціальних відносин. На думку вченого, *прогрес супроводжується ускладненням структури* суспільної організації. У Г. Спенсера аналогія між розмноженням клітин і прогресивним розподілом праці ілюструє *інформаційну* функцію інститутів. Соціальні союзи у А. Шеффле виявляють свою сутність через *регулюючу* (розподільча і регулююча економія) та *негентронійну* (військо, поліція, виробництво, торгівля) функції.

Представники методології «біологічних» («органічних») соціальних систем XIX ст. прагнули створити концепцію структури і функціональних зв'язків соціуму як цілісності, яка містить також економічну складову. Поєднання концептуального підходу до суспільства як до цілісного організму з еволюційними підходами створило умови для поширення *структуралізму* в економічних науках і використанню методології *структурного функціоналізму* у дослідженнях сучасного інституціоналізму.

Отже, для соціологічних досліджень XIX — поч. XX ст. характерне поступове *виокремлення в особливий об'єкт дослідження економічних інституцій*, які обіймають вагоме місце в інституційному аналізі конкретно-історичних та національно-специфічних форм економічного життя. Це:

1) певною мірою пояснює витoki ідеї німецької історичної школи про взаємодію економічної науки з іншими суспільними дисциплінами, особливо з соціологією; 2) дозволяє зрозуміти прагнення інституціоналізму розширено трактувати предмет економіки, який повинен охоплювати не тільки економічні відносини, а враховувати всю *цілісність* умов і факторів, які впливають на господарське життя — правові, соціальні, психологічні, політичні.

Соціологія через *теорію прогресу*, широке використання історичного методу, сприяла дослідженням *еволюції соціально-економічних явищ*. Такий еволюційний підхід згодом запозичив інституціоналізм через посередництво німецької історичної школи. Отже, розвиток методології у галузі історичних і соціологічних досліджень XVIII—XIX ст. можна вважати суттєвим джерелом виникнення інституціоналізму (рис. 5).

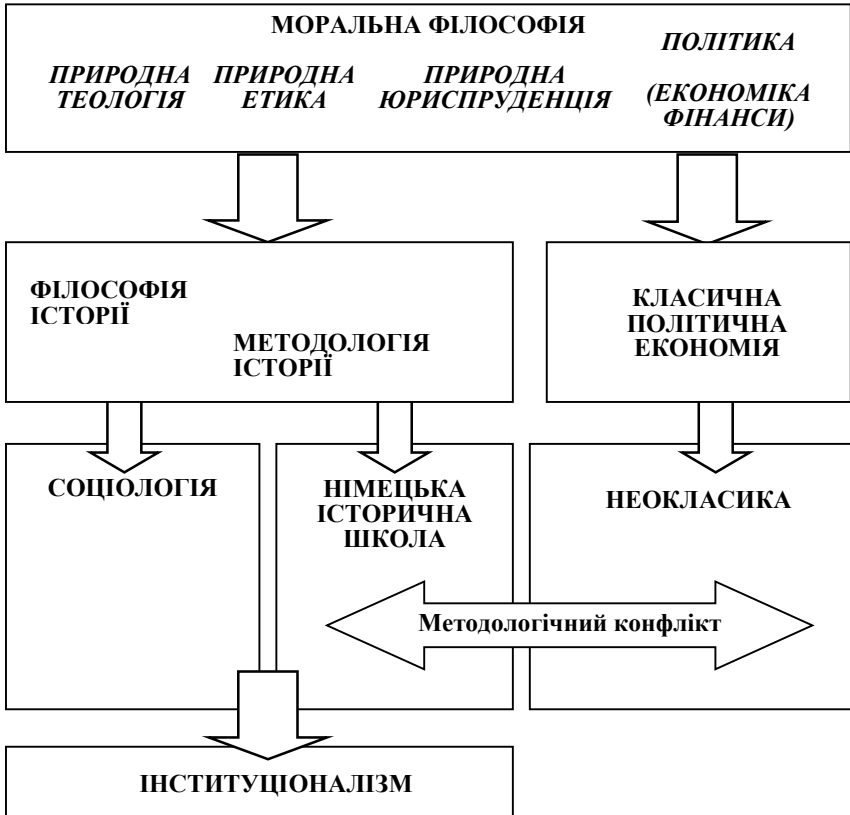

Рис. 5. Витоки інституціоналізму

2.3. Особливості генезису економічної науки в Україні та їх вплив на характер протоінституційних досліджень

Маючи на увазі протоінституційні дослідження в Україні, поділяємо думку видатного українського вченого Івана Вернадського, який стверджував: «Окремі висловлювання щодо наукових предметів до появи систематичного викладення витоків науки мають таке саме значення для її історії, як і punctum saliens для

фізіології людини»³⁴. На процес зародження та становлення економічної науки в Україні суттєвий вплив мали, з одного боку, — розвиток економічної науки та наук про суспільство в Європі, а з другого, — умови соціально-економічного розвитку українського суспільства.

Незважаючи, що рівень економічного розвитку безпосередньо не детермінує розвиток економічної науки, проте, прогностична її функція змушена забезпечувати економічну практику. Класична політична економія зародилася у Англії і Франції, які належали до найрозвинутіших в економічному відношенні держав світу. Буржуазна революція та промисловий переворот в Англії (остання третина XVIII — 30—40-і рр. XIX ст.) заклали фундамент економічного прогресу. У Франції промисловий переворот мав порівняно затяжний характер, але навіть там він відбувся раніше ніж у Російській та Австрійській імперіях, до складу яких належали на той час українські землі. Соціально-економічний розвиток Англії та Франції поставив на перший план вирішення економічних питань і був сприятливим для розвитку економічної науки.

Соціально-економічний розвиток українського суспільства в першій половині XIX ст. відставав від передових західних суспільств. Українське населення перебувало під тягарем відсталого кріпосницької системи, яка породжувала цілий комплекс суспільних суперечностей, що підсилювалися національним гнобленням і відсутністю власної держави. Колоніальна залежність українських земель визначала їх економічний розвиток, структуру економіки, географію економічних і наукових зв'язків.

Вже з другої половині XVIII століття в Україні відчувається поглиблення кризи кріпосницької системи: натуральне господарство поступово набирає риси простого товарного виробництва, в обмежених рамках розвиваються товарно-грошові відносини. Починаючи з 30-х років XIX століття, коли в Російській імперії почався промисловий переворот, який прискорив формування індустріального суспільства, необхідність ліквідації кріпосництва стає все більше очевидною. Відсутність ринку вільної робочої сили стримувала розвиток промисловості та створення повноцін-

---

³⁴ Вернадский И. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XX века // И. Вернадский. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — С. 367.

ного внутрішнього ринку з розвинутими товарно-грошовими відношеннями.

Незрілість прогресивних капіталістичних форм господарювання, панування феодально-кріпосницької системи, відсутність громадянських свобод в Україні тривалий час обмежували дослідницьку базу для глибокого економічного аналізу, що стримувало генезис економічної науки. Початок промислового перевороту в 30-х роках XIX ст. пожвавив економічні дослідження, оскільки пізнавальний інтерес до економічної науки був підсилений прогностичними потребами.

Виникнення науки та її розвиток ніколи не відбувається по задалегідь визначеному раціональному плану. Процес її становлення може тривати не одне століття: від окремих донаукових спостережень до зрілості. Зокрема український економіст XIX ст. Михайло Вольський виділяв три суттєві етапи розвитку знання: практику, мистецтво і науку. Під впливом потреб життя людина розпочинає займатись практикою, «тобто, безпосередньо осмислює різного роду предмети, діючи при цьому під впливом інстинкту, навіпамацьки, емпірично. Лише з певним подальшим розвитком досвіду після великої кількості спроб, постійно поповнюючи у вільний час свої спостереження і виправляючи помилки власної практики, людина нарешті складає деякі загальні правила і започатковує мистецтво, яке становить другий етап розвитку знання. ... від спостереження і вивчення, які викликані потребою діяти, переходять до спостереження і вивчення, як мети, а саме до чистого пізнання істини, і таким чином створюють науку, яка, в свою чергу стає твердим підґрунтям для мистецтва»³⁵.

Класична політична економія Адама Сміта проникла в Україну у першій половині XIX ст. передусім завдячуючи відкриттю університетів у Харкові та Києві. Викладання політичної економії у Харківському університеті було запроваджено на кафедрі цивільного права юридичного факультету у 1805 року одночасно із його заснуванням, а у 1935 році було відкрито окрему кафедру політичної економії. У цьому Харків, за словами американського дослідника І.-С. Коропецького, не поступався провідним навчальним закладам світу. Наприклад, економіка як окрема дисципліна почала викладатися у Колумбійському університеті Нью-Йорка у

³⁵ Вольський М. Задача политической экономии и ее отношение к прочим наукам. — Одесса, 1872. — С. 12—13.

1818 р., в Оксфордському — у 1825 р., у College de France — у 1830 році³⁶.

На початку XIX століття в Російській імперії значно бракувало фахівців, у тому числі і в економічній галузі. На посади урядовців, чиновників, викладачів університетів до столиці та губернських центрів запрошували іноземців. Зокрема, серед запрошених до Росії були: українець із Закарпаття, випускник юридичного факультету Віденського університету, майбутній перший ректор Петербурзького університету Михайло Балудянський; випускник юридичного факультету Геттінгенського університету, майбутній професор Московського університету Христіан Шльоцер та ін.

До Харківського університету для викладання політичної економії були запрошені з Німеччини: Йозеф Ланг, який отримав юридичну освіту у Фрайбургському університеті, та професор із університету м. Галле — Людвіг фон Якоб. Щодо *Людвіга фон Якоба*, то його перебування у Харкові було відносно нетривалим (1807—1810). У Харкові він надрукував німецькою мовою одну із своїх 35 праць, із яких тільки дві було перекладено російською. У праці «Grundsätze der National-Oekonomie oder National-Wirthschaftslehre» (Харків, 1809). Л. фон Якоб виокремлює три складові економіки: політична економія (наука про народне господарство), державна економіка (фінансове право), економічна діяльність держави (цивільне право).

Йозеф Ланг виявляв проявляв зацікавлення ідеями фізіократії і у праці «Про вищий принцип політичної економії» (Рига, 1807) прагнув вдосконалити «Економічну таблицю» Франсуа Кене. Він створив модель народного господарства, де наявні три сектори: сільськогосподарський, промисловий і грошовий. Кругообіг між секторами у народногосподарській системі вчений аналізує за допомогою простих лінійних рівнянь і цифрових прикладів, створивши три «національних баланси». Наступне його дослідження «Основні напрямки політичної арифметики» (Харків, 1810) своєрідно доповнює попереднє, оскільки в ньому модель народного господарства побудовано вже на основі класової структури суспільства. Баланси потоків продуктів і послуг між

³⁶ *Коропецький І.-С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 23.

трьома класами: сільськогосподарським, промисловим і служивим знову розраховані на основі системи лінійних рівнянь. Праця «Що таке гроші» (1815) розглядає чотирьохсекторну модель народногосподарського кругообігу. Чотири сектори економіки вчений пояснює як чотири класи: продуктивний (виготовлення сировини), технічний (переробка сировини), комерційний і політичний класи. Взаємозв'язки між ними (через потоки продуктів, капіталів, грошей) вчений описує у вигляді трьох таблиць. Сучасний російський вчений М. Покидченко стверджує, що Й. Ланг «створив елементи того, що у сучасній економічній науці називають таблицями Flow of Funds (FOF) або social account matrices (SAM). Вони були розроблені у 1970-х роках, тобто Ланг подав ідею таких матричних таблиць за 150 років до їхнього сучасного оформлення»³⁷. Після від'їзду у 1819 р. з Харкова Й. Ланга, за словами Д. Багалія, «курс політичної економії представляв мізерну пародію університетського навчання ... викладання політичної економії було на дуже сумному і низькому рівні»³⁸.

У 1834 р. у Києві було відкрито Імператорський університет Святого Володимира, де з 1842 р. у почали викладати політичну економію, але для її викладання бракувало фахівців, тому у 1845 р. його припинили. Починаючи з 20-х років XIX століття на посади професорів та ад'юнктів у Харківському університеті стали більше запрошувати вчених, що отримали підготовку в університетах Росії, але адекватної заміни німецьким вченим майже до початку 1840-х рр. знайдено не було. Першим справжнім фахівцем не іноземцем у Харкові був Тихін Степанов, а у Києві — Іван Вернадський, який у 1846 році поновив викладання курсу політичної економії.

Значний внесок у поширенні економічної науки в Україні зробив німецький вчений Генріх Шторх, який хоча і мешкав за її межами, але вплив якого на її розвиток не можна зігнорувати. Особливість теоретичних поглядів німецьких вчених полягала у тому, що вони прагнули «вмонтувати» досягнення класичної політичної економії у форму німецької камералістики. В площині

³⁷ Покидченко М. Г. Йозеф Ланг — новое имя в российской науке // Вестник Российской академии наук. — Т. 64. — №3. — 1994. — С. 268.

³⁸ Цит. за Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 24.

генезису економічної науки в Україні важливо з'ясувати ті обставини, що їх спонукали до цього.

Німеччина у ХІХ ст. була провідною в Європі у галузях філології, філософії, історії, юриспруденції. Натомість у площині розвитку економічної науки Німеччина не належала до провідних держав. Ф. Енгельс у 1859 р. писав: «Лише серед корифеїв однієї науки — політичної економії — не було жодного німецького імені. Причина цього зрозуміла. Політична економія — це теоретичний аналіз сучасного буржуазного суспільства і тому вимагає розвинених буржуазних відносин, відносин, які у Німеччині протягом століть... не могли виникнути»³⁹. Не абсолютизуючи, проте і не відкидаючи залежність між рівнем розвитку капіталістичних відносин і зрілістю соціально-економічної думки, маємо зауважити, що сказане Ф. Енгельсом стосовно Німеччини ще більше стосується тогочасної Росії, де кріпосництво та архаїчність виробництва гальмували розвиток основних інституцій ринкової економіки.

У німецьких університетах політична економія обіймала чільне місце на філософських, юридичних і політико-адміністративних факультетах. Вона була основною наукою у комплексі традиційних для Німеччини камеральних наук, які обіймали поліцію, торгівлю, фінанси, лісництво, землеробство, гірничу промисловість тощо. **Камералістика** (*Kammernwissenschaft*) у Німеччині характеризувалася особливим ставленням держави до привілейованих верств суспільства. Через обмежені можливості оподаткування згаданого прошарку держава була змушена вишукувати джерела збільшення доходів в ефективному управлінні камерним (державним) майном (*Kammerguter*) і встановлювати особливий контроль держави над деякими галузями промисловості. Виникла необхідність у адмініструванні, яке було б обізнане з особливостями технологічних процесів у різних галузях народного господарства, а також з прикладною частиною політичної економії. Так виникла камералістика — зібрання правил, що передбачають широкі можливості держави, яка обмежувала приватну діяльність у різних напрямках суспільного життя. Вона нагадувала «суміш» суспільних наук, що викладалась у німецьких

---

³⁹ *Энгельс Ф.* Карл Маркс «К критике политической экономии» // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 13. — С. 489.

університетах для підготовки чиновників. Німецька камералістика швидко змінювалася під впливом ідей, які проникали у Німеччину з більш прогресивних у економічному відношенні Англії та Франції.

Камералістику часто розглядають як своєрідний німецький різновид (форму) меркантилізму⁴⁰. Як відомо, серцевиною меркантилізму було концептуальне забезпечення економічної політики державної влади. Меркантилісти за допомогою впровадження захисних і регламентуючих заходів (формальних інституцій, за термінами сучасного інституціоналізму) прагнули забезпечити господарський та державний розвиток. Завдяки меркантилізму генератором розвитку на заміну містам приходять національна держава. Ефективність державного управління вимірювалася рівнем збалансованості влади і торгівлі: політичним і торговим балансом. Виконання цього двоєдиного завдання передбачало уніфікацію державного життя, розвиток мануфактурного виробництва та торговельних товариств, які мали сприяти розвитку торгівлі та політичній експансії абсолютизму.

Камералістика, незважаючи на свою концептуальну спорідненість з меркантилізмом, мала своє обличчя. Моральний імператив камералістики можна почерпнути із праць Йоганна Генріха Готтлоба фон Юсті (1717—1771). Зокрема, в інавгураційній промові «Про недостатність простого досліду в економічній науці» (1763) він досліджував «*державу добробуту*» у всіх її конкретно історичних проявах. За словами Й. Шумпетера, вчений «пояснював економічні проблеми з точки зору уряду, який покладає на себе відповідальність за економічні і моральні умови життя своїх громадян (подібно до того, як це роблять сучасні уряди), особливо за загальну зайнятість, забезпечення кожному засобів до існування, вдосконалення методів та організації виробництва, достатнє постачання сировини та продовольства»⁴¹. Вчений, відстежуючи внутрішню логіку економічних явищ, всупереч традиціям

---

⁴⁰ Див.: Histoire des penseés économiques : les fondateurs / Collecton dirigée par Alain Gélédan. — Paris : Editions Dalloz, 1993. — p. 15.; Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политической экономики / Под общ ред. А. Шюллера и Х.-Г. Крюссельберга; пер с нем. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. — С. 102.

⁴¹ Шумпетер Й. История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др.; вступ. Статья Я. И. Кузьминова. — М.: Высшая школа экономики, 1998. — С. 435.

меркантилізму не абсолютизує необхідність державного втручання, а лише зазначає його доцільність за певних обставин. Державне регулювання Й. Юсті будував на основоположних принципах *свободи і безпеки*, які необхідні для промисловості і торгівлі. У цьому спостерігається певна суперечливість поглядів Й. Юсті, оскільки *урядовим указам* (формальним інституціям) покладалося завдання забезпечити зростання виробництва певної продукції. Проте впровадження торговельних обмежень (захисне мито, примусова закупівля національних товарів і навіть повна заборона імпорту), на його погляд, можливе тільки тоді, коли продиктоване інтересами суспільства.

Чим же є економічна політика держави у розумінні Й. Юсті: пом'якшене державне регулювання за зразком меркантилізму чи обмежена *laissez faire*? Дуже вдалу відповідь на це запитання, на наш погляд, дає Й. Шумпетер: «Юсті був ближчим до істини, ніж Сміт, а прийняту ним економічну політику цілком можна назвати «*laissez faire без дурниць*»⁴². На його думку, вчений краще А. Сміта розумів реальні перешкоди у функціонуванні системи *laissez faire*. На наш погляд, камералістика, на відміну від меркантилістів, не відкидаючи активістської ролі держави в господарських процесах, підпорядковувала її одному з принципів системи *laissez faire* — свободі підприємництва. Такий підхід дещо нагадує сучасні змішані підходи до ролі і місця держави в економічному житті.

Найвагоміший вплив на формування світогляду українських економістів першої половини XIX ст., особливо на Тихона Степанова та Івана Вернадського, мав німецький вчений *Генріх Шторх* (1766—1835). Він народився у Ризи, отримав вищу освіту в університетах Гейдельбергу та Йени, все своє життя пропрацював у Російській імперії в різних галузях науки та управління державою. Європейське визнання Г. Шторху приніс виданий у 1815 році «*Curs d'économie politique ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nation*» («Курс політичної економії, або викладення принципів, які визначають добробут націй»). Добре обізнаний з економічним і суспільним устроєм Російської імперії, Г. Шторх теоретичні викладки підкріплював прикладами з російського життя, різко засуджував кріпосне право. Цензура не могла

⁴² Шумпетер Й. История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др.; вступ. Статья Я. И. Кузьминова. — М.: Высшая школа экономики, 1998. — С. 436.

дати дозвіл такому «вільнодумству», тому праця не могла бути надрукованою російською. Людвіг фон Якоб також не сприймав і критикував кріпацтво, проте не наполягав на повному розкріпаченні селян, вважаючи, що для цього ще не визріли соціально-економічні умови, а його прихильність до вільного ринку ґрунтувалася на переконанні, що вільна праця продуктивніша від кріпацької.

Г. Шторх вважав, що його «Курс політичної економії» має не тільки теоретичне, але й прикладне значення, тому, подібно до меркантилістів, які зверталися в працях до своїх монархів, вчений звертався до російського самодержця. Його погляди на державу були співзвучні до поглядів Й. Юсті. Вчений писав: «Сила влади державної завжди вимірюється *народним добробутом*»⁴³ (курсив наш — Ю. У.). В обов'язок держави покладається забезпечити захист свободи і власності підданих. Без *безпеки* власності і *свободи* особистості держава народного добробуту неможлива. Вчений виступав не тільки за скасування кріпосного права, але й проповідував республіканську форму правління, рівність усіх перед законом і судом. Ринкову економіку він ототожнював із демократією і прогресом. Коли держава свавільно монополізує право керувати приватним майном, то, на його думку, не слід очікувати розвитку підприємництва та зростання багатства.

У розумінні Г. Шторха, держава «народного добробуту» має збалансовану галузеву структуру, яка дозволяє проводити активну торговельну політику; багатою вона може бути за умови, що багатими є її громадяни. На державу покладено завдання створити умови для успішної діяльності вітчизняних підприємців, враховуючи також інструменти зовнішньої політики.

Орієнтація на інтереси суспільства спонукала Г. Шторха окреслити окремі аспекти соціально-економічної політики держави: «Суспільство не можна вважати процвітаючим, коли переважна частина його членів є бідною і нещасливою»⁴⁴. Г. Шторх чітко відстежив залежність між рівнем доходів громадян і економічним розвитком. Він зауважував, що бідність обмежує попит, а отже зменшує стимули економічного розвитку. Щоб подолати бідність, економічні блага мають служити свободі творчості, куль-

⁴³ Шторх А. Курс политической экономии, или Изложение начал, обусловливающих народное благоденствие / А. Шторх. — М.: Издательский дом «Экономическая газета», 2008. — С. 43.

⁴⁴ Там само. — С. 233.

турі, сприяти благодійності «освічених вільних людей». У свою чергу зростання добробуту розширить можливості для виробництва і торгівлі.

Генріх Шторх був чудово обізнаний з класичною політичною економією Адама Сміта, Ж.-Б. Сея. У площині *цивілізаційного підходу* слід зауважити, що структура «Курсу політичної економії» складається з двох частин: «Теорія народного багатства», що містить вісім книг і у загальних рисах нагадує основний твір А. Сміта «Багатство народів» (1776); «Теорія цивілізації», що містить дві книги: I — «Елементи цивілізації, або внутрішні блага» і II — «Про природний розвиток (успіхи) цивілізації». У вступі Г. Шторх, віддаючи належне традиціям німецької камералістики розглядає «державні науки взагалі». Вчений підкреслює свою розбіжність з А. Смітом у трактуванні терміну «продуктивна праця». Згідно вчення Г. Шторха, блага поділяються на *матеріальні* та *нематеріальні*; сукупність перших складає національне багатство (*richesse nationale*), сукупність других — *національну цивілізацію* (*civilization nationale*), разом вони складають національний добробут (*prospérité nationale*). На думку вченого, основні нематеріальні блага (здоров'я, знання, навички у промисловості, смаки, духовність, релігійність) подібно до матеріальних благ мають здатність до нагромадження і обігу. Таким чином, праця лікаря, вчителя, що створює нематеріальні блага є так само продуктивна, як і праця робітника чи землероба. Звісно, це вчення Г. Шторха про нематеріальні блага суперечило концепції продуктивної і непродуктивної праці Адама Сміта⁴⁵. Адам Сміт вважав продуктивною працю, «що обмінюється на капітал», а непродуктивною — працю, «що обмінюється на доход». Крім цього, він також визначав продуктивною працю як таку, що матеріалізується у товарі. З цього він робив висновок, що усі ті, хто створює послуги, живуть за рахунок землеробської та промислової праці.

Метою політичної економії, на думку Генріха Шторха, має бути забезпечення людей засобами для задоволення їхніх духовних і фізичних потреб; а також навчання їх вигідному виробництву для того, щоб вони могли організовувати своє споживання⁴⁶.

⁴⁵ Аникин А. В. Путь исканий: социально-экономические идеи в России до марксизма. — М.: Политиздат, 1990. — С. 115.

⁴⁶ Див.: История русской экономической мысли. Т. I. Эпоха феодализма. Часть II. 1800—1861 гг. — М.: Изд. соц.-эк. литературы, 1958. — С. 111—116.

Отже, Генріх Шторх прагнув розширити предмет політичної економії, доповнивши «теорію багатства», що має опікуватися проблемами виробництва, розподілу і нагромадження матеріальних благ; «теорією цивілізації», що має опікуватися нематеріальними духовними цінностями. У ідеї теорії цивілізації була основна претензія Г. Шторха на внесок в економічну теорію.

Соціально-політичні та економічні умови царської Росії у першій половині XIX ст. вимагали скасування кріпацтва та зняття перешкод для поширення вільноринкових стосунків у народному господарстві. Взяти на себе виконання таких значущих для суспільства завдань могла тільки держава, тому навіть прихильники концепції *laissez faire* не могли погодитися на її повне відсторонення від господарських процесів. Найкраще до такої ситуації підходило розуміння *держави* німецькою камералістикою, яка розглядала її як таку, що не тільки встановлює **формальні обмеження** господарської діяльності, але й формує новий **інституційний порядок** в економіці.

Основний акцент німецькі дослідники переносили на *історичні та статистично-економічні дослідження*, оскільки розглядали їх як *індуктивну* основу нової економічної науки, а згодом і нової соціології. Рамки предмету класичної економії видавалися для них завузькими. Вони завжди прагнули їх розширити. Це характерно і для наукових позицій німецьких економістів, які працювали у Російській імперії. Наприклад, цілком відповідає традиціям камералістики розуміння Людвігом фон Якобом політичної економії як науки про народне господарство, як складової економічної науки загалом. У контексті розширення поля для *завпровадження індуктивної методології* можна також пояснити прагнення Генріха Шторха розширити предмет політичної економії. Проте він не відмовлявся і від використання дедуктивного методу для дослідження окремих економічних категорій: ренти, цінності (вартості) тощо.

В контексті дослідження інституційної структури економіки слід підкреслити *грунтовну юридичну освіту німецьких економістів, що дозволило їм краще від класиків зрозуміти роль і місце держави в економічній системі*. Але, як зауважує італійський дослідник історії економічних вчень Луїджі Коссе: «Вони переважно здійснювали ту теоретичну помилку, що не розрізняли корисну економічну свободу, яку брала під захист класична школа, з

беззаперечним догматом *laissez faire*, який проповідували оптимісти, а з другого боку вдавалися до практичної помилки, бажаючи надмірного і шкідливого втручання держави»⁴⁷.

Значним здобутком німецьких економістів було чітке розмежування між теоретичною та прикладною наукою. Саме завдячуючи їм до наукового вжитку було запроваджено термін *економічна політика*, який вони взялись досліджувати у значно ширшій площині, ніж до того вивчаючи поліцейське право. Критичне осмислення німецькими вченими позицій класичної політичної економії заклало традиції використання здобутків провідних напрямків економічної науки для відпрацювання конкретної економічної політики з врахуванням особливостей господарського розвитку держави. Такий своєрідний «відхід від позицій класичної політичної економії» під впливом реалій царської Росії був підставою для Вільгельма Рошера вважати німецьких економістів, що працювали у Росії, *провісниками історичного методу* в економічній науці. Натомість, український економіст Іван Вернадський зараховував Генріха Шторха до засновників еkleктичного напрямку у політичній економії.

Німецька камералістика більше, ніж класична школа, звертала увагу на соціальні питання, на місце і роль держави у їх реалізації. Враховуючи запущеність у вирішенні важливих соціальних питань у Російській імперії, наявність кріпосного права, індуктивна методологія німецької камералістики позитивно сприймалася в Україні, а політика активістської ролі держави знаходила подекуди більше розуміння, ніж політика *laissez faire*.

Отже, у першій половині XIX ст. завдяки німецьким вченим паралельно з поширенням ідей класичної політичної економії в Україні розповсюджувалися ідеї німецької камералістики, методологічна база якої була зорієнтована на активістську роль держави і суперечила принципу *laissez faire* класиків, але знаходила підтримку в українському суспільстві. Це сприяло трансформації нормативної частини методологічної парадигми класичної політекономії: дедуктивна методологія класичної політичної економії в теоретичних дослідженнях поєднувалася з індуктивізмом камералістики в економічній політиці.

---

⁴⁷ Коссе Л. История экономических учений. — Киев-Харьков: Южнорусское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1900. — С. 351.

2.4. Інституційна структура економіки в неортодоксальній економічній науці XIX — поч. XX ст.

2.4.1. Економічна теорія марксизму

Економічну теорію марксизму по праву можна вважати одним із джерел традиційного інституціоналізму. Російський дослідник А. Олейнік, щоб підкреслити значення Карла Маркса у формуванні ідейних засад інституціоналізму, навіть розглядає його ім'я разом з К. Поланьї та Дж. К. Гелбрейтом серед представників традиційного інституціоналізму⁴⁸. Марксизм як цілісна концепція відчутно вплинула не тільки на розвиток економічної науки, але й на інші галузі суспільствознавства: історію, політологію, і, особливо, — соціологію. Марксизм мав безпосередній вплив на родоначальників інституціоналізму. Зокрема, Торстейн Веблен, працюючи протягом 1906—1910 рр. у Стенфордському університеті, захоплювався марксизмом і присвятив його дослідженню статтю «Соціалістична економіка Карла Маркса та його ків»⁴⁹.

Карл Маркс (1818—1883) значну частину свого життя (з 1849 року) прожив у середовищі капіталістичної Англії, де економічний лібералізм знищив попередній господарський порядок, створивши всі умови для самореалізації власникам капіталу. Прагнення прибутку підірвало моральні основи ідеалізму кінця XVIII — початку XIX ст., але моральні принципи нової прагматичної доби ще тільки почали поширюватися на більшість населення. В пошуках *рушійних сил суспільного розвитку* Карл Маркс звернувся до класичної політичної економії, але не найшов у ній відповіді на поставлені питання, що спонукало його створити власну соціально-економічну концепцію, здійснити своєрідний синтез основних духовних течій XIX ст.: німецької класичної філософії (діалектики Георга В. Ф. Гегеля та матеріалізму Л. Фейєрбаха), англійської політичної економії (передусім вчен-

⁴⁸ Олейник А. Институциональная экономика. — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 28.

⁴⁹ Див.: *Сорокина С. Г.* Торстейн Веблен и его «Теория праздного класса» (вступительная статья) // Веблен Т. Теория праздного класса. Пер с англ. — М.: Прогресс, 1984. — С. 12—14.

ня про трудову теорію вартості Д. Рікардо) і французького соціалізму. Парадокс марксизму полягав у тому, що він зародився на ґрунті критики класичної політичної економії, але з огляду історичної ретроспективи найпосплідовніше відстоював її інтелектуальні традиції у ХХ ст. Карл Маркс ніколи не був економістом у вузькому розумінні цього слова. Відомий французький соціолог Реймон Арон підкреслював: «Маркс був, без сумніву, соціологом, але соціологом яскраво вираженого типу, соціологом-економістом, переконаним, що не можна зрозуміти сучасне суспільство, не засвоївши механізму функціонування економічної системи, й не можна засвоїти еволюцію економічної системи, не беручи до уваги теорії діяльності»⁵⁰.

Марксизм у Радянському Союзі протягом десятиліть був панівною методологією економічних досліджень, тому переважна частина науковців в Україні добре обізнана з його теоретичною спадщиною, що позбавляє нас від необхідності її деталізації. Незважаючи на тривалий час існування та на своєрідний статус у радянські часи, майже відсутня література, де соціально-економічна спадщина марксизму була б переосмислена в контексті сучасного інституційного аналізу.

У Карла Маркса відсутня концепція соціально-економічних інституцій, яка сформульована у звичних для прихильників інституціоналізму термінах. Економічні дослідження, на його думку, мають *з'ясувати зв'язки соціальної і політичної структури із структурою виробництва*. Отже, нашу увагу ми приділимо узагальненням, до яких приходить Карл Маркс, виокремлюючи історичні типи організації суспільства (суспільно-економічні формації). Найяскравіше *інституційна структура суспільства* втілена Карлом Марксом у контексті матеріалістичного розуміння історії, або, за термінологією Ф. Енгельса, — «історичному матеріалізмі», який є вченням про загальні закони розвитку *суспільних формацій і способів виробництва*. К. Маркс у праці «До критики політичної економії (Передмова)» (1859) зазначає: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їхньої волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному рівню розвитку їхніх матеріальних проду-

---

⁵⁰ Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — С. 157.

ктивних сил. Сукупність таких виробничих відносин складає *економічну структуру суспільства* (виділено — Ю. У.), реальний базис, на якому постає юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість»⁵¹.

К. Маркс одним з перших в соціології *розробив концепцію суспільства як системи*. Він, подібно до Г. Гегеля, розглядав суспільну систему, як певну органічну *цілісність*. Уявлення про суспільство як систему він втілює у теорії суспільної формації. Сам термін «формація» він правдоподібно запозичив у німецького геолога другої половини XVIII ст. Г. К. Фюкселя, про що засвідчують його прямі аналогії між суспільними і геологічними формаціями⁵². Вперше Карл Маркс використовує термін «суспільна формація» для назви французького суспільства початку XIX ст. у відомій праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852)⁵³. Для нього *суспільна формація* — це передусім соціальна система, що складається із взаємозв'язаних елементів і перебуває у стані нестійкої рівноваги. За *структурою* вона складається із *способу виробництва* матеріальних благ (єдність виробничих відносин і продуктивних сил) і *надбудови*. *Продуктивні сили* суспільства — це наявні у суспільстві людські ресурси і засоби виробництва. У К. Маркса, подібно до Сен-Сімона, особливе значення для розвитку продуктивних сил суспільства відіграє індустрія. У процесі взаємодії між людьми і засобами виробництва виникають відносно стійкі виробничі відносини. *Виробничі відносини* — це відносини між людьми (класами) і між людьми і речами, які визначаються *відносинами власності* на засоби виробництва.

Спосіб виробництва є визначальним компонентом соціальної системи, він створює якісні характеристики, що визначають суспільну формацію та виокремлюють одну формацію від іншої. Крім продуктивних сил і виробничих відносин, які є «реальним

⁵¹ Маркс К. К критике политической экономии (Предисловие) // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 4. — М.: Политиздат, 1986. — С. 137.

⁵² Маркс К. Экономическая рукопись 1861-1863 гг. // Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения 2-е изд., т. 47. — С. 460.

⁵³ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения 2-е изд., т. 8. — С. 120.

базисом» суспільства, формація містить *надбудову*, до якої Карл Маркс зараховує *юридичні і політичні інституції* та ідеології. На думку сучасного соціолога А. Гофмана, її можна трактувати як своєрідну «*суперструктуру*»⁵⁴.

У суспільно-економічній формації К. Маркса індивіди переслідують свій власний інтерес, який не збігається з суспільними інтересами. Російська дослідниця І. Черигова вважає, що «основні риси індивіда у Маркса — це предметність і усвідомлення людської діяльності. Протиріччя між суспільними і індивідуальними інтересами, на думку Маркса, цілком природні, оскільки індивідуальна раціональна дія «тоне» у стихійно складеному суспільстві»⁵⁵. Стихійний характер суспільства обумовлений, з одного боку, суперечністю інтересів між індивідами та відсутністю у них спільної мети; а з другого — суперечністю між класами суспільства. Соціологія К. Маркса — це соціологія класової боротьби. Кожен клас прагне сформувати власні *інституції*, подати їх як такі, що захищають спільний інтерес. Основним джерелом утворення інституцій за К. Марксом є сили класу, який презентує «панівну матеріальну силу суспільства», у розпорядженні якого перебуває не тільки економічний базис, але й засоби духовного впливу, тобто надбудова. Таким чином, у Карла Маркса *панівний клас* визначає конкретну суспільно-економічну формацію та її *інституційну структуру*. Сформовані таким чином інституції «ідеально втілюють панівні матеріальні відносини», сприяють поширенню ідеології панівного класу.

Конкретні форми соціально-економічних інституцій обмежені часом існування способу виробництва, тобто залежать від трансформаційних змін «зовнішнього середовища». Зберігаючи попередню логіку дослідження можна зробити висновок, що «клас» у К. Маркса є, з одного боку, своєрідним «колективним об'єднанням індивідів» скерованим на боротьбу з класом антагоністом, а з другого боку, він є визначальною соціально-економічною інституцією від якої залежить формування не тільки інституційної структури, але й інституційного середовища.

⁵⁴ Див.: Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии: Учебное пособие для вузов. — 5-е изд. — М.: Книжный дом «Университет», 2001.

⁵⁵ Черыгова И. В. Социально-экономический институт: история и логика формирования научной категории (вторая половина XIX — 30-е годы XX вв.): Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. — М., 2002. — С. 76—77.

Погляди Карла Маркса на розвиток суспільства сформувалися значною мірою під впливом ідей Сен-Сімона та вчення Чарльза Дарвіна, викладене у праці «Походження видів» (1859). Карл Маркс упереджено ставився до позитивної філософії Огюста Конта та створеної ним науки — соціології: «Як людина партійна — я перебуваю на рішучих ворожих позиціях щодо контізму, а як науковець — дуже невисокої думки щодо нього...»⁵⁶. В першу чергу, йому не подобалось пояснення прихильниками О. Конта соціальних інституцій, які не бачили необхідності їхнього революційного оновлення. На думку К. Маркса, теорія суспільної еволюції О. Конта поступалася теорії історичного розвитку Г. Гегеля. Незважаючи на певний скептицизм щодо філософії позитивізму, теорія К. Маркса має спільні риси з теоретичними підходами О. Конта: 1) суспільний еволюціонізм (проходження низки стадій суспільного розвитку); 2) сприйняття суспільного прогресу; 3) намагання передбачити кінцеву мету суспільного розвитку.

Порівнюючи підходи К. Маркса із підходами О. Конта до розвитку суспільних процесів, маємо підкреслити також суттєві відмінності між ними. Наприклад, у О. Конта фундаментальні структури суспільства у процесі еволюції залишаються незмінними, тоді як у К. Маркса вони мають змінюватися докорінно у процесі революційних потрясінь. Традиції (неформальні інституції) О. Конт розглядає як сприятливі для формування суспільства, а К. Маркс їх вважає такими, що тільки обтяжують трансформаційні прагнення нових поколінь. Суспільна еволюція у О. Конта має мирний, несуперечливий характер, натомість, у К. Маркса «рушієм історії виступає *суперечність*, що виказує себе в деякі моменти розвитку, між продуктивними силами та виробничими відносинами»⁵⁷. З цього приводу А. Гофман підкреслює: «Подібно до того, як Огюст Конт не тільки констатував, але й оспівував *злагоду*, Маркс не тільки досліджував, але й вихваляв *конфлікти*»⁵⁸. Дослідник вважає, що саме К. Маркс був справжнім творцем *соціальної динаміки*, яку слід розуміти як дослідження соціальних змін, інновацій, революційних перетворень.

⁵⁶ Маркс К. Письмо Эдуарду Спенсеру Бизли, 12 июня 1871 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 33. — С. 189—190.

⁵⁷ Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004 — С. 163.

⁵⁸ Див.: Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии: Учебное пособие для вузов. — 5-е изд. — М.: Книжный дом «Университет», 2001. — 216 с.

Наукова спадщина Карла Маркса дає нам багато підстав стверджувати, що він був не тільки добре обізнаний з теоретичними постулатами історичної школи Німеччини, але у певних випадках перебував під її впливом, хоча ніколи цього не визнавав, та мав критичне ставлення до її представників. Наприклад, він подібно Ф. Лісту, натхненнику історичної школи, у своїй структурі суспільної формації використовує термін «продуктивні сили», правда їхні функції він розглядає у власній системі координат. Нагадаємо, що у Ф. Ліста продуктивні сили — це сукупність суспільних умов, що забезпечують створення національного багатства. Ф. Енгельс у рецензії на книгу К. Маркса «До критики політичної економії» зазначав, що «Ліст, все ще є найкращим з того, що створила німецька буржуазна економічна література»⁵⁹.

Серед представників «старої» німецької історичної школи Карл Маркс у «Капіталі» найбільше критикує теорію «цінності і розподілу доходів» Вільгельма Рошера, можливо тому, що він був єдиним серед її представників, хто приділяв певну увагу власне економічній теорії. У цій критиці К. Маркс не особливо добирає слів: «Поруч із справжньою нікчемністю апологетичний жах перед добросовісним аналізом вартості і додаткової вартості і перед тим, що раптово отримає спокусливо-неблагонадійний з поліцейської точки зору результат, — ось що заставляє Рошера і К^о перетворювати такі чи інші добродійні мотиви, якими капіталіст виправдовує привласнення вже наявної додаткової вартості, в обґрунтування її походження»⁶⁰.

Стільність між К. Марксом і представниками німецької історичної школи простежується також у спробах окреслити етапи історичного розвитку людства залежно від економічного ладу (способу виробництва). Він виокремлює *чотири способи виробництва*: азійський, античний, феодальний і буржуазний. Коли античний, феодальний і буржуазний способи виробництва характеризували історію Західної цивілізації, то азійський спосіб виробництва не був етапом у її розвитку. Це сприяло поширенню різних тлумачень пояснення історичного процесу серед прихильників марксизму. Як зауважує Реймон Арон, «азійський спосіб, очевидно, визначається не зале-

⁵⁹ *Энгельс Ф.* Карл Маркс «К критике политической экономии» (первый выпуск, Берлин, Франц Дункер, 1859) // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 4. — М.: Политиздат, 1986. — С. 142.

⁶⁰ *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. — Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. — М.: Политиздат, 1983. — С. 229.

жністю рабів, кріпаків чи найманих робітників від класу, що володіє засобами виробництва, а залежністю трудящих від держави»⁶¹.

Що ж до самого історичного методу дослідження, то Карл Маркс неодноразово вказував свою прихильність як до нього, так і до його прихильників: «Недоліки абстрактного матеріалізму природничих наук, який виключає історичний процес, відчуються вже у абстрактних та ідеологічних уявленнях його захисників, як тільки вони наслідуються вийти за межі своєї спеціальності»⁶².

Таким чином, К. Маркс розглядав суспільство як систему, що має свою відносно стійку структурну будову, концептуально втілену у суспільно-економічну формацію. Він структурно виокремлює підсистеми, компоненти і елементи суспільної системи; окреслює ієрархію зв'язків між різними рівнями суспільного життя. Матеріалістичне розуміння історичного процесу (економічний детермінізм) є основою розуміння як інституцій, так і інституційної структури економіки. Враховуючи класовий антагонізм, закладений у систему як рушійна сила суспільного розвитку, щоб запобігти руйнації бажаного для панівного класу «інституційного середовища», елементами структури притаманні інтегративні функції.

К. Маркс перейшов від філософії до політичної економії через соціологію. *Еволюція у науковому аналізі від соціології до економіки якнайкраще споріднює наукові підходи Карла Маркса з традиційним інституціоналізмом.*

2.4.2. Соціально-економічні інституції в дослідженнях німецької історичної школи.

В економічній науці XIX ст. основною гетеродоксією, що безпосередньо вплинула на формування методологічних основ традиційного інституційного аналізу, була німецька історична школа. Представники історичної школи вперше в економічній науці звернули суттєву увагу на еволюційний аспект економічних явищ і процесів, інституції стають предметом прискіпливого аналізу. Проте «інституційний спосіб мислення», незважаючи на його всеосяжність не був визначальним для предмету її дослідження.

⁶¹ Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — С. 165.

⁶² Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. — Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. — М.: Политиздат, 1983. — С. 383.

Парадигма німецької історичної школи (або, в широкому розумінні — історичного напрямку) формувалася приблизно протягом століття (перша третина XIX ст. — перша третина XX ст.). У її еволюції, як правило, умовно виділяють такі етапи (рис. 6):

Перший етап (перша третина XIX ст.): закладення основ німецької історичної школи в економічній думці. Найчастіше її підґрунтям називають наукову спадщину німецького економіста *Фрідріха Ліста* (1789—1846)⁶³. Інколи до неї небезпідставно додують *німецьку історичну школу права*, яка найкраще представлена у поглядах вченого-правника *Фрідріха Карла фон Савіні* (1779—1861)⁶⁴, позитивну соціологію *Огюста Конта*⁶⁵ та *філософію романтизму*⁶⁶.

Другий етап (40—60 рр. XIX ст.): історична школа, основними представниками якої були *Вільгельм Рошер* (1817—1894), *Бруно Гільдебранд* (1812—1878) і *Карл Кніс* (1821—1898).

Третій етап (70—90 рр. XIX ст.): нова історична школа, яку пов'язують з іменами *Гюстава фон Шмоллера* (1838—1917), *Людвіга Йозефа (Луїю) Брентано* (1844—1931), *Карла Бюхера* (1847—1930).

Четвертий етап (90-ті рр. XIX — перша третина XX ст.): «молода» («новітня») історична школа⁶⁷ (або німецький інституціоналізм)⁶⁸. Її основними представниками називають *Вернера Зомбарта* (1863—1941) та *Макса Вебера* (1864—1920), основні праці яких припадають на першу третину XX ст.

⁶³ Див., напр.: История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 140.

⁶⁴ *Полань К.* Вигляды на место экономической системы в обществе: от Шарля Монтескье до Макса Вебера // «Великая трансформация» Кала Поланьи: прошлое, настоящее, будущее / под общ. ред. проф. Р. М. Нуреева; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. — С. 148.

⁶⁵ Див.: *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 25; *Histoire des penseés économiques : les fondateurs / Collecton dirigée par Alain Gélédan.* — Paris : Editions Dalloz, 1993. — p. 199.

⁶⁶ *Татаренко Н. О.* Виникнення альтернативної школи політичної економії. Німецька національна політекономія // Історія економічних учень: Підручник / За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 218—219.

⁶⁷ Див., напр.: История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 151; *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. — К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. — С. 69.

⁶⁸ Див., напр.: *Histoire des penseés économiques : les fondateurs / Collecton dirigée par Alain Gélédan.* — Paris : Editions Dalloz, 1993. — p. 197.

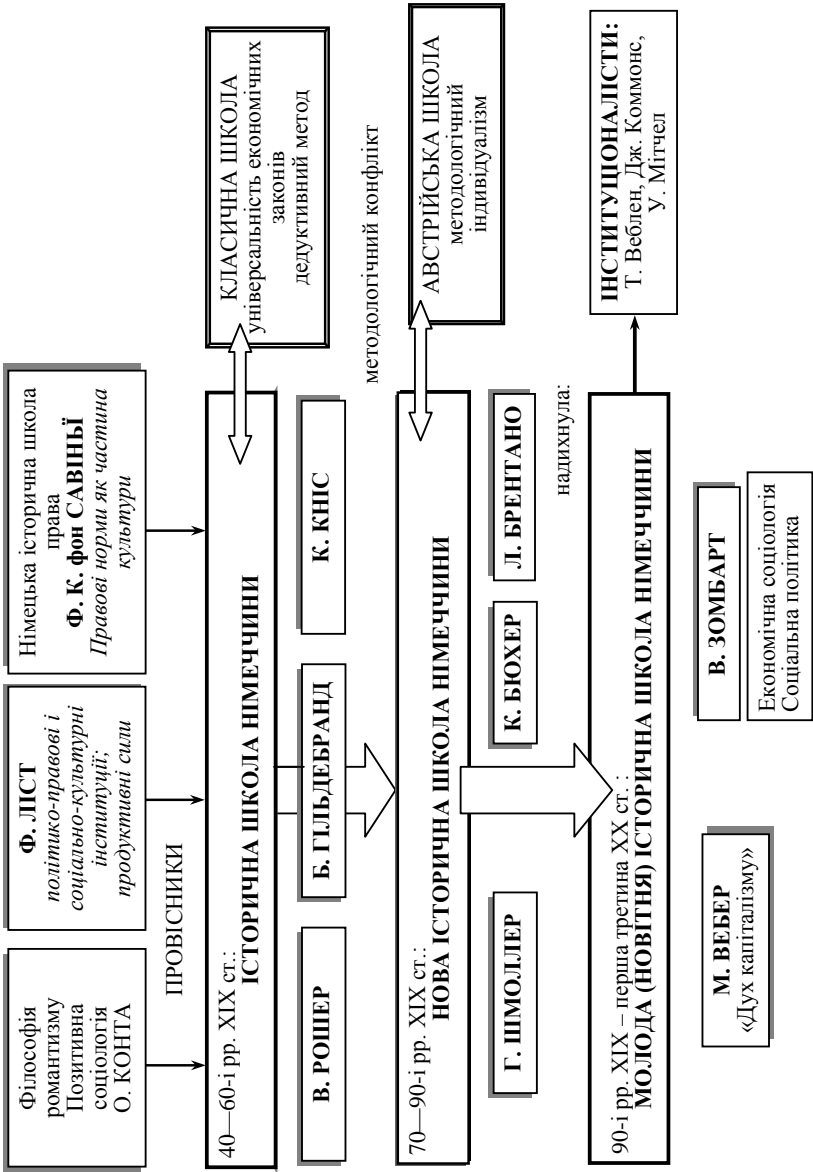

Рис. 6. Історична школа Німеччини

Зупинимося на основних принципах наукового аналізу німецької історичної школи, яка на першому та другому етапах свого розвитку протистояла класичній, а на третьому та четвертому — неокласичній парадигмі.

1. Передусім, це *заперечення*, з огляду на особливості кожного окремого національного господарства, *універсальності теоретичних висновків* економічної науки, підкреслення їхнього відносного характеру в площині історичного розвитку. З цією рисою тісно переплітається *еволюціонізм*, який розглядає господарство як систему, що має пройти у своєму розвитку певні стадії. Еволюційні теорії покликані використовувати *історичний* матеріал.

2. Критичне ставлення до абстрактно-дедуктивної методології класичної школи обумовлює надання переваг конкретним історичним дослідженням на основі *індукції*.

3. Важливою рисою історичного аналізу є також розуміння *народного господарства як цілісності*. Такий підхід обумовлює не тільки пояснення господарства як однієї із складових частин (підсистеми) соціального буття, але й необхідність враховувати відмінні від економічних фактори: *етичні, психологічні, правові*.

4. Підкреслення вагомості національних факторів господарського розвитку формує *економічний націоналізм* як необхідну складову парадигми німецької історичної школи. У цьому контексті людина розглядається як культурна істота, що зорієнтована на цінності суспільства (заперечення концепції «*homo oeconomicus*»), а за державою визнається особлива роль в економічній теорії та економічній політиці.

Виникнення в Німеччині економічної школи, яка практикує *міждисциплінарний підхід* в економічних дослідженнях ґрунтувалося на традиціях, закладених у XVIII — першій половині XIX ст. камералістикою. Сконцентруємо наші зусилля виключно в площині дослідження німецькою історичною школою *соціально-економічних інституцій* на різних етапах її розвитку.

Слід підкреслити, що теоретичний фундамент історичної школи заклав *Фрідріх Ліст* у «Національній системі політичної економії» (1841), який започаткував широке використання історичних прикладів з соціальної антропології, розвиток *політико-правових і соціально-культурних інституцій* для обґрунтування економічних висновків.

Ф. Ліст був противником абстрактно-дедуктивного методу класиків. На його думку, класики не помічали національних особливостей господарського розвитку окремих держав, нав'язуючи універсальні «природні закони» і правила економічної політики. У системі Ліста «природа нації» є проміжною ланкою між індивідом і людством. Різні нації перебувають на різних стадіях розвитку. За таких умов, на думку вченого, свобода торгівлі може мати, з точки зору затрат праці, абстрактну вигоду для світового господарства в цілому, але буде перешкоджати розвиткові економіки відсталих держав.

Критикуючи представників класичної політичної економії за обмеженість космополітичного підходу, він підкреслював: «Необхідно протиставити приватну економію соціальній економії і у цій останній виокремлювати: економію політичну, або національну, яка, відштовхуючись від засад і сутності націоналізму, навчас, яким чином певна нація за сучасного становища усього світу і за наявності особливих національних відносин може зберігати і покращувати своє економічне становище, і економію космополітичну, або світову, яка відштовхується від гіпотези, що нації усієї земної кулі утворюють єдине суспільство, що перебуває у вічному мирі»⁶⁹.

Політичній економії «мінових цінностей» Адама Сміта вчений протиставляє вчення про «національні продуктивні сили», під якими він розуміє усю сукупність суспільних умов, що забезпечують спроможність створення багатства нації, і до яких він зараховує різні *суспільні інституції*: родину, релігію, уряд, право, етику, мораль, мистецтво, суд тощо. Значну увагу Ф. Ліст приділяє організаційно-економічним відносинам, транспортній інфраструктурі, *моральному духу нації*: «Нація у нормальному стані має власну мову і літературу, значну і добре окреслену територію, наділену різноманітними природними і матеріальними джерелами багатств і значним населенням. Землеробство, фабрично-заводська промисловість, торгівля і мореплавання поширені у ній рівномірно; мистецтва і науки, обізнаність і народна освіта перебувають у неї на належному рівні з розвитком матеріального виробництва. Державний устрій, закони і установи забезпечують її громадянам високий рівень безпеки і свободи, підтримують у ній

⁶⁹ Ліст Ф. Национальная система политической экономии. — М.: Изд. «Европа», 2005. — С. 116.

релігійність, моральність і добробут, одним словом, їхня мета — успішність громадян»⁷⁰.

Доречно у якості предтечі також згадати *Фрідріха Карла фон Савіньї*, який мав сильний інтелектуальний вплив на представників історичної школи. Вчений-правник вважав, що право кожного народу є своєрідним результатом природного розвитку «народного духу», який уособлює місцеву мову, звичаї, традиції тощо. Правові норми є складовими елементами соціального і економічного устрою суспільства, частиною всієї культури народу⁷¹. В межах *історичної школи права* під поняттям «інституція» вчені розуміли сукупність узагальнених *норм*, прив'язаних до конкретного періоду часу і до конкретної країни. Зазначені інституції тісно поєднувалися із законодавчою діяльністю, покликаною регулювати стосунки між людьми. На думку російської дослідниці І. Черигової, механізмом становлення інститутів (інституцій) та інституційної структури у Ф. Савіньї є взаємодія правових норм та особистих зусиль, індивідуальних моральних засад, що покликані захищати свободу і гідність індивіда⁷².

Відлік *німецької історичної школи* прийнято вести з 1843 р., коли у Німеччині було надруковано книгу Вільгельма Рошера «Нарис політичної економії з точки зору історичного методу». Німецька історична школа виникла на хвилі заперечення універсальності теорії класичної політичної економії, яку остання прагнула встановити за допомогою абстрактно-дедуктивного методу аналізу. Натомість, історична школа підкреслювала важливість конкретного *індуктивного* методу та акцентувала увагу на *дослідженні специфічних властивостей національного господарства*. Історична школа досліджувала *генезис і еволюцію економічних інституцій*, прагнучи врахувати максимальну кількість факторів впливу на розвиток продуктивних сил⁷³. Кожній економічній структурі має відповідати своя організація, тому значна кількість економічних систем можуть бути життєздатними⁷⁴.

⁷⁰ Лист Ф. Национальная система политической экономии. — М.: Изд. «Европа», 2005. — С. 152.

⁷¹ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 24.

⁷² Черыгова И. В. Социально-экономический институт: история и логика формирования научной категории (вторая половина XIX — 30-е годы XX вв.): Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. — М., 2002. — С. 9.

⁷³ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 26.

⁷⁴ Див.: Жамс Эмиль. История экономической мысли XX века / Пер. с фр. П. Олдака и А. Покровского. Под общ. ред. И. Г. Блюмина. — М.: Из-во иностранной литературы, 1959. — С. 36.

На думку представників школи, народне господарство є *цілісністю*, частини якої перебувають у постійній взаємодії, а не сумою окремих індивідів; воно *перебуває у процесі постійної еволюції* і проходить у своєму розвитку різні стадії. Німецька історична школа заперечувала концепцію *homo economicus* класичної школи: людина не може бути вільною від впливу суспільства, позаяк вона є продуктом цивілізації і зорієнтована на суспільні цінності.

Серед представників історичної школи єдиним, хто не заперечував необхідність теоретичних досліджень, був *Вільгельм Рошер* (1817—1894). Тому важливо підкреслити, що *економіку* В. Рошер розглядав як *частину національної культури* — як господарську культуру. Подібно до К. Савінії, для вченого характерним є регулятивно-правове розуміння інституцій (установ). Під поняттям «інституція» вчений, як правило, розумів «установи», які є відносно стійкими генетичними утвореннями. Визнаючи *цілісність* соціального буття, він виокремлює правові, державні і господарські інституції, які формують *правову, державну і господарську системи* з відповідними функціями: вирішувати «неминучі зіткнення волі», бути організаційною силою для створення великих інституційних структур і забезпечувати реалізацію економічних потреб індивідів. Згадані інституції характеризує *дієвий* тип індивідуальної поведінки. Натомість, *споглядальний* тип поведінки відповідає діяльності в межах інституцій науки і мистецтва, а для інституцій релігії і мови характерним є *діяльний і споглядальний* типи індивідуальної поведінки⁷⁵. В. Рошер, заперечуючи концепцію «*homo economicus*» класичної школи, вважав, що егоїстичні корисливі мотиви діяльності людини стримуються її бажанням справедливості, мораллю та звичаями («неформальними інституціями», — як ми їх називаємо сьогодні).

На наш погляд, у В. Рошера вперше серед представників історичної школи поставлена у зародку проблема «*homo institutus*». Він вважав, що певному історичному проміжку часу у суспільстві відповідають певного роду різноманітні соціальні (інституційні) структури, об'єднуючу роль у створенні яких покликані відігравати інституції (установи)⁷⁶. Вільгельм Рошер зрілість

⁷⁵ *Рошер В.* Система народного хозяйства. Руководство для учащихся и для деловых людей. Т. 1. — М., 1860. — С. 33.

⁷⁶ Там само. — С. 51.

суспільних інститутів (стадії їхнього розвитку) ставив у залежність від рівня зрілості індивідів як основних господарських суб'єктів. Особливо підкреслимо, що вчений вважав соціокультурні зміни, які відбуваються в людині, є причиною потреби видозмінювати інституційні структури. По-суті, він стоїть на властивій для традиційного інституціоналізму ендогенній заданості інституцій, але людина у В. Рошера, подібно до Д. Норта, може впливати на хід інституційних змін.

Аналіз інституцій у В. Рошера тісно переплітається із концепцією історичного розвитку націй на основі історичного підходу до теорії трьох факторів виробництва. Розвиток націй у вченого проходить через такі стадії економічного розвитку:

I. — *найдавніший*, коли основним фактором була земля;

II. — *середньовічний*, коли значну роль починає відігравати праця, капіталізована завдяки корпоративно-цеховій організації виробництва;

III. — *новий*, пов'язаний із пануванням капіталу⁷⁷.

Вільгельм Рошер застерігав від надмірної емоційної оцінки економічних установ, оскільки лише деякі з них можуть бути корисними чи шкідливими для усіх народів однаковою мірою⁷⁸.

Нова історична школа, яка, на думку її лідера — Густава фон Шмоллера, є єдиною у повному сенсі історичною школою в політичній економії, була менш радикально налаштованою щодо «універсальності» і «об'єктивності» в економічній науці. Незважаючи що її представники заперечували можливість створення універсальної економічної теорії, вони не відкидали наявність об'єктивних економічних законів, які можна відкрити, використовуючи конкретно-історичні і статистичні дослідження. У своїх дослідженнях представники школи змістили акцент на вивчення конкретних господарських об'єктів і установ, і, що для нас важливо, на *взаємозв'язок економічних, моральних і психологічних факторів*.

Показовими у даному контексті є дослідження *Г. фон Шмоллера*, який вважав, що витоки сучасних інституцій (інститутів) укорінені в «етосі» (грец. «ethos» — звичай, мораль), тобто мораль-

⁷⁷ Див.: Історія економічних учень: Підручник: у 2 ч. — Ч. 1 / за ред. В. Д. Базидевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — С. 403.

⁷⁸ *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Дело, 2000. — С. 316.

но-правових обмеженнях, що впливають на поведінку людей і на прийняття ними господарських рішень. Етос об'єднує «спільність мови, історії, пам'яті, звичаїв та ідей»⁷⁹. Поняття господарського етосу наближене до терміну «інституційне середовище», який використовується неоінституціоналізмі. У Г. фон Шмоллера теорія народного господарства поєднує економічний аналіз з дослідженням національних, етичних і культурних факторів. Досліджуючи економічні і соціальні проблеми, вчений вдало використовував досягнення в галузі психології, етнографії, антропології, біології і геології⁸⁰. Особливу увагу він приділяв дослідженню інституцій суспільства.

«Народногосподарська установа», на думку вченого, має враховувати періодичність схожих господарських дій, які набувають «певних форм» та «усталених звичок», і які визначають розвиток господарського життя. Терміни «народногосподарська установа» і «господарська інституція» Г. фон Шмоллер використовує практично як синоніми. Він вважав, що на виокремлення поняття «народногосподарська установа» вплинула необхідність типізації господарського життя у вигляді понять наближених до життєвих реалій. До поняття «інституція» вчений зараховував такі «соціально-культурні явища»: гроші, кредит, домогосподарства, розподіл праці, утворення соціальних класів, форми підприємств, ринок, торговельні установи, цехові побудови, свобода промисловості, аграрні відносини тощо⁸¹.

Процес економічного і культурного розвитку супроводжується поступовим підпорядкуванням суспільних відносин між людьми моральним (неформальним) і правовим (формальним) нормам: «Народногосподарська установа» є не чим іншим, як порядком економічного життя, що втілюється у етичних правилах, у господарській моралі і у господарському праві кожного народу.

Дослідження структурних елементів інституцій у Г. фон Шмоллера супроводжується аналізом *інституційної структури* в цілому. Наприклад, поява нових інституційних норм, внаслідок

⁷⁹ Шмоллер Г. Народное хозяйство. Наука о народном хозяйстве и ее методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда. — М., 1902. — С. 118.

⁸⁰ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 27.

⁸¹ Шмоллер Г. Народное хозяйство. Наука о народном хозяйстве и ее методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда. — М., 1902. — С. 58.

ігнорування або заперечення старих, видозмінює усю інституційну структуру. Мета появи інституцій, на думку вченого, вносить у громадське життя елементи стабільності, яка охороняє суспільство від великих потрясінь. Досліджуючи поняття «економічний порядок» та «економічна організація», Г. фон Шмоллер вказує на інтегральну функцію економічних інституцій, їх здатність створювати національно-державні структури.

У своїй фундаментальній праці «Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre» («Основи загального вчення про народне господарство») (1900—1914) Густав фон Шмоллер спочатку досліджує психологічні, етичні і правові основи людської спільноти, і тільки потім — витоки економіки та «зв'язки між поняттями сім'ї, соціальної групи і суспільства та поняттями власності, класу і різноманітними формами підприємницької діяльності»⁸².

Густав фон Шмоллер, подібно до інших прихильників філософсько-соціологічного підходу у економічній науці другої половині XIX ст., прагнув описати найважливіші народногосподарські інституції у статичній і динамічній, прагнув побудувати із «недосконалих фрагментів» цілісну концепцію, яка б ґрунтувалася на етичних та історико-філософських основах⁸³. Проте намагання охопити у дослідженні різноманітні аспекти життєдіяльності людини суттєво вплинуло на глибину аналізу звичних економічних категорій: ринку, торгівлі, цінності, ренти, кредиту, праці тощо.

Суб'єктом господарювання у моделі поведінки Г. фон Шмоллера є народ, тобто сукупність людей, об'єднана на основі мови, походження, релігії, ментальності та тісно пов'язана між собою спільними звичаями, прагненнями і діями, які домінують над індивідуальними смаками і вчинками⁸⁴. Етико-культурні мотиви діяльності суб'єкта господарювання попали в поле економічного дослідження, а економічні процеси почали досліджуватися у площині національної культури. Поведінка людини, на думку ні-

⁸² Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 29.

⁸³ Черыгова И. В. Социально-экономический институт: история и логика формирования научной категории (вторая половина XIX — 30-е годы XX вв.): Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. — М., 2002. — С. 14.

⁸⁴ Див.: Шмоллер Г. Народное хозяйство. Наука о народном хозяйстве и ее методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда. — М., 1902. — С. 4—5.

мецького вченого, обумовлена, з одного боку, внутрішніми почуттями «задоволення і страждання», а з другого — «впливом суспільства та його завдань». Тобто мотивація для індивіда окреслена межами конкретної культурної спільноти. Економічні інституції слід вивчати, беручи до уваги мотивацію дій та отримані результати.

Вчений приділяє увагу також природним і економічним факторам. Природні фактори є елементами, що визначають «економічний порядок» — систему, яка має складну внутрішню будову, що вміщує відносини між людьми та взаємозв'язки між людиною і природою. Людину він розглядав у контексті сил природи, з якими вона має об'єднатися щоб змінити обличчя нашої планети⁸⁵. Економічні фактори є основою для розуміння трансформації культурного життя, а їх вивчення має сприяти кращому розумінню майбутнього. Вчений заперечував помилкові, на його думку, спроби характеризувати стан економіки природно-технічними причинами, як такими, що є «природним фундаментом народного господарства». Натомість він підкреслював вагомість етичних і культурних факторів у економічних відносинах та їх похідний характер⁸⁶.

Розвиток інституцій, на думку Г. фон Шмоллера обумовлюється такими трьома аспектами: 1) залежністю від *психологічних основ* поведінки індивіда; 2) *генезою і особливостями розвитку форм господарської організації* у порівнянні із розвитком форм політичного і соціального буття; 3) *загальною формулою економічного і соціального прогресу*. Перший аспект є предметом вивчення *соціальної психології*, яка має з'ясувати вплив економічних інституцій на поведінку індивіда. Другий аспект є предметом вивчення *економічної історії*, а третій має бути результатом зусиль «*філософії історії*»⁸⁷. Вчений надавав перевагу неформальним нормам (неформальним інституціям) над формальними, а тенденцію до переростання норм формальних у неформальні вважав рухом до економічної свободи⁸⁸. Такий підхід

⁸⁵ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 29.

⁸⁶ Козловски П. Этическая экономия как синтез экономической и этической теории // Вопросы философии. — 1996. — № 8. — С. 70.

⁸⁷ Див.: Шмоллер Г. Народное хозяйство. Наука о народном хозяйстве и ее методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда. — М., 1902. — С. 110—111.

⁸⁸ Там само. — С. 151.

частково координується із концепцією інституційних змін Дагалааса Норта.

Важливим у концептуальному підході Г. фон Шмоллера є вчення про роль держави, яку він розглядає як установу, що вивершується над інтересами окремих соціальних груп і класів. На його думку, саме держава покликана формувати правову систему, тобто вагому частину господарського «етосу».

Визнання Г. фон Шмоллера в економічній науці тісно пов'язане із його участю у суперечці щодо методу («Methodenstreit») з представником австрійської школи Карлом Менгером у 1883—1884 рр. Г. Шмоллер брав під захист конкретно-історичні та індуктивні методи дослідження; переваги дослідження соціуму як цілісності, протиставляючи їх дедукції та методологічному індивідуалізму австрійської школи.

Отже, Густав фон Шмоллер сформулював поняття «господарської інституції» (економічної інституції); виокремив як предмет дослідження його структурні елементи (інституційну структуру) та норми *формальні* (право) і *неформальні* (ментальність), що покладені в основу походження і розвитку інституцій. Він вперше почав розглядати «господарську інституцію» як економічну категорію в контексті етико-психологічного трактування. Інституції у Г. фон Шмоллера з одного боку, — обмежують дії індивідів, тобто виконують *регулятивну* функцію, а з другого боку, — є складовим елементом у розбудові «національних народно-господарських систем», тобто виконують *інтегративну* функцію. Таке розуміння Г. фон Шмоллером інституцій також частково відповідає концепції інституцій та інституційної динаміки Д. Норта.

Неабияке значення для зародження інституціоналізму мали дослідження представників *молодої історичної школи* Макса Вебера і Вернера Зомбарта, які зосередили свою увагу на вивченні історико-етичних аспектів «*духу капіталізму*».

Наукові погляди *Вернера Зомбарта* формувалися під значним впливом Карла Маркса і Густава фон Шмоллера. Подібно до інших представників історичної школи він критично сприймав положення щодо універсальності економічних законів, вважаючи, що характер економічних інституцій обумовлений їхньою належністю до конкретного економічного порядку. У праці «Сучасний капіталізм» (1902) В. Зомбарт окреслює завдання економіста й іс-

торика як визначення характеру кожної економічної системи у всій її багатоманітності⁸⁹. Відправним моментом дослідження теоретичних основ капіталістичного суспільства має бути зародження його «духу».

Господарська діяльність, на його думку, обумовлена різноманітними факторами, які втілені у певних *інституціях*, що дають змогу виокремити своєрідність економічної системи. Організаційні, технологічні фактори, доповнені «господарським духом» є потужною силою, яка втілює творчі елементи культури певної історичної епохи. Капіталізм виник із властивостей людської думки та поведінки, що скеровувалися на поліпшення існуючих і створення нових господарських форм. Але у В. Зомбарта господарські форми мають також право на існування поза історичними межами епохи, що їх народила, якщо вони продовжують задовольняти життєві потреби навіть невеликої частини суспільства.

Заслуговує на увагу, дослідження В. Зомбартом *зв'язків між господарюючими суб'єктами* на різних стадіях економічного розвитку, яких він нараховував три: індивідуалістичне, перехідне і соціальне господарство. Коли на першій стадії зв'язок між господарськими одиницями був незначним, то із поширенням товарообігу на перехідній стадії зв'язки між ними зміцнюються, а на стадії соціального господарства, яка характеризує довершеність капіталістичного устрою, вони є міцними, оскільки побудовані на глибокому *поділі праці*. Для німецького вченого стадія економічного розвитку є своєрідним втіленням певної форми господарської діяльності, яку слід розглядати у площині характерних для даного суспільства *стимулів*.

«Дух капіталізму», у В. Зомбарта, це — невтомність, підприємливість, прагнення до збагачення, конкуренція і раціональність. Духовні витоки капіталізму в *раціональності*, яка пронизує усю його культуру. Проте, він вважав, що раціональність окремих індивідів суперечить ірраціональному характеру капіталізму як економічної системи. Індивідуалізм і лібералізм як принципи капіталістичної організації потребують встановлення системи правових і моральних норм, які, на наш погляд, можна розглядати як своєрідні *інституційні обмеження*. В. Зомбарт підмітив, що *децентралізований ринок* є вдалим механізмом координації для ка-

⁸⁹ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 32.

піталістичної економічної системи: за його допомогою можна контролювати велику кількість індивідів в економічній системі. Отже, у В. Зомбарта ринок як інституція має *регулятивну* функцію.

Вернер Зомбарт у праці «Буржуа. Нариси з історії духовного розвитку сучасної економічної людини» (1913) досліджує «дух капіталізму» в контексті еволюції історичних типів капіталістичного підприємництва, яких він нараховує шість: 1) розбійники, 2) феодала, 3) державні діячі, 4) спекулянти, 5) купці, 6) ремісники (мануфактурники і фабриканти). Якщо три перших типи підприємців з притаманними для них агресивним авантюризмом, підвищеним еротизмом, жагою до завойовництва, характерні для «героїчної юності» капіталізму, то для його зрілої стадії притаманні неагресивні типи підприємців. Згадані типи підприємців мали себе реалізовувати на організаційній ниві через створення різних за формою підприємств з достатньо стійкою структурою та чітко окресленою метою — «здобувати» капітал. Крім *організаційної* функції, підприємець зобов'язаний вміло вести перемовини, завойовувати довіру, переконувати придбати свій товар, — тобто здійснювати *торгівельну* функцію, а також, обраховуючи результативність своєї діяльності, — *облікову* функцію.

В. Зомбарт підкреслює: «В тому, що ми називаємо капіталістичний дух, міститься, крім підприємницького духу та інстинкту наживи, ще велика кількість інших особливостей духу, серед яких певний комплекс я об'єдную в понятті міщанської доброчинності... В кожному довершеному капіталістичному підприємці, у кожному буржуа переховується «міщанин»⁹⁰. Вчений має на увазі «міщанський дух», який бере реванш за поразку перед «героїчним духом» авантюрного капіталізму перших кроків капіталістичної еволюції. Він поєднаний з глибинною сутністю капіталізму, яка полягає у діловитості, методичності, передбачливості, що підносяться до рівня «святої господарності». Ці два «духи», що суперечливо поєднані в душі буржуа, мають, на думку В. Зомбарта, різне біологічне коріння. Дух авантюризму укорінений у расово-біологічній природі народів-завойовників. Натомість, міщанський (він же доброчинно-моральний) дух капіталізму сягає коренями народів, апріорі призначених для завоювання. Призна-

⁹⁰ Зомбарт Вернер. Собр. соч. в 3 томах. Том I. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека / Пер с нем. — Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2005. — С. 144.

чення перших є самореалізація у авантюрі, війні; других — методичне оволодіння життям у праці. В окресленій дихотомії вбудовані дві системи цінностей і два типи світобачення: героїчно-підприємницький і раціонально-міщанський. В процесі еволюції капіталізму згадані антагоністичні системи мають поєднатися і злитися в одній людині, яка мала забезпечити перехід від раннього капіталізму до капіталізму високорозвиненого.

Творчість іншого представника молодшої історичної школи Німеччини *Макса Вебера* надзвичайно багатогранна. Найчастіше на пострадянському просторі ім'я вченого пов'язують із його славетною працею «*Протестантська етика і дух капіталізму*» (1904), у якій вчений розкрив визначальне значення релігійного світогляду для розуміння економічної поведінки людини, а отже і для економічного розвитку. Макс Вебер займає особливе місце як у розвитку соціології, так і серед представників історичного напрямку. Макс Вебер відрізнявся від інших представників історичної школи тим, що не вірив у трансцендентність історії та її унікальний характер; у стосунках індивіда і суспільства провідну роль відводив індивіду, а суспільство розглядав як сукупність незалежних індивідуумів.

Проте він також не був економістом-теоретиком. Його не приваблювали «дидактичні пояснення» побудовані на «кількох вдалих, але завжди довільно вибраних аксіомах». Як зауважує Б. Селігмен: «Понад усе його цікавила економічна соціологія, з точки зору якої він міг вивчати характерні для епохи інститути. Вебер розглядав інститути, в межах яких протікає господарська діяльність, але він рідко при цьому зупинявся на обговоренні проблем, які економіст вважав би найбільш суттєвими»⁹¹.

Оцінюючи теоретичну спадщину видатного вченого в контексті предмету нашого дослідження, маємо зауважити відсутність у ній загальної теорії суспільно-економічних інституцій. Міркування М. Вебера щодо різного роду інституцій фрагментарно розкидані у його працях. Зокрема, у праці «Щодо деяких категорій понятійної соціології» він розглядає інституцію (інститут) як комплекс спільних дій, які без навмисне прийнятих спільних настанов, мають такий характер, неначебто подібні настанови існують, а їхня специфіка певною мірою обумовлена видом змістовної підпорядкованості дій

---

⁹¹ Селігмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 37.

кожної окремої людини⁹². Таке нечітке визначення спонукає нас до припущення, що у даному випадку інституція (інститут) може розглядатися як певний спільний результат (норма?), який детермінує поведінку людини. Можна також думати, що представивши таке визначення, М. Вебер не хотів зраджувати своїм поглядам на суспільство, оскільки у згаданому визначенні дії індивідів не обов'язково мають мати спільний характер.

Вчений розглядав капіталістичну систему через призму раціональності: раціональна релігія, раціональна наука, раціональне право тощо. Така система є продуктом унікальних історичних обставин, що склалися на християнському Заході у XVI—XVII ст. Якщо капіталізм він розглядав у раціональних формах, то релігійні елементи та невгамовна жага діяльності у нього набувають ірраціональних форм. В основу розвитку капіталізму Макс Вебер поклав не географічні, технічні, а психологічні фактори, особливі риси характеру людини. Такі уявлення нагадують концепцію Вернера Зомбарта. Проте, у М. Вебера творцем капіталізму був не єврей, а християнин, який всупереч традиціям запроваджував нововведення. Необхідні для капіталізму якості характеру вчений розгледів у кальвінізмі, — релігійній течії, яка розглядає раціональну підприємницьку діяльність як своєрідну божественну настанову, а сам капіталізм — як можливість реалізації підприємцем свого покликання.

Появу капіталізму М. Вебер пов'язував з радикальною зміною типів суспільних зв'язків: «*природної спільності*» і «*громадянського суспільства*». Природна спільність — це суспільство, яке побудоване на основі традиційних зв'язків між людьми: общинних, родоплемінних, патерналістських відносин. Натомість, громадянське суспільство, побудоване на основі добровільного формування зв'язків між людьми, звільненими від патерналізму. Капіталістична господарська система, що можлива тільки у громадянському суспільстві неминуче має зруйнувати природну спільність. Руйнівною силою природної спільності, на його думку, є протестантські течії християнства — кальвінізм і пуританізм.

Вважаючи, що для історичної науки описового методу недостатньо, М. Вебер висунув концепцію «ідеального типу» — певну схему, яку створює дослідник для пояснення конкретних фактів і процесів історичного розвитку. Концепція «ідеального типу»

---

⁹² Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 522.

є інструментом ретроспективного аналізу історичного процесу з метою з'ясування закономірностей серед великої кількості нагромаджених фактів минулого та для здійснення на цій підставі узагальнень. З концепцією «ідеального типу» тісно переплітається розуміння М. Вебером *типів соціальної дії*.

Згідно М. Вебера, існує чотири типи соціальної дії: *цільераціональна* (zweckrational), яка характеризується ясністю і однозначним усвідомленням діючим суб'єктом поставленої мети, раціонально вивіреної з наявними засобами; *ціннісна* (wertrational) — що базується на вірі в безумовні цінності: релігійні, етичні, естетичні тощо; *афективна* (affektual) — продиктована емоціями; *традиційна* (traditional) — побудована на звичаях і звичних зразках. М. Вебер прямо підпорядковує кількість і багатоманітність сфер раціональної дії індивіда поглибленню процесів «раціональної диференціації» суспільства. В міру зростання усупільнених за своїм характером дій індивідів поширюється раціональний характер організації суспільства.

Проте М. Вебер застерігав, що висока раціональність системи нав'язує примусові норми діяльності, які для багатьох людей означають втрату свободи, а людству при цьому може загрожувати знеособлення та рутинність. Процеси раціоналізації сприяють появі бюрократичної структури, що обмежує свободу людини. Існування бюрократії має раціональні риси, проте бюрократизація як процес надає діям його учасників рутинного характеру і позбавляє індивідуальності.

Цікавим, з огляду на наше дослідження, і важливим для розробки теорії інституцій, є прагнення Макса Вебера впорядкування їхньої структури. Щоб здійснити цей задум, вчений запроваджує поняття *порядку*, який має бути взірцем дій для кожного окремого індивіда. Інституцією у даному випадку є суспільна форма об'єднання індивідів, суспільна поведінка яких у своїх засобах і цілях є раціонально впорядкованою прийнятими постановами, тобто усупільнена. Від індивіда у такому випадку очікується участь у спільних діях, його орієнтація на встановлений порядок. Індивід «відчуває обов'язок» до участі у детермінованих суспільством діях. У разі відмови від такого роду дій на нього очікує «апарат примусу»⁹³. Отже, поведінка сукупності інди-

⁹³ Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 536—537.

відів визначає у М. Вебера розуміння «інституції». Зарахування індивідів до таких «інституцій» відбувається без їхньої згоди, а визначальним фактором у рамках таких інституцій є *раціональна поведінка та апарат примусу*.

Російська дослідниця І. Черигова таким чином окреслює положення М. Вебера, які визначають сутність інституції: 1) запровадження настанов, скерованих на створення інституцій, надзвичайно рідко відбувається на основі автономної домовленості учасників майбутніх дій. Практично завжди таке впровадження є насильницьким. Інституційні норми зазвичай нав'язуються; 2) порядок (влада) всередині інституції ґрунтується на мінливій силі «панівних» індивідів (пророків, королів, старійшин тощо), легітимність яких визнається; 3) розвиток інституції відштовхується в кожному окремому випадку від вихідного раціонального порядку. Причому одна й та ж сама інституція має для різних груп індивідів різне значення⁹⁴.

Інституційний порядок визначає раціональну діяльність індивіда, оскільки знижують невизначеність. На думку М. Вебера, правові («прагматичні») інституції можна вважати *«зовнішніми»* щодо *«внутрішніх»* непередбачених інституцій. Тут у М. Вебера простежується аналогія з сучасним розумінням «формальних» і «неформальних» інституцій. Зовнішні інституції утворюють *зовнішню структуру* суспільства, правопорядок, а *внутрішні інституції* є результатом поступового розвитку ринкових процесів та інших соціальних дій.

Цілісність інституційної структури суспільства у Макса Вебера пов'язується із поняттям *«правопорядок»*, який має складається з обумовленості і права. *«Обумовленість»* — це своєрідна звичаєва норма, порушення якої засуджується. На відміну від правових інституцій, тут відсутня група осіб, що забезпечує дотримання цієї норми. Саме існування народу, нації є фактором, що забезпечує дотримання звичаю. Основною характеристикою *«права»* є наявність апарату морального чи фізичного примусу.

Можемо констатувати, що розуміння суспільної інституції у Макса Вебера є своєрідним набором з не чітко впорядкованих формальних і неформальних обмежень. Характерною рисою його

---

⁹⁴ Черыгова И. В. Социально-экономический институт: история и логика формирования научной категории (вторая половина XIX — 30-е годы XX вв.): Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. — М., 2002. — С. 84—86.

концепції є наявність інституції «примусу» щодо виконання встановлених норм, яку ми можемо спостерігати у видозміненому вигляді у Д. Норта. Слід підкреслити важливість розробки М. Вебером концепції типів соціальної дії в контексті аналізу мотиваційної поведінки індивіда.

Таким чином, історичну школу з традиційним інституціоналізмом споріднює прихильність до еволюціонізму і, у зв'язку з цим, сприйняття відносності теоретичних висновків; надання переваг індуктивній методології; розуміння господарства як цілісної системи, що вимагає необхідності враховувати у аналізі неекономічні фактори. Незважаючи на широку присутність у дослідженнях представників історичної школи інституцій, вони так і не стали основним об'єктом їх аналізу, а використовувалися переважно у площині еволюційних досліджень.

У контексті нашого аналізу викликає зацікавлення критика В.Рошером концепції «*homo economicus*». Його підхід до раціональної поведінки людини виглядає дуже по-сучасному і наближений до концепції «*homo institutus*». Зокрема, він розглядає людину як культурну істоту, зорієнтовану на цінності суспільства, яка обмежує свої бажання культурними нормами, а це відповідає сучасному розумінню «*homo institutus*». Не менше захоплення викликає сприйняття В. Рошером економіки як частини національної культури, а саме як економічної (господарської) культури, що цілком координується з нашим розумінням сучасного інституційного аналізу.

На нашу думку, обмежуюча та регулятивна функції інституцій у їх історичному розвитку в підході Гюстава фон Шмоллера, є близькою до концепції інституцій та інституційної динаміки Д. Норта.

Розділ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕФОРМАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (XIX — поч. XX ст.)

3.1. Неформальні інституції у працях представників класичної політичної економії в Україні

Вперше проблему українського інституціоналізму поставив у середині 90-х років XX ст. харківський професор Е. Лортикян¹. На його думку, такі вчені, як: П. Мигулін, І. Янжул, В. Левтиський, В. Косинський, М. Туган-Барановський, В. Железнов, Т. Осадчий, О. Русов, Т. Рильський та ряд інших, яких традиційно зараховували до так званого *соціального напрямку*, зробили значний внесок у поширення інституційних ідей в українському суспільстві, оскільки прагнули пояснити економічні процеси з позицій соціально-історичної обумовленості, віднайти наукові методи їх регулювання та здійснити аналіз господарського ладу. Так це чи ні, залежить від розуміння вихідних моментів походження інституційного напрямку.

Коли розглядати інституціоналізм як американський різновид німецької історичної школи (як це стверджує японський дослідник Такаші Негіші), то у такому контексті можна погодитися із П. Леоненком, який заперечує висновки Е. Лортикяна, вважаючи, що в Україні інституціоналізму як особливого самостійного напрямку економічної науки наприкінці XIX — початку XX ст. не існувало внаслідок «вкрай розпливчатого» його трактування². Коли ж інституціоналізм розглядати як спадкоємця не тільки німецької історичної школи, а й соціальних досліджень усіх економічних шкіл, враховуючи класичну (як це стверджує росіянин А. Московський)³, то у такому широкому розумінні, витоки українського інституціоналізму можна віднайти навіть у працях українських вчених, прихильників класичної політичної економії першої половини XIX ст.

¹ Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия. — Харьков, 1995. — С. 59.

² Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2004. — С. 148.

³ Див.: Московский А. И. О предмете и методе современной экономической науки // Вестник Московского университета. — Сер. «Экономика». — 2002. — №3. — С. 29.

Більшість економістів серед факторів, що сприяють виникненню інституціоналізму називають наявність соціальних суперечностей, посилення впливу масових суспільних організацій і рухів, виникнення потреби у демократичному реформуванні суспільних відносин. Перелічені соціальні чинники були загострені в Російській імперії вже в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Українські вчені, відчуваючи відповідальність перед суспільством, прагнули їх враховувати у своїх економічних дослідженнях. Прагнення соціального реформування визрівало вже у межах класичної політичної економії, досить згадати обґрунтування ідеї соціального позитивізму, підпорядкування розподільчих процесів інституційній системі суспільства у працях Дж. С. Мілля; Т. Мальтус побудував свою теорію народонаселення, широко застосовуючи до аналізу морально-етичні фактори.

У другій главі ми підкреслили, що генезис класичної політичної економії в Європі відбувався в умовах її певного протиставлення до «моральної філософії», що пояснює бідність її методологічного «ядра» на соціальні складові. Натомість зародження класичної політичної економії в Україні своєрідно накладалося на традиції камералістики, привнесеної до нас німецькими економістами. Тому представники класичної політичної економії в Україні, на відміну від своїх колег з Англії та Франції, не тільки не відкидали соціальних аспектів економічної науки, але й робили спроби залучити їх до свого аналізу. Отже, як слушно зауважує Л. Корнійчук, «Питання про появу і формування класичного напрямку політичної економії в Україні не може бути зведене лише до факту простого запозичення західних ідей, хоча їх вплив є безсумнівним»⁴. Але слід зауважити, що навіть серед прихильників класичної школи в Україні соціальні аспекти господарського життя не перебували в епіцентрі їхніх досліджень. Вчені традиційно звертали на них увагу побічно, в площині дослідження традиційних для класичної політичної економії проблем. Слід також підкреслити, що така категорія, як «норма (правило)» була відсутня як у класичній, так і в неокласичній економічній теорії. Дослідженням соціальних норм традиційно опікуються представники соціальної філософії, соціології, соціальної психології, юриспруденції тощо. Це обов'язково маємо враховувати, аналізуючи ін-

⁴ Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 128.

ституції у теоретичній спадщині представників класичного і неокласичного напрямів.

На початок XIX ст. припадає реформаторська діяльність українського вченого, випускника Віденського університету, **Михайла Балудянського** (1769—1847). У 1809 році він очолює одне із відділень комісії по кодифікації законів у Міністерстві фінансів Російської імперії, яке займалось фінансовими та сільськогосподарськими питаннями (здобутки вченого в розробці теоретичних аспектів державної економічної політики ми деталізуємо у наступному розділі — *Ю.У.*). Велика частина наукової спадщини вченого, що створена у перше десятиліття XIX ст., дійшла до нас у рукописному вигляді під назвою «Система Михайла Балудянського». На підставі послідовного дослідження М. Балудянським теоретичних концепцій меркантилістів, фізіократів та Адама Сміта, які він зробив у публікаціях «Статистического журнала» (1806, 1808 рр.), можна зробити висновок, що *економічна свобода* та пов'язані з нею цінності є найконструктивнішим елементом його концепції. «Щоб її належно оцінити, варто нагадати, що вона з'явилася у країні, широкі верстви населення якої були позбавлені прав і свобод, знемагали під гнітом кріпацтва»⁵, — зауважує С. Злупко.

Пошуки *нових форм соціальної організації* були притаманні діяльності засновника Харківського університету **Василя Каразіна** (1773—1842). Будучи противником монархічного устрою держави, вчений створив широку програму економічного розвитку основних секторів економіки, в першу чергу — аграрного. Він не обмежувався теоретичними міркуваннями, а здійснював практичні кроки для звільнення селян від кріпосницької залежності. Цьому сприяло створене ним Філотехнічне товариство, експериментальним полігоном якого був маєток вченого. Василь Каразін був добре обізнаний з господарською практикою і на підставі ґрунтовних економічних розрахунків організації селянських повинностей, рентних платежів, лісокористування, організації податкової системи тощо зробив висновок, що тільки вільний селянин здатен на продуктивну працю. У його наукових дослідженнях вирішення економічних проблем тісно перепліталось з

---

⁵ Злупко С. Формування розвитку і сучасний стан економічної системології в Україні // Економіка України. — 2005. — №3. — С. 78.

ліквідацією кріпосництва, — головної соціальної проблеми, що гальмувала ефективність економічної системи.

Першим не іноземцем, хто почав професійно викладати політичну економію в Україні, був професор Харківського університету **Тихін Степанов** (1795—1847). Харківський університет він закінчив із ступенем кандидата з етико-політичного відділення, а у 1824 р. за працю «Про політичну рівновагу» отримує ступінь магістра політичної історії і статистики. Науковому становленню Тихона Степанова як вченого економіста сприяло співробітництво у Петербурзі із академіком Генріхом Шторхом. У 1832 р. після повернення з Петербурга, де він перебував на державній службі, Т. Степанова призначають екстраординарним професором на кафедрі політичної економії в Харківській університет⁶.

У прочитаній Т. Степановим вступній лекції з політичної економії 5 вересня 1832 р. відчутні не тільки добра обізнаність з працями А. Сміта, Ж. Б. Сея, С. Сисмонді, Д. Рікардо, Дж. Мілля, Т. Мальтуса та ін. представниками класичної школи політекономії, але і традиційне для сучасної науки розуміння поділу на «позитивну» і «нормативну» економічну теорію. За структурою теорія політичної економії у нього складається з трьох розділів, у яких мають аналізуватися: джерела багатства (природа, праця, капітал); проблеми розподілу багатства; проблеми споживання. У «практичній» частині вчений пропонує досліджувати галузі господарства, джерела податків, напрямки видатків уряду та державний борг.

Не викликає сумнівів, що *економіку він розглядав як систему*. Критикуючи Томаса Мальтуса, який дорікав сучасникам за пристрасть до узагальнень, Т. Степанов пише: «Прагнення мислителів до узагальнення пізнання складає відмінну рису просвітницької епохи. Тоді тільки такий напрям був би помилковим, коли у самій природі не було все узагальнене? — Природа, подібно до її частин, складає організм, організм вміщує у собі систему, а у системі все узагальнено, та й інакше бути не може»⁷. Напрошується аналогія з Огюстом Контом, який порівнював суспільство із жи-

⁶ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805—1905 / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. — Харьков, 1908. — С. 277—278.

⁷ *Степанов Т. Ф.* Записки о политической экономии. — СПб., 1844. — Ч. I. — С. XVIII.

вим організмом. Навіть маючи велику пристрасть до політичної економії, вчений розглядав її лише як одну з наук, що мають вивчати суспільство: «Політичні науки охоплюють життя народів, політична економія охоплює життя фізичне, а політика, у вузькому розумінні життя моральне. З цього видно, який великий вони мають мати вплив на держави»⁸. Т. Степанов вважав, що згадані науки перебувають між собою у тісному взаємозв'язку і тому можуть впливати одна на одну або корисно, або шкідливо. До політики він зараховував «релігію, правління, законодавство, освіту, власність усіх станів, моральність, словом, всі частини розумового життя суспільства полягають в його пізнавальній галузі»⁹.

Економічна концепція Т. Ф. Степанова найкраще висвітлена у його основній двотомній праці «Записки про політичну економію» (1844, 1848 pp.), яка була першим у Російській імперії оригінальним курсом політичної економії російською мовою, і яка написана під значним впливом класичної політичної економії. Попри певні огріхи, яких неможливо було уникнути з огляду на новизну поставленої мети, Т. Степанов з достатньою глибиною аналізу висвітлив розуміння предмету та основних категорій політичної економії: багатства, суспільного розподілу праці, продуктивної та непродуктивної праці, цінності, капіталу, заробітної плати, прибутку, проценту, ренти та ін. Незважаючи на захоплення Т. Степанова ідеями класичної політичної економії, він завжди критично підходив до теоретичних висновків класиків, застерігаючи сучасників від «рабського їх наслідування».

В центрі філософської концепції політичної економії Т. Степанов ставить *людину та її діяльність*, що обумовлює гуманістичне спрямування всієї його праці. Він впевнений у можливості економіки забезпечити людині гідне життя: «Люди у всі часи і скрізь можуть бути однаково щасливими, можуть насолоджуватись, відповідно до розкриття своїх сил, добробутом і умовною досконалістю. Буття суспільства є необхідною умовою розкриття фізично-морального життя людини»¹⁰. Отже, характеристика ін-

⁸ Степанов Т. Вступительная лекция, читанная в Императорском Харьковском университете 5-го сентября 1832 г. — Х., 1833. — С. 5.

⁹ Цит. за: Теплицький В. П. Економічні погляди Т. Ф. Степанова // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К.: В-во АН Української РСР, 1956. — С. 141.

¹⁰ Степанов Т. Ф. Записки о политической экономии. — СПб., 1844. — Ч. I. — С. 49.

дивіда у Т. Степанова виводиться із характеристики інституцій (суспільства), що наочно демонструє, висловлюючись сучасною термінологією, його схильність до методологічно холізму. Вчений наголошує на *свободі виробничої і торгівельної діяльності*, на справедливому відшкодуванні за витрачену працю і на необхідності дотримуватись рівноваги між виробництвом і споживанням.

Значне місце у дослідженнях Т. Степанов приділяє категорії праці, яка, на його думку, — найважливіша сила у творенні і примноженні багатства, а її продуктивність залежить від того, наскільки вона *вільна*. Певно під впливом ідей Г. Шторха вчений прагнув модифікувати вчення А. Сміта про продуктивну й непродуктивну праці. Т. Степанов підкреслював рівнозначну продуктивність нематеріального і матеріального виробництва. Такі погляди мали, на думку Л. Корнійчук, взагалі більшість українських вчених, прихильників класичного напрямку¹¹.

Інституції *влади і управління* Т. Степанов аналізував у контексті категорій класичної політичної економії. Наприклад, інституція влади, на його думку, має сприяти правильному поділу праці через освітні заходи, що вдосконалюють здібності людини у різноманітних галузях діяльності: сільському домоводстві, технології, комерції. Такий підхід дозволить робітникам змінювати сферу професійної діяльності¹².

Соціальна нерівність, на думку Тихона Степанова, є результатом неефективності функціональної структури владних інституцій, а не дії економічних законів. Він рекомендував використовувати результати економічних досліджень для створення освіченого суспільства з гармонійною співпрацею всіх класів.

У контексті предмету нашого аналізу звертає на себе увагу невелика за обсягом глава XII другого тому «Записок про політичну економію», у якій Тихін Степанов досліджує окремі *мотиваційні аспекти праці*. Ощадливість вчений розглядає як суттєву «доброчинність праці». Ощадливий завжди поділяє доход на дві частини: перша — йде на відтворення безпосередніх потреб, друга — використовується для безпосереднього споживання. Ощад-

¹¹ Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 150.

¹² Степанов Т. Ф. Записки о политической экономии. — СПб., 1844. — Ч. I. — С. 241.

ливість дозволяє зберігати і працю і капітал. На думку вченого, ощадливість є рисою народів освічених, таких, що зайняті переважно у сфері мануфактурного виробництва. До сфери ощадливості він також зараховує передбачуваність, порядок, чистоту; пропонує утримуватися у використанні модних речей і в ощадливості брати приклад з голландців та англійців¹³.

Натомість інституція *власності*, можливо через цензурні обмеження, не розглядалася Тихоном Степановим.

Особливе місце у становленні класичної політичної економії в Україні належить **Івану Вернадському** (1821—1884). У 1841 році він закінчив філософський факультет Київського університету, а у 1843 р. його на три роки посилають у відрядження в Німеччину, Францію, Англію, Бельгію і Голландію для вивчення політичної економії. У 1846—1849 рр. вчений працював на кафедрі політичної економії Київського, а у 1850—1856 рр. на кафедрі політичної економії Московського університетів. У 1847 році І. Вернадський у Петербурзі захистив магістерську дисертацію *«Про теорію потреб»* (опубліковану тільки у 1857 р.), яка заклала основи майбутніх наукових інтересів вченого. На думку російського дослідника А. Анікіна, «заснована Вернадським буржуазно-ліберальна традиція викладання і дослідження політичної економії жила в університеті Святого Володимира включно до початку ХХ ст.»¹⁴.

Класична політична економія у викладенні Івана Вернадського пронизана *антропоцентризмом*, який, на нашу думку, є характерною ознакою всієї української класичної політичної економії. Саме антропоцентризм наштовхнув вченого на створення теорії потреб, якою він прагнув вдосконалити вчення А. Сміта. Маємо підкреслити, що розкрити теорію потреб можна тільки враховуючи *поведінку споживача*. Дослідження поведінки індивіда, як і спроби вченого характеризувати цінність з боку споживача не зовсім вписуються у традиційну канву класичної політичної економії. Теорія потреб Івана Вернадського була не тільки своєрідною реакцією на відсутність ґрунтовних досліджень проблеми потреб класиками, а також засвідчувала вузькість для нього класичного розуміння предмету економічної науки.

¹³ Степанов Т. Ф. Записки о политической экономии. — Х., 1848. — Ч. II. — С. 129—131.

¹⁴ Аникин А. В. Путь исканий: социально-экономические идеи в России до марксизма. — М.: Политиздат, 1990. — С. 329.

У докторській дисертації «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX століття» (1849) Іван Вернадський сміливо переступає межі методологічного підходу класиків, вражає *системністю* мислення. Показовим у цьому плані є розуміння ним місця і ролі політичної економії для суспільного розвитку у площині її становлення. На думку Івана Вернадського, виникнення економічної науки сприяло поліпшенню економічного законодавства, особистої безпеки, появи громадянських прав праці, гармонізації стосунків між суспільною владою та індивідом. Крім того ми довідуємося, що: *особиста безпека* є «основою усіх економічних дій»; *праця* — «головним і єдиним джерелом багатства»; *суспільна влада* — «найвищий зберігач священних інтересів суспільства»¹⁵. Отже, ми просто констатуємо чудовий опис *інституційного середовища* економічної діяльності. Стверджуючи, що «система уявляє собою придатність речі, історія надає їй цінності»¹⁶, — І. Вернадський системний підхід доповнює *принципом історизму*.

Наведемо ще кілька доказів спільності методологічного підходу Івана Вернадського і класичного інституціоналізму. Отже, *методологічний холізм* (цілісність). І. Вернадський дорікає людям, які прагнуть задовольнити свої потреби за будь-яку ціну, що вони не бачать «того органічного зв'язку, який існує між ними і суспільним тілом, і приховує від них справжню природу їх особистого добробуту, завжди вразливого, а тому тільки уявного, якщо він не є наслідком добробуту суспільного, який має бути основою для приватного»¹⁷. У даному випадку в І. Вернадського відправним пунктом аналізу є *інституція* суспільного добробуту, а не окремий індивід. Очевидне прагнення охарактеризувати добробут індивіда відштовхуючись від характеристики інституцій, а не навпаки.

Наука також сприймається Іваном Вернадським як *цілісність*: «На науку ми звикли дивитись — і наш погляд досконало правильний — як на дещо органічне, єдине ціле. Жодна частина її не може бути відірваною від неї без прямої втрати її гідності, без порушення її цілісності; так само і жоден момент її попереднього

¹⁵ Вернадский И. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XX века // І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — С. 364.

¹⁶ Там само. — С. 370.

¹⁷ Там само. — С. 366.

розвитку не має бути залишеним нами поза увагою»¹⁸. Прихильність ученого до *принципу історизму* доводить таке його висловлювання: «Внаслідок тісного органічного зв'язку, який існує між усіма положеннями науки і всіма моментами її розвитку, ми не можемо заперечувати впливу попередніх думок на утворення майбутніх, навпаки — такий вплив існує високою мірою»¹⁹.

Методологічний підхід, який використовував Іван Вернадський, вивчаючи у докторській дисертації італійські школи меркантилізму і фізіократії, він з успіхом запровадив у практично першому у царській Росії підручнику з історії економічної думки *«Нарис історії політичної економії»* (СПб. 1858). У ньому він згадує більше 300 прізвищ європейських вчених, що засвідчує неабиякий кругозір і широку обізнаність вченого із доробком західної економічної науки і є безперечним досягненням для свого часу.

Іван Вернадський намагався аналізувати усі економічні школи під кутом зору доктрини *«laissez faire»*. Розвиток світової економічної науки, починаючи від стародавніх часів і закінчуючи сучасністю, І. Вернадський за критерієм розуміння економічних законів і ставлення до ролі *держави* в економіці ділив на два основних напрями: позитивний і негативний. *Позитивний* напрям прагне впливати за допомогою безпосередньої участі уряду в організацію господарського життя суспільства. Натомість, *негативний* напрям сприяє економічній самостійності особи у суспільстві та відкидає стороннє втручання в її приватне життя²⁰. Особливе місце у становленні економічної науки Іван Вернадський відводив Адаму Сміту. Згідно Вернадського, всю «нову політико-економічну літературу» слід розбити на два головні розділи: 1) до праці Адама Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів»; 2) від Адама Сміта до сучасності. «В кожному із наведених розділів існує позитивний і негативний напрям; причому таким чином, що в першому домінує перший, а в другому — другий»²¹, — зауважує вчений. На нашу думку, активістсь-

¹⁸ *Вернадский И.* Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XX века // *И. Вернадский. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В. Д. Базилевича.* — К.: Знання, 2009. — С. 367.

¹⁹ Там само. — С. 368—369.

²⁰ *Вернадский И.* Очерк истории политической экономии. — СПб, 1858. — С. 1.

²¹ Там само. — С. 14.

ка роль держави створює формальні обмеження господарської діяльності, тому конкретніше про дослідження Іваном Вернадським ролі і місця держави у її стосунках з індивідом — у наступному розділі (у контексті інституційного порядку).

Визначення класиками предмету політичної економії як науки, що вивчає багатство, Іван Вернадський вважав недостатнім. У дослідженні «*Перспектив політичної економії*» (1858), він підкреслював: «Політична економія веде мову не про самі речі (що ми розуміємо під словом багатство), а тільки про одну їхню властивість — цінність»²². В післяреформений період, у замітках до редактованого ним «*Курсу політичної економії*» Г. Шторха він надає перевагу визначенню політичної економії як науки про господарство, зараховуючи політичну економію до «розряду так званих камеральних або господарських наук, тобто таких, що досліджують народне господарство»²³. Він зазначав, що основне досягнення у вченні А. Сміта — це визначення економічного значення праці. Завдячуючи антропоцентризму І. Вернадського, на нашу думку, головною досліджуваною інституцією у нього є **праця**: «Господарство проявляється шляхом відомого роду діяльності, так званої праці, тому політичну економію можна вважати наукою про працю»²⁴.

Іван Вернадський вважав, що *докапіталістичні форми виробництва* не є предметом вивчення власне політичної економії як науки про цінність, але, порівнюючи докапіталістичні і капіталістичні форми господарювання, намагався виявити відмінності між ними та відстежити вплив *історичної еволюції* на зміну форм господарювання. В основі еволюційних змін, на його думку, є зміни в *організації* і в продуктивності праці, тому історія господарства є нічим іншим, як «історією людської праці»²⁵. Не обійшов увагою вчений і проблеми *мотивації праці*. Виходячи із основного критерію — «володіння засобами виробництва», Іван Вернадський

²² Цит. за: Цаголов Н. А. Вопросы истории политической экономии. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — С. 192.

²³ Шторх Г. Курс политической экономии, или изложение начал, обуславливающих народное благоденствие: пер. с фр. с биографическим очерком автора / под ред. и с заметками И. В. Вернадского. — СПб., 1881. — С. 96.

²⁴ Там само. — С. 97.

²⁵ Вернадский И. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XX века // І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — С. 381.

показує відмінності в застосуванні праці на різних етапах суспільного розвитку. Давню і середньовічну форми організації виробництва характеризує відсутність будь-якої мотивації до підвищення продуктивності праці через хижацьке до неї ставлення. У докапіталістичні часи, писав І. Вернадський, домінували монополія на засоби праці і позаекономічний примус. За капіталізму праця перебуває «у прямому протиборстві з інтересами володіння».

До проблеми власності І. Вернадський підходить через поняття володіння, яке він розглядає «не як право володіння річчю чи предметом, а як фактичну підставу всякої економічної діяльності»²⁶. Він вибудовує своєрідну дихотомію *праці і володіння*, які у нього складають необхідні умови потреб людини. Дії сил праці і володіння протилежні, але певним чином доповнюють одна одну. Іван Вернадський вважає, що «праця прагне до розширення, збільшує коло своєї діяльності, надаючи різним предметам більшої корисності, більшої цінності; володіння навпаки при певному привласненні, є елементом обмеження»²⁷. Отже, *володіння* у розумінні І. Вернадського можна розглядати як своєрідне *неформальне обмеження в діяльності людини* скероване на задоволення потреб.

Володіння у вченого тільки один із атрибутів власності (висловлюючись сучасною термінологією: «пучок», «різновид», «жмут»), який побудований на визнанні власності продуктом суспільного життя. Він вважає, що річ, на яку ніхто не має власності, економічно не існує: економічна корисність речі набувається тільки з акту володіння. Без власності економічне існування не можливе. «За розвитком володіння необхідно крокує і розвиток власності, і навпаки: суспільства, які мало розвинули у себе розуміння власності, користуються і малим доходом»²⁸, — пише І. Вернадський. У дихотомії елементів праці і володіння вчений надає перевагу праці, яка відіграє роль «рушія»; володіння тільки визначає розміри доходу.

Таким чином, *власність* для І. Вернадського ймовірно належить до проблем права, він її розглядає виключно у контексті теорії доходів; натомість один із атрибутів власності *володіння* є

²⁶ Шторх Г. Курс политической экономии, или изложение начал, обусловливающих народное благоденствие // І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — С. 747.

²⁷ Там само. — С. 748.

²⁸ Там само. — С. 757.

інституцією, яка накладає обмеження на господарську діяльність людини.

У практичному плані Іван Вернадський виступав проти встановлення протекціоністських тарифів у Російській імперії. По-перше, він гадав, що російська промисловість, не зважаючи на її нижчий економічний розвиток порівняно з Великою Британією та Францією, має певні структурні переваги, а тому — конкурентоспроможна. По-друге, тільки *конкурентне середовище* спроможне забезпечити зростання продуктивності праці в промисловості Російської імперії.

І. Вернадський був рішучим противником соціалістичних ідей. Соціалісти, на його думку, не розуміли «природи людини», яка прагне до приватно-товарного (тобто капіталістичного) способу господарювання. Заслугою на увагу характеристика І. Вернадським причин поширення соціалістичних ідей: «Соціалізм є необхідне явище, яке прямує за пауперизацією, як усвідомленою злиденністю цілого класу народу; але тому природно, що там, де відсутня остання, там немає жодної небезпеки поширення першого»²⁹. На противагу прихильникам соціалістичних ідей, які шукали шляхів врятування Росії від негативних наслідків капіталізму в колективізмі і общинності, І. Вернадський вважав за необхідне вести боротьбу саме проти того *середовища*, де ці ідеї зароджуються. Він сподівався, що швидкий економічний розвиток держави позбавить населення від злиднів і занепаду. Загалом, у економістів-соціалістів І. Вернадський вбачав добрі наміри, але зауважував, що в діях вони схильні віддавати перевагу емоціям, ніж вивіренім критеріям науки.

Проблема *власності* на землю попала в епіцентрі уваги вченого в бурхливий передреформний період. Вчений, обіймаючи посаду голови «Політико-економічного комітету при Імператорському вільному економічному товаристві», брав активну участь у боротьбі за проведення аграрної реформи 1861 р. Протягом 1857—1861 рр. він видав у Санкт-Петербурзі понад 250 номерів журналу «Экономический указатель» і кілька томів додатку «Экономист». Журнал оперативно реагував на економічні та політичні події тогочасної доби, публікував статті з теоретичних проблем політичної економії. Статті І. Вернадського: «Про умови

²⁹ Вернадский И. Очерк истории политической экономии. — СПб., 1858. — С. 221.

добробуту», «Сучасне питання», «Про поземельну власність», «Логіка общинного землеволодіння» відзначалися ліберальним підходом у розгорнутій наприкінці 50-х років XIX ст. гострій дискусії щодо ліквідації кріпосного права. Український вчений був на боці прихильників найліберальнішої форми впровадження реформи: повної приватної власності у сільському господарстві та повної *юридичної і економічної свободи* для селян. І. Вернадський наполягав на безкоштовній передачі землі селянам, був *прихильником адаптації форм земельної власності* до умов виробництва; виступав проти сільської общини, але заперечував необхідність її насильницького знищення. Отже, пошук нових форм соціальної організації та нового змісту економічної демократії, крім В. Каразіна, був притаманний також Івану Вернадському.

В контексті вивчення інституційних аспектів у творчості українських економістів минулого не можна обійти увагою наукову діяльність **Григорія Цехановецького** (1833—1898). Класична політична економія була надзвичайно популярна в середовищі українських економістів. «Однією з прикмет української економічної думки, — зазначає С. Злупко, — є доволі тривала її прихильність до класичної наукової школи з її трудовою теорією»³⁰. Навіть Г. Цехановецький, який був прихильником альтернативної до класиків історичної школи, обрав темою своєї магістерської дисертації вчення Адама Сміта. Вчений працював у Київському (1859—1872 рр.) та Харківському (1873—1898 рр.) університетах. Протягом своєї кар'єри Г. Цехановецький тричі виїздив на стажування до університетів Західної Європи. Наукова спадщина вченого невелика. Викликає зацікавлення досить популярна у свій час його магістерська дисертація «Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем» (1859).

Гигорій Цехановецький характеризує особливості політико-економічних систем меркантилізму, фізіократії, акцентуючи увагу на позитивних аспектах історичної еволюції економічних знань. Зокрема, на його думку, заслугою фізіократів, є загальнолюдські цінності, космополітизм поглядів на народне життя, забезпечений досягненнями філософії XVIII ст., які запозичив Адам Сміт для побудови власної теоретичної доктрини.

---

³⁰ Злупко С. М. Економічна думка України: Навчальний посібник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — С. 190.

Дослідження Г. Цехановецького перебували в руслі поступального розвитку світової економічної науки, що проявлялось у творчому сприйнятті концептуальних засад класичної політичної економії. Він прагнув їх переосмислити і вдосконалити, враховуючи потреби української дійсності.

Найважливішим у теоретичній частині твору Адама Сміта, на думку Г. Цехановецького, є «вчення про особистий інтерес, про цінність, про продуктивність діяльності і про ренту»³¹. Таке розуміння досягнень «великого шотландця» визначило структуру магістерської дисертації українського дослідника. В площині нашого дослідження привертає увагу розділ «Про особистий інтерес», який має виразно філософський характер. Саме у ньому автор прагнув обґрунтувати необхідність власного історичного методу. Вчений досліджує особистий інтерес у концепції А. Сміта з точки зору: 1) прагнення усякої людини збільшити свій добробут, тобто як основне джерело господарської діяльності; 2) прагнення окремих осіб збільшувати спільне благо. Тому для нього логічним є необхідність *повної свободи економічної діяльності*³².

Критикуючи Адама Сміта за надмірне використання абстрактного методу дослідження економічних явищ, ігнорування національних особливостей та історичних відмінностей між людьми, Григорій Цехановецький виявляє свою прихильність до *історичного методу* дослідження. Перехід від абстрактного методу А. Сміта до методу історичного, на думку українського вченого, є цілком природною справою. Він схвально цитує Рошера, зазначаючи що історичний підхід в економіці подібний до анатомії та фізіології в медицині, оскільки завдяки такому аналізу економіки можливо створити ефективні ліки від суспільних та економічних хвороб. Разом з тим, на відміну від ортодоксальних послідовників історичної школи, Г. Цехановецький толерантно ставився до підходів класиків, але тільки тоді, коли вони спиралися на ґрунтовні історичні дослідження (аналіз ізольованих економічних явищ він відкидав).

Отже, представники української класичної політичної економії: 1) прагнули *розширено трактувати предмет політичної економії*, залучаючи до наукового аналізу морально-етичні, духовні, правові та інші фактори; 2) перебували у пошуку нових форм соціаль-

³¹ Цехановецький Г. Значение Адама Смита в истории политико-экономических систем. — К., 1859. — С. 19.

³² Там само. — С. 49.

ної організації, розуміючи необхідність *соціальних та економічних свобод* для трансформаційних перетворень економічної системи; 3) робили спроби дослідити *мотивацію економічної поведінки* людини; 4) не відкидали необхідність державного впливу на вирішення гострих соціально-економічних проблем. Наведені факти дозволяють стверджувати, що в кінці XVIII — першій половині XIX ст. українські економісти *мали ідеї співзвучні з ідеями інституціоналізму*, який як течія економічної думки зародився значно пізніше, на зламі XIX—XX ст. Українські вчені пропонували прогресивні і ефективні заходи економічних реформ, які враховували не тільки європейські досягнення економічної думки, а й особливості господарського розвитку України.

3.2. Інституційне середовище в статистичних, етнографічних та історико-правових дослідженнях дореформеного (1861) періоду

За царювання Олександра у Російській імперії склалися сприятливі обставини для поширення статистики як науки, а отже і статистичних знань про дійсність. Статистику запровадили обов'язковим предметом не тільки в університетах, але навіть у гімназіях, а директори гімназій призначалися офіційними статистиками в губернії. Становленню статистичних досліджень у Російській імперії значно посприяли знову ж таки німецькі вчені. Крім уже відомого нам Г. Шторха, який протягом 1797—1803 рр. видав німецькою мовою дев'ятитомну «Історико-статистичну картину Російського царства», слід згадати випускника Геттінгенського університету, професора кафедри статистики Петербурзького педагогічного інституту, автора «Загальної теорії статистики» (1809) Карла Германа (1767—1838).

У 1806 році К. Герман започатковує видання «Статистичного журналу» (1806—1808). Програма журналу зокрема передбачала дослідження «стану народу, яке містить у собі такі статті: населення, народне багатство, освіта, статистичний опис губерній і пам'ятних місць; стан правління». До речі, з журналом співробітничав український вчений Михайло Балудянський, який саме у ньому помістив свої статті, що присвячені економічним системам меркантилістів, фізіократів і системі Адама Сміта. К. Герман ста-

тистику розумів досить широко: вважав її наукою політичною, а не історичною чи географічною, залучав до неї політику, економію і фінанси; підтримував ідеї терпимості, гласності, захищав свободу, законність та самоуправління³³.

Проте Карл Герман належав до започаткованої ще у XVIII ст. школи описувальної статистики — державознавства Ахенвалля — Шльоцера. Шльоцер розкриває предмет статистики у вигляді формули: «*Vires unitae agunt*» (сили сукупно діють): сили — люди, земля, виробы, гроші обігу; сукупно — образ правління; діють — управління з його діями та наслідками. У «Теорії статистики» предметом статистики він вважав тільки ті суспільства, що набули державної форми, без держави немає статистики, а тільки одна етнологія³⁴. Визнаючи такі теоретичні підходи, про дослідження господарського життя українців можна було і не мріяти.

В дусі описувальної школи підготував свою працю «*Дослідження про предмет та елементи статистики*» (1839) ад'юнкт кафедри політичної економії та статистики Харківського університету **Ізмаїл Срезневський** (1812—1880). Вчений прагнув довести залежність політичної економії від статистики як від головної науки по предмету і по елементах. Предметом статистики, на його думку, є «система елементів і умов побуту та життєвості держави»³⁵. Для нас важливо з яких саме елементів він складається? Тут вчений віддає перевагу поглядам Л. Пьоліца, які ґрунтуються на відмінності внутрішнього і зовнішнього життя держави. До опису внутрішнього життя держави належать три предмета: 1) основні сили держави — земля і народ; 2) культура — фізична, технічна, розумова, художня, морально-релігійна і громадянська; 3) організм держави, тобто встановлення, правління та управління³⁶. Отже, можна констатувати, що до дослідження статистики у І. Срезневського попадають елементи, що формують *середовище господарської діяльності*. Предмет політичної економії вчений розуміє у дусі класичної школи, вважаючи, що ніхто краще А. Сміта його не сформулював: «Політична економія є та галузь пізнання, у якій представлено систему елемен-

³³ Див.: *Святловский В.* К истории политической экономии и статистики в России. — СПб., 1906. — С. 177.

³⁴ Там само. — С. 169.

³⁵ *Срезневский И.* Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии сравнительно. — Х.: Университетская типогр., 1839. — С. 17.

³⁶ Там само. — С. 27.

тів і мов державно-суспільного багатства»³⁷. З цього він робить «далекосяжний» висновок, що предмет політичної економії є частиною предмета статистики. На наш погляд, такий висновок вченого цілковито вписується в логіку становлення класичної політичної економії в Україні, який відбувався під значним впливом камералістики. І. Срезневський фактично проповідує погляди німецької історичної школи. Що цікаво, що робить він це напередодні часів її становлення. Річ у тім, що зростання ролі статистики у Німеччині є наслідком *своєрідної еволюційної трансформації камералістики в історичну школу*. Нагадаємо, історична школа не бачила підстав для теоретичних висновків без вагомої індуктивної бази. Саме цю базу для індуктивних висновків і мали забезпечити такі популярні в Німеччині і в Російській імперії статистичні дослідження різноманітних аспектів життя суспільства, в тому числі й життя економічного. Це дає нам вагомні підстави проводити очевидні паралелі між розвитком економічної думки в Україні та Німеччині.

Отже, предмет спостережень статистики — «держава, як морально-індивідуальна істота, гармонійно складена із різноманітних елементів, які всі разом існують і проводять життєдіяльність у ній на різних умовах, виявляючись у ній, як в окремій одиниці загальної одиниці державного світу»³⁸. Наведене висловлювання І. Срезневського засвідчує його погляд на державний організм як на *систему*, а отже і досліджувати він його пропонує системно.

У І. Срезневського також можна знайти підтвердження його схильності до методологічного *холізму*, так характерного для класичного інституціоналізму. На думку вченого, походження народу та кліматичні умови проживання впливають на його мову, «різноманітність держав» на внутрішні якості народонаселення: характер і схильності народу, його життєві сили, норони і звичаї. Характер народу впливає на його схильність до тієї чи іншої господарської діяльності. Індивідуальні особливості **людини** І. Срезневський виводить із характеристики народу: отже відправним пунктом аналізу є інституція народу (суспільства), не окремий індивід. Він пише: «Життєвий норон визначається образом вчинків цілого народу і середньої людини в колі їхнього співіс-

³⁷ Срезневский И. Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии сравнительно. — Х.: Университетская типогр., 1839. — С. 39.

³⁸ Там само. — С. 41.

нування та діяльності»³⁹. Життя «фізичне» і життя духовне вчений пропонує розглядати взаємозв'язку.

У 40-х рр. XIX ст. в галузі статистичних досліджень з'являються праці двох найкращих українських вчених-статистиків до-реформеної доби: О. Рославського-Петровського (1816—1870) та Д. Журавського (1810—1856).

Наукові праці екстраординарного професора кафедри статистики **Олександра Рославльського-Петровського** написані в дусі статистичної школи бельгійця Адольфа Кетле, який вважав предметом статистики — пізнання законів державного буття. Український вчений співзвучно з А. Кетле вважав, що «предмет статистики є знання законів державного життя, ідея ж законів, будучи загальною, повинна обов'язково проявлятися у кожному окремому факті і, отже, має бути відкрита розумом, якою б не була великою чи малою сума зібраних нами спостережень»⁴⁰. У випущених у 1844 році своїх лекціях під назвою «*Скерування до статистики*» вчений викладення теоретичних основ статистики вправно оздоблює статистикою європейських держав. Він дотримувався соціально-політичної теорії Віко. На думку О. Рославського-Петровського, статистика має робити висновки на основі досліджень не тільки наявного стану речей, але і минулого, досліджувати явища і процеси у їхній *історичній еволюції*. Він зазначає, що оскільки «елементи державного життя, що складають предмет статистики, існували та існують скрізь, де тільки люди утворюють облаштоване суспільство, то, відповідно, несправедливо було б коло її *обмежувати певною кількістю народів*, чомусь для нас більш цікавих і більш для нас відомих; усі епохи без різниці і усі держави платять їй свою данину»⁴¹.

О. Рославський-Петровський був прихильником А. Кетле, тому прагнув популяризувати в Україні його теоретичні погляди в галузі статистики. В контексті дослідження *інституцій*, що впливають на господарську поведінку людини, не зайвим буде навести, згадану вченим, відповідь А. Кетле на поставлене собі запитання: чи підпорядковуються дії людини законам? Автор ствердно відповідає на поставлене питання: слід тільки втратити

³⁹ Срезневский И. Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии сравнительно. — Х.: Университетская типогр., 1839. — С. 28—29.

⁴⁰ Рославский-Петровский А. Руководство к статистике. — Х., 1844. — С.30.

⁴¹ Там само. — С. 28.

з поля зору окремо взяту людину і розглядати її як своєрідну галузь. Позбавивши людину індивідуальності ми зможемо відкинути випадкове, яке мало впливає на масу, і краще зрозуміти загальний результат⁴². Отже, ми знову спостерігаємо напрям дослідження, що йде від загального до конкретного: від інституції до індивіда.

Працю українського статистика **Дмитра Журавського** «*Про джерела і використання статистичних відомостей у Росії*» (К., 1846) вважали однією із найкращих у статистичній літературі до-реформеної Росії. Праця вченого складається з трьох частин: у перших двох частинах він критикує сучасний йому стан статистики, зосереджує увагу на достовірності статистичних даних та аналізує джерельну базу статистичних відомостей щодо Російської імперії. Підкреслює особливе значення для держави методів зібрання статистичних даних та їх достовірності, особливо наголошує на важливості статистичних даних щодо землеробства і земельної власності, які, на його думку перебувають у вкрай незадовільному стані. Абсолютно новою для того часу була пропозиція Д. Журавського щодо створення бюджетної статистики. Він уперше в Росії самостійно дослідив *бюджети двох російських сімей*.

У третій частині своєї праці: «Зауваження про теоретичне утворення статистики як науки і про засоби створення її основи» Дмитро Журавський пропонує свою модель наукової і прикладної статистики, яку він вважає за потрібне зв'язати з *математикою*: «Одним предметам властиве пряме застосування математичних операцій, якими визначаються або величини, або закони дії сил тощо; щодо інших предметів ці операції не можуть бути застосовані безпосередньо, але вони потребують основи; і цією основою повинен бути порозрядний облік предметів, фактів, явищ та ідей за їх видом і родом. Пряме застосування чистої математики до позитивних наук складає власне прикладну математику... Непряме застосування математики, що базується на категоричній нумерації усіх предметів знання зі всіма її числовими комбінаціями, повинно складати предмет особливої, досить великої науки — Статистики»⁴³.

⁴² Див.: *Рославский-Петровский А.* Руководство к статистике. — Х., 1856. — С. 61.

⁴³ *Журавський Д. П.* Про джерела і використання статистичних відомостей // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — С. 83.

У Д. Журавського статистика має складатися із двох великих розділів: I. *Матеріальна статистика*, що містить основні, хронологічні і порівняльні матеріали; II. *Раціональна статистика*, що містить статистику елементарну і статистику прикладну. На його думку, «категоричному обчисленню підлягає все, що має вплив на людину у суспільстві»⁴⁴. Як у даному випадку не згадати *антропоцентризм*, притаманний українській економічній думці? Для цього Дмитро Журавський виокремлює такі основні дванадцять категорій: I. Клімат. II. Місцевість. III. Народонаселення. IV. Народний побут. V. Приватна власність. VI. Народна праця і продуктивність. VII. Податки і повинності. VIII. Стихії, біди. IX. Моральність. X. Освіта. XI. Державне управління. XII. Державне господарство. Таким чином, запропонована Д. Журавським модель статистики створила сприятливе підґрунтя для дослідження *інституційної структури* господарської системи. З цього приводу дослідник історії економічної думки часів царської Росії В. Святловський зауважує: «Не можна не сказати, що схема і дванадцять категорій Журавського були вичерпними, і що, коли б їх використав уряд, то мав би чудове уявлення щодо усього руху і стану російського народу»⁴⁵.

Для кращого розуміння інституційного середовища, яке обумовлювало господарські операції в Україні дореформеної доби, в першу чергу, слід звернутися до досліджень *звичаєвого права*. Праці такого спрямування почали з'являтися у 40-і рр. XIX ст., але вони мали розпорошений, фрагментарний характер, не справляли враження системного аналізу. Сказане не заперечує оригінальності невеликого за обсягом дослідження **Василя Гарновського** «Юридичний побут Малоросії» (1842). У ньому автор з неприхованою симпатією описує особливості господарського життя українців. Наявність чисельного за кількістю прошарку козаків — вільних землеробів, необтяжених державними податками, позитивно оцінюється дослідником. Вільне спадкове землеволодіння сприяє збереженню «у всій чистоті стародавніх малоросійських норівів та установлень, звичаєм затверджених. Тут

⁴⁴ Журавський Д. П. Про джерела і використання статистичних відомостей // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред. пер., авт.. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — С. 84.

⁴⁵ Святловський В. К истории политической экономии и статистики в России. — СПб., 1906. — С. 197.

проявляються моральні основи релігії, гостинність, безкорисність, віротерпимість, чесність, союз взаємний справжнього християнського братерства»⁴⁶.

В. Тарновський прагне з'ясувати витоки «чітко окресленої» самостійності українця та його «моральної сили». Не останню роль у цьому відіграють майнові стосунки та розподіл обов'язків у родині. Жінка визнає чоловіка за голову сім'ї та у всьому йому підпорядковується: ніхто не має права втручатися у стосунки чоловіка щодо жінки та дітей. Чоловік — розпорядник усієї сімейної власності: землі, худоби, хліба; проте речі, які жінка придбала своєю працею, залишаються у її розпорядженні. Дослідник констатує «твердо встановлений звичаєм» **розподіл праці** в українській родині: жінка ніколи не має косити, копати канав, огороджувати, молотити збіжжя, оскільки це виключно чоловіча робота.

Еволюція української родини укорінила звичай майнового **поділу сімейств**. В українській родині після одруження сини прагнуть виокремитись у самостійне господарство. В. Тарновський не схвалює такого безкінечного поділу, оскільки він, на його думку, йде на шкоду народному добробуту. Він уперше констатує наслідки подільності сімейств в Україні: «Три найважливіші юридичні наслідки є від ділимості сімейств і неміцного родового союзу: материнська опіка, достатньо часті усиновлення і набуття одруженим сином за життя батька сімейної влади»⁴⁷. Поділ сімейств негативно впливає на облаштування окремого господарства, яке вимагає значних зусиль, особливо для бідної родини; сприяє обезземеленню селянства. Невелика землеробська родина не могла собі дозволити використовувати не за прямим призначенням чоловічу працю. Такий стан речей, на наш погляд, *обмежував соціальну мобільність українців*, що у майбутньому негативно вплинуло на формування повноцінної соціальної структури українського суспільства.

В. Тарновський здійснив цікавий порівняльний аналіз української та російської родини. Наприклад, поширення ремесла в російських губерніях він пов'язує з наявністю великих родин і міцного родового союзу, відсутніх в Україні. Російська сім'я, на думку дослідника належно оцінила матеріальні переваги міцного

⁴⁶ *Тарновский В.* Юридический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. — Т. II. — М., 1842. — С. 33.

⁴⁷ Там само. — С. 38.

родового союзу, — велика родина могла собі дозволити навчання ремеслу окремих членів родини. Натомість В. Тарновський підкреслює значимість *моральних стосунків* між українцями. Навіть після поділу сімейств, діти поважають батьків, прислуховуються до їхніх порад, допомагають один одному майном і працею. Він пише: «Народ цілковито визнає моральні стосунки не тільки між членами однієї поділеної сім'ї, але й між усіма родичами, хоча у ньому не визнається ні родова влада, ні родова власність, як у Великоросії»⁴⁸.

Договори, що регулюють майнові відносини, — купівля і обмін рухомого майна чи землі, застава землі за певну суму до сплати, позика землі, купівля особистої послуги та позика рухомого майна, — на думку В. Тарновського, в Україні мають свої особливості, що першочергово обумовлені ділимістю родин. Він поділяє селянські господарства на *тяглі*, що мають робочу худобу, та на *піші*, які змушені використовувати чужі воли для обробітку землі. Для обробітку землі українці використовували тяжкий плуг, який вимагав використання трьох пар волів. Не кожна родина їх мала, що обумовило *спільне почергове використання* робочої худоби. Дуже рідко піші винаймають воли за гроші, частіше — за позику ораної землі в користування власнику робочої худоби або за третину врожаю. В. Тарнавський наводить такі приклади оплати селянської праці: за перевезення врожаю «сплачували» послугами; за допомогу у жнива — третім снопом (за умовою, що допомога буде надаватися протягом усіх жнив із сінокосом включно); за обмолот — залежно від врожаю (від шостої до дванадцятої частини зерна з обмолочених снопів); власнику млина — десята частина перемеленого хліба.

У площині нашого дослідження викликають цікавість спостереження В. Тарновського, які сьогодні видаються навіть дещо фантастичними: «Гроші та хліб беруть в позику переважно без проценту. Дуже рідко, та й то недавно, стали сплачувати десять відсотків. Договори затверджуються однією спільною згодою, навіть без свідків. При купівлі, обміні та інших значних договорах б'ють зазвичай по руках. Купівля землі здійснюється при свідках; інколи пишеться домашня умова з підписом продавця і сві-

---

⁴⁸ Тарновский В. Юридический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. — Т. II. — М., 1842. — С. 37.

дків»⁴⁹. Сказане спонукає нас до висновку, що найважливішою неформальною інституцією, що регулювала господарські операції українців є інституція *довіри*.

Підтверджують наш висновок також інші наведені В. Тарновським факти: 1) порушення договорів трапляються досить рідко, а коли трапляються, — то ще рідшими є їхнє оскарження; 2) «позики майже завжди сплачуються чесно. Коли боржник не може сплатити позиченої суми, позичальник легко йде на відстрочку, а той прагне послугами здобути його поблажливість»⁵⁰.

В. Тарнавський розглядає *послугу* як своєрідний процент на капітал. Отримання послуги в землеробстві є вигідною справою для позичальника коштів: «позика здійснюється як послуга, що оплачується іншою послугою»⁵¹. На наш погляд, розплата послугами є адекватним рішенням в умовах нерозвинених ринкових відносин та відсутності технічної озброєності сільського господарства в Україні дореформеного (1861) періоду.

З 1845 року у Петербурзі почало діяти Російське географічне товариство. Організатори товариства прагнули збирати етнографічні та описово-географічні матеріали на основі розсилки по губерніям спільних для всієї Росії програми опитування. Такий метод не приніс бажаних результатів, оскільки різні губернії мали суттєво відмінний науковий потенціал.

Із товариством співпрацював відомий український етнограф та історик **Микола Маркевич**. Він налагодив переписку з російським географом і статистиком К. Арсенєвим, надсилаючи на його прохання статтю «Про вівчарство в Полтавській губернії», записку «Про село Полошки та його каолінові копальні». Як зазначає Є. Косачевська, — російська дослідниця наукової спадщини М. Маркевича: «Існують дані, які свідчать, що Маркевич підтримував програму «Современника», який виступив за об'єднання усіх пригноблених у визвольній боротьбі проти слов'янофільської проповіді об'єднання слов'янських народів «под сенью могущественных крыл русского орла», яку Чернишевський класифікував як виправдання загарбницької політики

⁴⁹ Тарновский В. Юридический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. — Т. II. — М., 1842. — С. 37.

⁵⁰ Там само. — С. 45.

⁵¹ Там само. — С. 45.

царя»⁵². Зокрема М. Маркевич засуджував позицію члена географічного товариства Н. Надеждіна, який у праці «Про етнографічне вивчення народності російської» (1847) розглядав українців Австро-Угорщини виключно в контексті великоросійської культури, оскільки не вірив у щирість намірів царизму захистити інтереси слов'янських народів.

На початок 1850-х років Микола Маркевич, використовуючи зв'язки з військовим губернатором Черніговської і Полтавської губерній кн. Н. Репніним, зібрав із «прямих рук» великий за обсягом статистично-етнографічний і матеріал, достовірність якого підкріплювалася посиланням на джерела. Вивчаючи духовну і матеріальну культуру українців, він не оминав також соціальні умови їхнього життя. Зібраний матеріал трапився в нагоді, коли за ініціативою генерал-губернатора Д. Бібікова при Київському університеті св. Володимира у 1851 р. було створено «Комісію для опису губерній Київського учбового округу». М. Маркевич публікує: «Історичний та статистичний опис Чернігова» (1852), «Про народонаселення Полтавської губернії» (1855). Появі згаданих досліджень передували зустрічі і консультації Миколи Маркевича з Дмитром Журавським, який був секретарем згаданої комісії.

У праці «Про народонаселення Полтавської губернії» (1855) М. Маркевич описує житло, одяг, їжу, побут українських селян. Наведені ним фактичні дані соціального розшарування українського селянства цінував і широко використовував Н. Чернишевський. Завершується дослідження 65 таблицями, які належать до 40—50-х рр. XIX ст. і різнобічно характеризують жахливий соціальний стан кріпосних селян: малоземельність, відсутність медичного обслуговування з високою смертністю, обтяжлива солдатчина тощо. Микола Маркевич пропонує «досвідченим і благочинним хазяям» поліпшити умови життя і праці кріпосних: краще облаштовувати житло, по силам розраховувати працю, забезпечити селян медичним обслуговуванням (з розрахунку один медик на 500 душ), достатньою кількістю акушерів⁵³. М. Маркевичу притаманний **антропоцентризм**: «Головне — люди... земля без них — ніщо»⁵⁴.

⁵² Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич (1804—1860) — Л.: Из-во Ленинградского университета, 1987, — С. 194.

⁵³ Див.: Маркевич Н. А. О народонаселении Полтавской губернии // Труды комиссии при имп. ун-те, Т. III. — К., 1855. — С. 46.

⁵⁴ Там само. — С. 52.

У неопублікованих «Записках» М. Маркевича, які належать приблизно до першої половини 1850-х рр., він пропонує: «Не відставати від сусідів, запроваджувати у краї винаходи людей вчених, розвивати думки геніальні, не відмовлятися від благ, що приносять науки і просвітництво, ... зберігаючи свою народність, свою віру, свої сімейні правила і спогади, вдосконалювати промисловість, торгівлю, військо у ногу з часом і з рухом суспільства вперед»⁵⁵. Побудована на фундаменті природного права, інституція *свободи* виступає у М. Маркевича запорукою ефективного господарювання: «Повна свобода праці і необмежене право власності — є вершина народного блага»⁵⁶.

«Комісія для опису губерній Київського учбового округу» (1851—1864) мала за мету обстеження держави у географічному, статистичному, історичному, сільськогосподарському й технологічному напрямку. Головою комісії обрали печально відомого для українців М. Юзефовича, а заступником М. Бунге. Протягом свого існування комісія видала чотири томи праць економічно-статистичного та етнографічного спрямування. Крім вже згаданої праці М. Маркевича, заслуговують на увагу: «План статистичного опису губерній Київського учбового округу» (1853) та «Про кредитні угоди в Київській губернії» (1856) — Дмитра Журавського, «Дослідження про залізну промисловість в губерніях Київського учбового округу» (1855) — Миколи Бунге, а також праця Василя Тарновського «Про подільність сімейств у Малоросії» (1853). Душею комісії був Д. Журавський, тому після його смерті у 1856 р. діяльність комісії поступово затихла і в останні роки існувала тільки на папері. М. Бунге у 1860 р. спробував реанімувати її діяльність, запропонувавши створити «Товариство сприяння сільському господарству і промисловості», але ця пропозиція не знайшла відгуку серед її членів. Український етнограф Федір Савченко невдачу діяльності комісії пов'язував із офіційним її характером і розширенням її складу за рахунок «людей цілком чужих для місцевого життя й не зв'язаних із справжніми інтересами країни»⁵⁷.

⁵⁵ Цит. за: *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич (1804—1860). — Л.: Из-во Ленинградского университета, 1987. — С. 196.

⁵⁶ Там само. — С. 197.

⁵⁷ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. — Київ-Харків: Державне видавництво України, 1930. — С. 7.

3.3. Теорія цивілізації Амвросія Метлинського

Теорія цивілізацій виокремилась в окрему галузь дослідження приблизно з другої половини XIX ст. Проте, *першим у світі спеціальним дослідженням із загальної теорії цивілізації* є маловідома праця українського поета і етнографа *Амвросія Лук'яновича Метлинського* (1814—1870) «Про сутність цивілізації та про значення її елементів» (1839)⁵⁸. У всякому випадку таку позицію поділяють професор з Харкова Л. Антоненко⁵⁹, який повернув із небуття цивілізаційні дослідження українського поета, та сучасні російські дослідники цивілізацій Б. Кузык та Ю. Яковець⁶⁰.

Такі випадки непоодинокі на пострадянському просторі, коли ідеологічні намули радянської доби закривали вагомі здобутки українських вчених. Особливо це стосується гуманітарної спадщини, аж надто тоді, коли теоретичні висновки дослідників не вміщувалися в концептуальні межі марксизму. Як приклад, можна навести ім'я видатного українського вченого, засновника школи фізичної економії Сергія Подолинського. Амвросія Метлинського пам'ятали і згадували переважно в контексті літературознавства і української етнографії як представника харківської школи романтиків, що друкувався під псевдонімом Амвросій Могила⁶¹. Теорія суспільно-економічних формацій марксистської парадигми не наштовхувала на пошук своїх adeptів у середовищі літературознавців. Можливо, праця вченого і попадала до рук дослідників, проте цивілізаційний підхід суперечив теорії суспільно-економічних формацій, що, на нашу думку, могло їх відштовхнути від «крамольної» постаті вченого.

А. Метлинський, на відміну від Ф. Гізо, предметом дослідження якого був історичний процес розвитку цивілізацій, сконцентрувався на аналізі теоретичних складових цивілізації. В аналізі цивілізації

⁵⁸ *Метлинский А.* О сущности цивилизации и о значении ее элементов. — Харьков: университетская типография, 1839. — 124 с.

⁵⁹ *Антоненко Л.А.* Выдающийся ученый А. Л. Метлинский — основоположник учения о цивилизации // Социальная экономика. — 2009. — №2. — С. 25—34.

⁶⁰ *Кузык Б. Н., Яковец Ю. В.* Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. вступ. ст. А. Д. Некипелов. — т. II: Будущее цивилизации и геодивизиационные измерения. — М.: Институт экономических стратегий, 2006. — С. 500—502.

⁶¹ *Енциклопедія українознавства. Словникова частина.* — Том 4. Перевидання в Україні. — К., 1996. — С. 1523.

А. Метлинського *людина* є первинним і основним елементом, відправною точкою аналізу в логічному ланцюгу: «людина — суспільство — людство». Розвиток він розглядає як шлях удосконалення людини, яке передбачає гармонію між її фізичними і моральними складовими. Людина є істотою суспільною, а отже, поза межами суспільства розвиток і вдосконалення людини неможливий.

Український вчений розглядає цивілізацію в контексті динамічності суспільства: «Всякий розвиток людини, її освіта і вдосконалення, як такі, що створюються суспільством, досягаються в суспільстві, можливі за громадянськості, є вдосконаленням суспільним і громадянським, і справедливо повинно бути назване цивілізацією»⁶². На тій основі, що цивілізація — це фізико-моральне вдосконалення людини: особисте, суспільне і загальнолюдське, вчений відповідно формулює три складових елементи цивілізації:

I. *людина*, як суб'єкт, що підлягає розвитку, а у цій площині він розглядає 1) покоління (расу), 2) мову, 3) звичаї;

II. *суспільство*, як форму і умову розвитку і вдосконалення людини, та громадських діячів (а в цьому контексті — 1) організацію суспільства; 2) релігію, мистецтво і науку; 3) промисловість);

III. саме *вдосконалення* людини як кінцевий продукт цивілізації, а саме: 1) *фізичний, розумовий і моральний* розвиток людини, його фізичних, розумових та моральних сил, здібностей та вмінь; 2) *моральність* людини, що проявляється в «подвигу» її діяльності щодо самоудосконалення та вдосконалення суспільства і людства⁶³.

Зауважимо, що аналіз сутнісних характеристик цивілізації український вчений починає не з економіки, що властиво для формаційних підходів, а з *духовної сфери*, — такий підхід притаманний сучасним підходам у дослідженні цивілізацій. Духовний складова розвитку суспільства, на його думку, втілюється релігії, мистецтві і науці, натомість у промисловості, землеробстві, мануфактурі й торгівлі втілено фізичну складову суспільного розвитку. *Організацію суспільства* (правління, управління, закони) він вважає подібною до зв'язку душі і тіла у людині: вона облаштовує, розподіляє і поєднує усі елементи суспільного розвитку⁶⁴.

⁶² Метлинский А. О сущности цивилизации и о значении ее элементов. — Харьков: университетская типография, 1839. — С. 9.

⁶³ Там само. — С. 16—17.

⁶⁴ Там само. — С. 53—54.

Амвросій Метлинський демонструє дивовижне як для XIX ст. глибоке розуміння сутності цивілізаційних процесів, висловлює думки, що навіть сьогодні не втратили своєї свіжості. Наприклад, викликає захоплення його ідея щодо єдності в різноманітності (або, за словами Б.Кузика та Ю. Яковця — «єдності глобальної і різноманітності локальних цивілізацій»), яка так тяжко пробиває собі шлях у межах пострадянського простору. Не заперечуючи цивілізаційну єдність, він, подібно до шотландського філософа Адама Фергюсона, підкреслює право кожного народу на самобутність і політичну незалежність: «Життя є рух, а спаявши усі народи в одне політичне ціле, ми зупинили б, напевно, життя, зупинили б розвиток людства. Кожен з народів, зближуючись із усіма єдністю загальнолюдського, повинен проявити і самобутне вдосконалення, і, в умовах місцевості і народності вихопити чудову квітку власного народного і самостійного розвитку, висловити ідею, здійснити яку покликало його у світ Провидіння»⁶⁵.

А. Метлинський також підкреслює значення європейців («племен кавказького коліна») у поширенні науки на всі народи Світу. Знання й науки вчений розглядав як прояв нових часів і важливий фактор цивілізаційного розвитку. Згодом Карл Ясперс щодо цього зауважить: «На Заході, у Європі, під кінець середньовіччя виникає сучасна наука, а за нею, з кінця XVIII ст. настає вік техніки; це — перше після осьового часу справді нове вдосконалення духовного й матеріального характеру»⁶⁶.

Надзвичайне місце в своїй концепції цивілізації А. Метлинський відводить мові, яку він розглядає як *основу єдності народу*, а її вплив поширює на всі сторони суспільного буття: релігію, мистецтво, науку, промисловість і організацію суспільства. Він зокрема писав: «Мова є однією з вагомих причин, що забезпечують рух і прояв народного розвитку: вона є відбитком самобутності цього розвитку, запорука буття народності, з нею зростається, на неї впливає і на ній відображається кожен крок, кожна ледве помітна точка народного вдосконалення; запозичуючи чужу мову, запозичуємо чужі звичаї і порядки; руйнуючи якусь народну мову, ми долучаємося до смерті когось із членів людства;

⁶⁵ Метлинский А. О сущности цивилизации и о значении ее элементов. — Харьков: университетская типография, 1839. — С. 19—20.

⁶⁶ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — С. 52.

коли мова забувається, то, значить не тільки звичаї прадідів забуваються, але і останній струмінь власного народного життя припиняється»⁶⁷. Він застерігав від надмірного захоплення мовами чужинців, коли це перешкоджає просвітництву власного народу: «Вживання чужої мови деякими людьми, надаючи їм в очах інших і у власних очах помилкової освіченості, може надовго відбити охоту і потребу у справжній освіті»⁶⁸, — але вважав знання іноземних мов запорукою розуміння життя і характеру інших народів. В промисловості знання іноземної мови сприяє ознайомленню з іноземними технологіями та поширенню товарів на інші ринки. Актуальним як для умов сучасної України є висновки А. Метлинського щодо організації суспільства. Він застерігав, що використання чужої мови в *управлінні* державою роз'єднує уряд з народом: «різномовність верств і частин держави не може не посяти між ними певного відчуження»⁶⁹.

Щоб створити дієве законодавство у суспільстві, на думку вченого, під нього слід підвести міцний фундаменті народних звичаїв (тобто, як сьогодні кажуть, слід враховувати *неформальні інституції права*). Щодо цього він влучно зауважує: «від закону, що поширює свій вплив за допомогою встановлених урядом осіб, багато хто ухиляється ... від звичаїв, які проникають у всі верстви суспільства, голос яких чути за усіх випадків і обставин життя, судді і виконавці яких перебувають в глибинах сімейств і на публічних майданах, в колі рідних і на світських зборах, від звичаїв, кажу, таке ухиляння майже неможливе, у всякому разі, дуже ускладнене»⁷⁰.

Щодо поглядів на спосіб управління, то Амвросій Метлинський найкращим вважав монархію, а найкращою «благодійною» релігією — звісно християнство.

Спроби А. Метлинського дослідити зв'язок між видом господарської діяльності людини і територією, яка потрібна для цієї діяльності, а також *власністю*, що супроводжує цю діяльність, не можна визнати вдалими і оригінальними. Певно під впливом Т. Мальтуса вчений зазначає, що збільшення народонаселення

---

⁶⁷ Метлинский А. О сущности цивилизации и о значении ее элементов. — Харьков, университетская типография, 1839. — С. 39—40.

⁶⁸ Там само. — С. 38.

⁶⁹ Там само. — С. 39.

⁷⁰ Там само. — С. 44—45.

майже завжди обумовлене кількістю життєвих благ. Вчений лише прийшов до висновку, що для підтримання своєї життєдіяльності дикуну потрібні більші території, ніж пастуху, натомість пастуху потрібно більше простору, ніж землеробу. Мануфактурна промисловість вимагає ще менше місця, ніж землеробство, а торгівля менше від мануфактурної промисловості. Отже, зазначає А. Метлинський, на одній території можна помістити значно більше людей, що займаються торгівлею, мануфактурним промислом і землеробством, ніж одних дикунів і пастухів. Народи-звіролови майже не мають власності, у народів-пастухів вона з'являється, натомість, землеробські народи мають у власності землю. Мануфактурний промисел породжує майнову нерівність, а власність як ніколи потребує охорони закону.

Цікавими є висновки А. Метлинського, що в ранніх суспільствах повагу викликає тілесна сила; в землеробських суспільствах — походження і багатство, які тісно між собою переплетені. Тільки в суспільствах мануфактурних і торговельних, які вимагають розумового розвитку, цей рівень розвитку викликає повагу. На нашу думку, А. Метлинський одним з перших в українській економічній думці поставив проблему взаємозв'язку між господарською діяльністю, соціальним статусом і *вільним часом* для розумового вдосконалення. А висновок вченого, що найкращим буде те суспільство, де кожен буде мати винагороду за свою діяльність з виробництва суспільно-корисних предметів, яка дозволить отримувати насолоду від життя, написаний у стилі утопічного соціалізму⁷¹.

3.4. Особливості аналізу неформальних інституцій представниками Київської економічної школи

Реформи 60-х рр. XIX ст. в Російській імперії попри недоліки прискорили темпи ринкових перетворень та оновлення суспільного життя. Безумовно, в першу чергу, ми маємо на увазі селянську реформу 1861 р., яка скасувала кріпацтво й надала селянам *особисту свободу*. Як стверджує сучасна дослідниця В. Фещен-

---

⁷¹ Див.: Метлинский А. О сущности цивилизации и о значении ее элементов. — Харьков: Университетская типография, 1839. — С. 99—102.

ко: «Тільки після реформи став можливим інтенсивний розвиток ринкових відносин у селі, по-перше, через створення буржуазної приватної власності на землю, у тому числі і селянського приватного землеволодіння; по-друге, зростання товарності сільськогосподарського виробництва і, по-третє, через швидке розшарування села та створення на цій основі ринку робочої ли»⁷². Не слід скидати з рахунків важливих в контексті нашого дослідження земської (1864) і судової (1864) реформи, внаслідок яких було закріплено *селянське самоуправління*.

У структурі землеволодіння Російської імперії, на відміну від усіх європейських держав, домінувала колективна общинна форма власності. Селянська реформа практично не порушила цього факту. На початку ХХ ст. дослідник російської общини К. Качаровський підкреслював, що «колективні форми землеволодіння охоплюють в Росії територію, безперечно у кілька разів більшу, ніж площа індивідуального володіння і до того ж в післяреформений період форми ці трималися (у всякому випадку формально) досить міцно, зовсім не поступаючись або майже не поступаючись місцем приватній власності»⁷³. На відміну від губерній з російським населенням, в Україні *общинне землеволодіння не було поширене*. За даними того ж К. Качаровського, община домінувала тільки в новоколонізованих місцевостях Новоросії (88,9 %) та Слобожанщини (80,4 %). Натомість на давніх українських землях Правобережжя та Лівобережжя общинне землеволодіння складало тільки 13,9 % і 33 % відповідно⁷⁴. У середньому по українським губерніям частка общинного землеволодіння ледве сягала 36 % селянських наділів⁷⁵. Не було секретом, що традиції *приватної поземельної власності* більш сприятливі щодо підприємливості і поширення ринкових відносин у всі сфери народного господарства. При проведенні земельної реформи царська адміністрація була змушена враховувати зазначені місцеві традиції, що пояснює наявність окремих місцевих положень щодо впровадження реформи для різних регіонів Росії.

---

⁷² Феценко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. : Монографія. — К. : КНЕУ, 2003. — С. 9.

⁷³ Качаровський К. Р. Русская община. — Т. І. — СПб., 1900. — С. 74.

⁷⁴ Там само. — С. 83.

⁷⁵ Там само. — С. 85.

Наведені факти суттєво скоригували розвиток економічної науки в Україні у напрямку, що відрізнявся від загальноросійського та отримав свою специфіку.

Реформування суспільства завжди породжує зливу думок щодо напрямків і перспектив його розвитку. Появу Київської економічної школи у 70-і роки XIX ст. можна вважати своєрідним результатом пошквалювання економічних досліджень після відміни кріпосного права та кризою класичної політичної економії. Засновником школи вважають професора Київського університету **Миколу Бунге** (1823—1895). Вчений плідно працював протягом 50—60-х років XIX ст., але знаковою подією в оформленні наукової школи, на наш погляд, є поява його праці «*Основи політичної економії*» (К., 1870), оскільки саме у ній найкраще сконцентровані його методологічні підходи в економічній науці.

Київську економічну школу часто супроводжує епітет «психологічна». З високою долею ймовірності можна стверджувати, що на пострадянському просторі він прикріпився до неї завдяки російському радянському досліднику Н. Шухову⁷⁶. Досліджуючи історію економічної думки Російської імперії з позицій марксизму, вчений розширено трактував як хронологічні межі київської школи, так і її персональний склад, зараховуючи до школи, крім М. Бунге та Д. Пихна, Р. Орженцького, В. Залеського, О. Білімовича. Ми поділяємо обґрунтовані сумніви сучасного українського дослідника П. Леоненка щодо персонального складу й хронологічних меж існування школи⁷⁷. Запропонований Н. Шуховим персональний склад, на наш погляд, не може бути вдалим, оскільки об'єднує в одну школу вчених, які мали протилежні погляди щодо багатьох теоретичних питань. Сумніви викликають і хронологічні межі існування школи.

Ґрунтовний аналіз наукової спадщини Миколи Бунге не дає нам підстави вважати його прихильником методології та теорії граничної корисності Карла Менгера. Наприклад, М. Бунге у методологічній суперечці між «батьком маргіналізму» Карлом Менгером і представником нової історичної школи Гюставом фон Шмоллером підтримує позиції останнього. Інакше, чим пояснити

⁷⁶ Див.: Шухов Н. С. Методологическое направление и школы буржуазной политической экономии // История русской экономической мысли. — Т. III, ч. I. — М., 1966.

⁷⁷ Див.: Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Монографія. — К.: ІАЕУААН, 2004. — С. 118.

факт друку у «Нарисах політико-економічної літератури» (1895) перекладу (з коментарями) різкої рецензії Г. фон Шмоллера на працю К. Менгера «Дослідження про метод соціальних наук і політичної економії зокрема» (1883)? Підтримуючи критику Гюставом фон Шмоллером маргіналістів, український вчений дорікає їм у відсутності важливих праць, які б забезпечили поступ економічної науки. Натомість Роман Орженцький у праці «Корисність і ціна. Політико-економічний нарис» (1895) з прихильністю ґрунтовно викладає теорію цінності Карла Менгера. Як зазначає Є. Шаблій, Романом Орженцьким «детально викладено механізм визначення кількісної величини цінності «граничною корисністю» цілком за принципами австрійської школи, хоч і з доповненням додатковими психологічними термінами»⁷⁸. Подібних поглядів дотримувався і Олександр Білімович. Отже, назву школи з епітетом «психологічна» доцільно вживати, коли вона об'єднує безпосередніх дослідників теорії граничної корисності, а такі праці з'явилися в Україні тільки на зламі ХІХ—ХХ ст. Таким чином, якщо й об'єднувати під однією назвою київської економічної школи представників, що мають різні теоретичні спрямування, то слід вирізняти у її еволюції два періоди: ранній і пізній; перший пов'язаний з іменами Миколи Бунге, Дмитра Піхна, Афіногена Антоновича, другий — з іменами Романа Орженцького, Олександра Білімовича, Євгена Слуцького.

Окремішність і специфіку Київської економічної школи підкреслювали як представники дорадянської економічної науки, так і радянські вчені. Вже згаданий О. Білімович підкреслював теоретичні розбіжності школи із «школою російських економістів, марксистською в теорії і народницькою в політиці, школою московською»⁷⁹. Російський дослідник радянської доби А. Анікін характерними рисами Київської школи вважав: 1) еkleктизм; 2) негативне ставлення до трудової теорії цінності і до теорій, які пов'язували прибуток з експлуатацією праці; 3) підкреслення позитивного характеру капіталістичного розвитку; 4) негативне

⁷⁸ Шаблій Є. А. Критика психологічного напрямку вульгарної буржуазної політекономії на Україні періоду імперіалізму // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Респ. міжвід. збірник. Вип. 13. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 92.

⁷⁹ Памяти Д. И. Пихно. Сообщение профессора А. Д. Билимовича и профессора Н. М. Цитовича. — СПб., 1913.

ставлення до общини і до різновидів соціалізму⁸⁰. Т. Гайдай зазначає: «Унікальність Київської школи полягає у тому, що й понині вона фактично залишається чи не єдиною науковою економічною школою України і Росії, фахово визнаною на Заході»⁸¹.

Можна прийняти позицію А. Анікіна щодо *еклектичності* Київської економічної школи. Проте важливо не просто констатувати сам факт еклектичності, а зрозуміти його витоки. Спробуємо віддзеркалити еволюцію методологічних підходів Київської школи на прикладі її засновника. Методологія економічних досліджень Миколи Бунге протягом його життя зазнала суттєвих змін. На цю особливість наукового доробку вченого звертають увагу майже всі дослідники історії економічної думки.

Ранні праці Миколи Бунге написані під знаком захоплення Адамом Смітом і значним впливом класичної політичної економії. З «*Теорії кредиту*» (1852), написаній на основі докторської дисертації, ми дізнаємось, що основними ідеями школи «великого шотландця» є: *приватний інтерес* і *свобода промисловості*. М. Бунге зазначає, що не слід шукати нових основ науки, оскільки вони існують давно: приватний інтерес є головним рушієм до господарської діяльності, а «свобода промисловості складає для нього необхідне *середовище*». До них він долучає *суперництво* (конкуренцію), яке, на його думку, є живою дієвою силою, яку «заперечувати неможливо і нерозумно»⁸². Засвідчує прихильність М. Бунге до ідей класичної політичної економії також стаття «*Листи про вивчення політичної економії*» (1857), де він у популярній полемічній формі листування між «практиком» та «економістом», залучаючи в спілники цікаві порівняння, використовує цифрові приклади, вдало висвітлює складні економічні питання. Полемічний характер праці сприяв прозорому і чіткому науковому аналізу політико-економічних проблем. У ній вчений виступає прихильником концепції «*природного порядку*» на протигагу порядку, який встановлюється свавіллям людини. Отже, що найбільше приваблює у класиків Миколу Бунге? Очевидно —

⁸⁰ Див.: Анікин А.В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. — М.: Политиздат, 1990. — С. 330—331.

⁸¹ Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — С. 178.

⁸² Див.: Бунге Н. Теория кредита // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 393, 435.

свобода у самому широкому розумінні, як інституція, що обумовлює вільне ринкове середовище. «Коли ви зможете спостерігати нерівність у мінових угодах, несправедливість, невідповідність винагороди, то це є наслідком не уявної анархії, викликаной суперництвом, а відсутності промислової свободи»⁸³, — пише М. Бунге. Саме свободи прагнуло і свободою марило спрагле від кріпосництва українське суспільство. Певно тільки наявність цензури не дозволяла вченому висловлюватися щодо цього радикальніше: «Не думайте, що економісти, роздумуючи про *laissez faire*, проповідують східний фаталізм чи язичницьку приреченість; ні, вони здійснюють виклик з боку суперництва до діяльності, творчим силам суспільства»⁸⁴.

Проте, подібно до інших прихильників «великого шотландця» в Україні, його захоплення класичною політичною економією ніколи не було беззастережним. Професор Л. Корнійчук зауважує з цього приводу: «Бунге, як людина високоосвічена, з критичним складом розуму не просто заперечував чи відкидав певні доктрини. Критично сприймаючи теоретичні розробки західних економістів, він досить кваліфіковано і неупереджено виділяв в них сильні сторони й піддавав критиці, на його думку, слабкі»⁸⁵. Микола Бунге, наслідуючи німецьку камералістику і, з огляду на нову методологію історичної школи, не міг вдовольнитися звуженими рамками розуміння предмету класичної політичної економії. Основними помилками школи А. Сміта він вважав: гіперболізацію ролі приватних інтересів у господарському житті суспільства; недовіру до «економічних установ» через обмеження суперництва; нехтування звичаями та норм права у становленні господарської системи⁸⁶. Отже, вже у 50-і рр. XIX ст. економічні погляди Микола Бунге можна розглядати як еkleктичні, що поєднували у собі здобутки класичної школи (передусім, в галузі теорії) із індуктивізмом методології німецької історичної школи.

Реформування суспільства у 60-і рр. XIX ст. посилило увагу до регуляторної політики держави, що безумовно вплинуло на

---

⁸³ Бунге Н. Письма об изучении политической экономии // Русский вестник. — 1857. — Т. XI. — №17. — С. 35.

⁸⁴ Там само. — С. 58.

⁸⁵ Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 181.

⁸⁶ Див.: Бунге Н. Теория кредита // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 433.

переоцінку концепції *laissez faire* в методологічному арсеналі економістів. У цей період Микола Бунге підкреслює односторонність абстрактно-дедуктивної методології А. Сміта, прагне залучати до наукових досліджень емпіричну методологію історичної школи, яка підтримувала активістську роль держави в економічній політиці. Особливості поглядів вченого щодо формування економічного порядку нами будуть деталізовані в наступних розділах.

Завершального вигляду методологія Миколи Бунге набула у 70-х рр. XIX ст. На наш погляд, оцінювати її як таку, що має у своїй основі винятково емпіричний індуктивізм німецької історичної школи, було б великою помилкою. Річ у тім, що вчений розумів, що адекватна державна економічна політика не можлива без розуміння об'єктивних економічних законів, на вивченні яких наполягала класична політична економія. У невеликому за обсягом, але оригінальному за структурою, підручнику «Основи політичної економії» (1870) М. Бунге сповідує традиційний для української економічної думки **антропоцентризм**, позаяк вихідним моментом дослідження, основою господарського поступу він вбачає потреби людини.

Запропонована вченим структура підручника була новаторською, оскільки відходила від традиційної схеми викладання політичної економії, яка базувалася на поетапному вивченні стадій руху суспільного продукту: виробництво, розподіл, споживання. Підхід до вивчення господарської системи з боку споживача, не тільки наслідує творця теорії потреб Івана Вернадського, але також розширює межі аналізу класичної політекономії. Крім того, такий методологічний підхід Миколи Бунге не узгоджується із послідовністю аналізу німецької історичної школи, яка надавала перевагу дослідженню господарства в його історичній еволюції, натомість має спільні риси з методологічними підходами творців теорії граничної корисності. Особливо слід підкреслити, що «Основи політичної економії» Миколи Бунге побачили світ за рік до виходу основних праць К. Менгера та В. Джевонса, які декларували підхід до теорії цінності з боку споживача. Можливо саме цей аспект методології вченого підштовхнув сучасну дослідницю Л. Горкіну до висновку, що київська економічна школа «підготувала добрий ґрунт в Україні для сприйняття ідей маржиналізму»⁸⁷?

⁸⁷ Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії України (остання третина XIX — перша половина XX ст.). — К.: Наукова думка, 1994. — С. 33.

Ліквідація особистої залежності селянина від поміщика в результаті селянської реформи 1861 р. висунула на перший план пошук нових механізмів розвитку народного господарства у царській Росії. З приводу цього питання окреслились суттєві розбіжності між Київською економічною школою та іншими представниками економічної науки в Росії. Центральним об'єктом наукової уваги і предметом розбіжностей стає *община*.

Вагома роль у дослідженні російської общини як інституції належала німецькому досліднику Августу фон Гакстгаузену, який за кошт царського уряду і під його опікою у 1843 р. об'їздив значну частину території Російської імперії з метою дослідження цієї «однієї із найчудовіших установ, які тільки існують». Побував він, до речі, і в Україні. У Німеччині за результатами подорожі він видає німецькою і французькою мовами трьохтомну працю «Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установ Росії» (1847, 1852). Російський переклад першого тому дослідження був надрукований з цензурними правками тільки у 1869 р. За політичними поглядами Гакстгаузен був переконаним консерватором, з пересторогою ставився до поширення ринкових відносин та їх неминучого супутника пролетаріату, який він вважав головним злом суспільного устрою Західної Європи. На думку Гакстгаузена, у російській общині поєднується автократичний лад з економічними формами, — тому він її розглядав як своєрідне втілення соціального ідеалу до якого так прагнуть західноєвропейські соціальні реформатори. Книга викликала неабиякий резонанс у Російській імперії. Михайло Туган-Барановський стосовно цього зауважував: «Книга Гакстгаузена є поворотним пунктом в історії російської економічної науки. До Гакстгаузена російська наука не намагалася охопити однією спільною ідеєю наш господарський лад у всій його різноманітності. Після Гакстгаузена протиставлення народного господарства Росії західноєвропейському стало провідним мотивом російської економічної думки»⁸⁸ розвитку»⁸⁸.

Дещо поспішні висновки Гакстгаузена підштовхнули переважну частину російських економістів до абсолютизації російської общини. Наприклад, Н. Чернишевський в общині вбачав праоб-

---

⁸⁸ Туган-Барановский М. Экономическая наука // Энциклопедический словарь / Ф. Брокгауз и И. Ефрон. — Т. XXVIII. — СПб., 1899. — С. 852.

раз соціалізму, історичний шанс для Росії уникнути розвитку господарства за ринковим капіталістичним сценарієм. Натомість представники Київської економічної школи, наслідуючи ставлення до общини Івана Вернадського, розглядали общинне землеволодіння як перешкоду для поширення ринкових відносин у сільському господарстві та зростання народного добробуту. Чи могло бути інакше в Україні, де *общинне землеволодіння не мало під собою історичного підґрунтя?*

Микола Бунге, працюючи заступником голови комісії для опису губерній Київського учбового округу, був добре обізнаний щодо переваг в Україні *приватної земельної власності* та укоріненість її *традицій* в українському суспільстві. Зокрема він зазначав, що «община як установа господарська» йде врозріз із принципами приватної власності і перебуває в суперечності з «землеробським комунізмом общини, прагненням до набуття приватної власності і господарської самостійності»⁸⁹. М. Бунге не підтримував теорії, що підкреслювали унікальний та особливий шлях економічного розвитку Російської імперії, а тому відкидав абсолютизацію общини слів'янофілами. У записці «Про грошові засоби Росії» (1857) він зауважував: «Багато хто з наших письменників дивляться на землеробський устрій нашої сільської общини, як на ідеал, як на запоруку нашого благоденства в майбутньому, мені здається, що вони глибоко помиляються»⁹⁰. Перспективу господарського розвитку держави вчений розглядав у контексті поширення капіталістичних ринкових відносин, які мають забезпечити зростання продуктивності сільськогосподарської праці. Отже, *негативне ставлення до общини* Миколи Бунге і всієї Київської економічної школи можна розглядати як адекватне віддзеркалення українських економічних реалій.

Критика *соціалізму* у М. Бунге є органічним наслідком неприйняття общини. У «Нарисах політико-економічної літератури» (1895), критикуючи прихильників соціалізму за їхнє бажання позбавитися *приватної власності* і *конкуренції*, він пише, що реалізація цієї нав'язливої ідеї рівнозначна створенню «промислового полку навічно поневолених людей разом із жінками й діть-

⁸⁹ Цит. за: *Теплицький В. П.* Суспільно-економічна думка на Україні в період підготовки реформи 1861 р. // Нариси з історії економічної думки України. — К.: В-во АН УРСР, 1956. — С. 192.

⁹⁰ Там само. — С. 191—192.

ми, існуючих як гарнізон ... з дисципліною й обов'язками, що відкидають будь-який вільний прояв життя»⁹¹. Вчений був свідомий необхідності розв'язання низки соціальних проблем, що неминуче виникають при поширенні ринкового господарства, але відкидав запропоновані соціалістами методи їх вирішення. У політичному заповіті, який відомий під назвою «Потойбічних заміток», Микола Бунге дивився на соціалізм як неминуче зло, що веде до занепаду у суспільстві моральності, обов'язку і свободи. Він рекомендує: «Для успішної боротьби з соціалізмом необхідні **моральність, установи і закони** (курсив наш — Ю. У.), які зміцнюють моральний і матеріальний добробут всіх і кожного, як класів, що володіють нерухомим майном, так і робітників»⁹². Таким чином, вчений підкреслює, якщо вживати сучасну термінологію, значення *неформальних* і *формальних* інституцій для забезпечення народного добробуту.

Використання сучасної термінології для ретроспективних досліджень економічної науки деякими економістами сприймається скептично. За певних обставин такі скептичні оцінки мають під собою основу. Але слід розуміти, що інституціоналізм з'явився не раптово: зерно інституціоналізму проросло на підготовленому попередниками теоретичному ґрунті. Щоб розвіяти підозри скептиків щодо розуміння українськими економістами ХІХ ст. понять із арсеналу сучасного інституціоналізму, дозволимо собі процитувати Миколу Бунге із його доповіді «Про місце, що займає політична економія у системі народної освіти, та про відношення її до практичної діяльності» (1856). Важливість **неформальних інституцій** як своєрідних обмежень у підприємницькій діяльності вчений пояснює достатньо таки по-сучасному: «Суспільний устрій, відпрацьований історичним ходом речей, передбачає відомі перешкоди для вживання праці і для використання її результатів. — Не одні **закони**, що визначають права прошарків і приватних осіб на зайнятість тією чи іншою діяльністю; не одні фінансові і поліцейські **установи**, що встановлюють обмеження для приватної підприємливості в інтересі цілого; але **обставини, що перебувають поза межами юридичних постанов** — розумова, технічна і моральна освіта народу, сила традицій і звичок

⁹¹ Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы — СПб., 1895. — С. 67.

⁹² Бунге Н. Х. Загробные заметки // Река времен. Книга истории и культуры. — Кн. 1. — М.: «Река Времен» — «Эллис Лак», 1995. — С. 231.

— діють також потужним чином на встановлення різноманітних відносин у порядку володіння, користування і розпорядження правом власності»⁹³ (курсив наш — Ю.У.). На формування *інституційного середовища*, на думку вченого, впливають загальнолюдські і національні цінності: «Норми господарського устрою, подібно до всіх суспільних явищ, мають, поза сумнівом, і загальнолюдський, і національний бік, і у цьому сенсі поєднують у собі обидві стихії»⁹⁴.

Микола Бунге, сприймаючи господарство як *цілісність*, виступав проти поділу політичної економії на частини: «загальну і особливу, на теоретичну і практичну, на науку народного господарства, економічну політику і фінанси»⁹⁵. Системне викладення економічної науки не узгоджувалося з жодною із існуючих на той час наукових економічних шкіл, зате мало спільні риси з майбутнім інституціоналізмом. Політична економія не повинна обмежуватися дослідженнями тільки технічного боку корисної діяльності людини із задоволення потреб, а має вивчати їх у тісному зв'язку з явищами суспільними та вивчати закони, яким ці явища підпорядковуються. Він зазначав: «Діяльність людини, скерована на задоволення потреб, має декілька різних боків: по-перше — бік *технічний*, що вимагає вивчення властивостей сил та матеріалів, що задіяні у виробництві ... по-друге — бік *юридичний*, що вимагає вивчення юридичних норм, які підносять відносини господарські на рівень правовідносин і ставлять їх під захист суспільної влади; по-третє — бік *політичний*, що вимагає вивчення загальноісторичного плину подій, у якому господарській стихії відведена не остання роль. Очевидно, що вивчення кожного із згаданих аспектів передбачає певною мірою або попереднє ознайомлення з господарством суспільства, або наступне його вивчення»⁹⁶ (курсив наш — Ю. У.). Вчений акцентував увагу на спільних, духовних, моральних, етичних та інших потребах, які в сукупності забезпечують гармонійний розвиток людини, її без-

⁹³ Бунге Н. О месте занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 654.

⁹⁴ Бунге Н. Х. Полицейское право: Курс лекций, читанный в Университете Св. Владимира / Н. Бунге. — Вып. 1—3. — К., 1869. — С. 32.

⁹⁵ Див.: Бунге Н. Основания политической экономии. // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 495.

⁹⁶ Там само. — С. 491.

конфліктне становище в суспільстві, що ґрунтується на приватній власності та підприємницькій ініціативі.

У контексті дослідження цінності, М. Бунге згадує *перешкоди на шляху задоволення потреби*: «Цінність (value, valeur, Werth) продукції або послуги залежить від потреби, що її обумовлює; від перешкод, що зустрічаються на шляху задоволення потреби; від тих втрат на які погоджується споживач»⁹⁷. Дане визначення цінності можна з певними застереженнями розглядати як перший крок на шляху розуміння *трансакційних витрат* — провідного поняття неінституціоналізму.

Подібні методологічні підходи характеризують другого представника Київської економічної школи — **Афіногена Антоновича** (1848–1917). Після закінчення юридичного факультету Київського університету він тривалий час (з 1873 по 1882 рік) працював доцентом кафедри політичної економії і статистики в інституті сільського господарства і лісництва у Новій Олександрії. Наукові уподобання вченого були зосереджені переважно навколо проблем цінності. У 1877 р. він захистив магістерську дисертацію «*Теорія цінності*» і з 1882 р. почав працювати в Київському університеті доцентом поліцейського права. Після захисту у 1883 р. докторської дисертації «*Теорія паперово-грошового обігу і державні кредитні білети*» працює професором на кафедрі політичної економії та статистики.

Сферу діяльності людини, скеровану на задоволення потреб, він ділить на *фізичний* (технічний), *етичний* (морально-юридичний) і *суспільний* (політичний) елементи. Суспільний елемент «в діяльності людей, спрямованої на задоволення як духовних, так і матеріальних потреб»⁹⁸ вчений розглядав як предмет політичної економії. Афіноген Антонович суспільство розглядав як органічну *цілісність*, що складається з таких основних актів економічного життя: виробництво, розподіл і споживання. Вони перебувають у постійній еволюції і зв'язку, глибина якого залежить від стадії економічного розвитку.

Еволюцію цінності А. Антонович розглядав у контексті зв'язку між виробництвом, розподілом і споживанням: «Відсутність

⁹⁷ Бунге Н. Основания политической экономии. // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базиловича. — К.: Знання, 2005. — С. 486.

⁹⁸ Антонович А. Я. Курс политической экономии: лекции, читанные в университете св. Владимира (отгиск из «Университетских известий» 1886 г.) — К., 1886. — С. 4.

органічного зв'язку між цими актами, яке помічене як у минулому економічного життя, так і на вищих стадіях суспільного життя у тих чи інших окремих випадках, породило... потрійне розуміння цінності»⁹⁹. Річ у тім, що економістів, які досліджували теорію цінності, А. Антонович поділяв на чотири (фактично — на три) категорії: 1) з точки зору споживання — Г. Шторх; 2) з точки зору розподілу (мінової цінності) — Т. Мальтус, Маклеод, Ф. Бастія; 3) з точки зору виробництва — Д. Рікардо, Г. Ч. Кері; 4) економісти-еклектики, які поєднують попередні точки зору — А. Сміт, Ж. Б. Се, Д. С. Мілль і Ф. Бастія.

Висловлюючись мовою сучасного інституціоналізму, А. Антонович *еволюцію теорії цінності фактично прив'язує до зміни інституційної структури*. Він вважав, що з економічним розвитком зв'язок між виробництвом, розподілом і споживанням посилюється — місце приватногосподарського розуміння цінності заступає суспільно-громадське розуміння, яке об'єднує і примирює попередні погляди. На стадії, коли споживання є актом відносно незалежним від виробництва і обміну, корисність вчений вважає єдиним обґрунтуванням цінності. Поступово, із поглибленням розподілу діяльності, поглиблюється взаємозалежність між актами економічного життя, — місце корисності займає «господарська праця»: корисність продукту може не змінюватись, але змінюється витрачена на його виробництво праця, тому цінність необхідно зміниться.

Інституційні аспекти наукової спадщини Афіногена Антоновича найкраще проявилися у його двохтомному *«Курсі державного благоустрою (поліцейського права)»* (1890) у його доктрині *«суспільної підпорядкованості закону»*. Він, наслідуючи Ф. Бастія, зауважує: «Економічна наука визнає основним законом між людьми узгодження інтересів, тому з цієї точки зору суспільство постає як організм, у якому усі частини живуть і працюють узгоджено, навзаєм полегшуючи задоволення потреб»¹⁰⁰. Серед методів дослідження поліцейського права та інших суспільних наук А. Антоно-

⁹⁹ Антонович А. Я. Курс политической экономии: лекции, читанные в университете св. Владимира (отгиск из «Университетских известий» 1886 г.) — К., 1886. — С. 366.

¹⁰⁰ Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права). — Киев. 1890 г. Часть первая. Часть вторая. Отгиск из «Университетских известий» 1889 г. Напечатано по определению Совета университета Св. Владимира. Режим доступа: http://adhportal.com/book_3474_chapter_6___1_.Predmet_i_znachenie_nauki_poli%D1%81_ejjskogo_prava.html

вич, подібно до прихильників історичної школи, визнає першість за *історичною індукцією*. Без використання методу історичної індукції дослідники вдаються до однобокого висвітлення суспільного життя: «Обмежуючи поле спостереження виключно сьогоденням, яке може називатися часом мінової асоціації та мінової культури, вони не помітили іншого боку суспільства — усієї сукупності відносин, що відбуваються між людьми на підставі *подібності, подібних інтересів, схожих цілей та схожих засобів їх досягнення* (курсив наш — Ю. У.). Між іншим, колись цей бік суспільного життя у певний період мав таке саме панівне значення, як сьогодні має мінова культура, і правильне суспільне життя може бути побудоване на законах усієї сукупності зв'язків між людьми, а не тільки якихсь одних»¹⁰¹. Таким чином, Афіноген Антонович фактично наполягає на *цілісному* вивченні на основі методу історичної індукції укорінених у суспільстві *неформальних інституцій*, хоча прямо їх і не називає.

Подібно до інших представників української економічної думки А. Антонович не уникнув дослідження ролі і місця *людини* у господарських взаєминах. Під впливом спільного існування в умовах сім'ї, роду, общини, держави люди навчилися поєднувати свої інтереси з інтересами інших людей. В процесі історичної еволюції у людини пробуджуються співчуття до долі ближнього. На думку А. Антоновича, поширення спільної діяльності сприяє зближенню людей, а суспільство набуває рис «морально згуртованого організму».

Становлення держави Афіноген Антонович розглядає у тісному взаємозв'язку з розвитком особистості. Вплив держави на особистість він досліджує починаючи з стародавніх теократичних держав і завершуючи державами нової доби. У стародавніх державах «не тільки особистість, але й громади цілковито охоплювалися державно-релігійним контролем», а у середньовіччі, в період так званого «освіченого державного деспотизму», особисті інтереси повністю поглинаються державними. Тільки у «Декларації прав людини і громадянина», що була проголошена під час Французької революції 26 серпня 1789 р., природні права особистості отримали ви-

---

¹⁰¹ Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права). — Киев. 1890 г. Часть первая. Часть вторая. Оттиск из «Университетских известий» 1889 г. Напечатано по определению Совета университета Св. Владимира. Режим доступа: http://adhdportal.com/book_3474_chapter_7___2_.Metod_i_na%D1%81ionalnyjj_karakter_poli%D1%81ejjskogo_prava.html

знання. На думку вченого, вся діяльність правової держави має підпорядковуватися особистій свободі громадян¹⁰².

Цілком у дусі німецької історичної школи А. Антонович розглядав поліцейське право як науку, що має чітко окреслені **національні риси**. Він вважав її наукою національною, яка має вивчати «ті правові підстави для діяльності держави, скерованої до створення народного добробуту, які укорінені у національних особливостях даного народу і є умовою його національного розвитку. ... Подібно до того, як поза індивідуальним немає загальнолюдського розвитку, так і поза національним розвитком не може бути спільного розвитку людства. Тільки набувши національних рис, наука поліцейського права служить інтересам загальнолюдської культури»¹⁰³.

А. Антонович був солідарний з М. Бунге у розумінні *общини, приватної власності і соціалізму*. Зокрема, він вважав, що відсутність перешкод для поширення суспільної власності сприятиме її перетворенню у комунізм — «у систему, що заперечує всяку власність і перетворює вільного виробника у раба, що не має жодних прав на результати своєї праці.»¹⁰⁴.

Погляди щодо общини і приватної власності представників Київської економічної школи характеризуються завидною одностайністю. Зокрема професор Київського університету **Дмитро Піхно** (1853—1909) зазначає: «Тільки право власності може дати землеробу ту енергію, яка вимагається від нього для переходу господарства від хижацьких форм експлуатації ґрунту до господарства, основаного на внесенні в землю значної підготовчої праці та капіталу і на ретельному догляді за землею»¹⁰⁵.

Схильність до *соціологізації* предмету політичної економії проявилася у Дмитра Піхна у підручнику «Основи політичної

---

¹⁰² Див.: Антонович А.Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права). - Киев. 1890 г. Часть первая. Часть вторая. Оттиск из «Университетских известий» 1889 г. Напечатано по определению Совета университета Св. Владимира. Режим доступа: http://adhdportal.com/book_3474_chapter_24_II_Organy_poli%D1%81ejjskojj_dejatelnosti..html

¹⁰³ Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права). - Киев. 1890 г. Часть первая. Часть вторая. Оттиск из «Университетских известий» 1889 г. Напечатано по определению Совета университета Св. Владимира. Режим доступа: http://adhdportal.com/book_3474_chapter_7__2._Metod_i_na%D1%81ionalnyjj_karakter_poli%D1%81ejjskogo_prava.html

¹⁰⁴ Антонович А. Я. Курс политической экономии: лекции, читанные в университете св. Владимира (оттиск из «Университетских известий» 1886 г.) — Киев, 1886. — С. 516.

¹⁰⁵ Цит за: Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 197.

економії» (1890). Політичну економію він називає в дусі німецької історичної школи: «наукою про народне господарство», яка «вивчає господарські явища в народному житті і внутрішні закони, яким підпорядковуються ці явища»¹⁰⁶. Найкраще інституційні аспекти у нього простежуються у контексті аналізу продуктивних сил, або «факторів виробництва». До них Д. Піхно, разом із традиційними складовими елементами — природою, працею і капіталом — зараховує також «культурно-історичні сили народу». Детально характеризуючи кожен із факторів, він підкреслює, що продуктивність перших трьох надзвичайно залежить від культурно-історичних умов господарювання («культурно-історичних сил народу»). Вони, складаючи «історичний ґрунт народного господарства», постійно впливають на господарську діяльність. На його думку, найважливішими з них є: «мораль і звичаї, освіченість, енергія, дух підприємливості, законодавство, державний і суспільний устрій життя»¹⁰⁷. Вживаючи сучасну термінологію, можна сказати, що Д. Піхно вважає *неформальні та формальні інституції*, які складають *інституційну структуру* народного господарства, предметом вивчення економічної науки.

В «Основах політичної економії» привертає увагу спроба Дмитра Піхна досліджувати питання *організації виробництва* та *форм господарських підприємств* у площині процесу виробництва. Вчений, поклавши в основу процес розподілу праці, провів аналіз впливу *співробітництва* на розвиток господарських відносин. Отже, можна констатувати, що *зв'язки* між господарюючими суб'єктами (формотворчий елемент структури господарської системи), на думку вченого, є також предметом економічної науки.

Д. Піхно звернув увагу на особливе місце і функції *підприємця* в господарській системі, зазначивши що його праця «має великий вплив на розвиток підприємства, якщо підприємець організовує і керує усією справою»¹⁰⁸. Викликають зацікавлення висновки вченого щодо *зв'язку* між *формою організації* господарської одиниці та *ефективністю* господарської діяльності. Дмитра Піхна не влаштували вузькі рамки традиційного неокласичного підходу до оцінки ефективності діяльності підприємства зосередженого

¹⁰⁶ Піхно Д. И. Основания политической экономии. Выпуск первый. Пособие к лекциям. — К., 1890. — С. 1.

¹⁰⁷ Там само. — С. 67—68.

¹⁰⁸ Там само. — С. 101.

на максимізації прибутку в умовах обмежених ресурсів. Він прагнув аналізувати переваги й недоліки різного типу підприємств, зосереджуючи увагу на умовах їх функціонування та унікальності. Сучасний російський дослідник наукової спадщини Д. Піхна — А. Мухін навіть вважає, що «у вченні Д. І. Піхно можна побачити праобрази теорії, розроблених такими відомими економістами, як Дж. Ордовер, Г. Салонер, Р. Гілберт, дослідження яких скеровані на пояснення відмінностей між підприємствами та на наслідках таких відмінностей. Для задіяних моделей характерно те, що у галузі або у виробництві конкретного продукту зазвичай присутній певний суб'єкт, що має певні переваги над підприємствами, які бажали б вступити у відповідний бізнес»¹⁰⁹.

Не можна обійти увагою вчення Дмитра Піхна про цінність. Теорія цінності, на його думку, надзвичайно складна і ще не повністю вивчена, оскільки тісно переплітається з усіма господарськими процесами. Він її розглядає серед проблем обміну, оскільки саме у ньому цінність набуває своєї визначеної форми, а умови виробництва і споживання можна розглядати як її фактори. Обмінні операції передбачають наявність двох *контрагентів*: саме сторони *мінової угоди* встановлюють ціну блага. Двостороння оцінка блага має назву попиту і пропозиції. Попит є нічим іншим, як оцінкою покупця, а пропозиція — оцінкою продавця.

Серед елементів попиту викликає особливий інтерес запроваджена Д. Піхном категорія «*складності придбання*», яку разом з «*проблемами реалізації*» (як елемент пропозиції), на наш погляд, можна розглядати як спробу пояснення процесів ціноутворення з точки зору *інституційного середовища*. Крім того, таку особливість вчення про цінність Дмитра Піхна можна вважати суттєвим кроком, що здійснений у напрямку розуміння теорії *трансакційних витрат*.

Підсумовуючи здобутки Київської економічної школи в площині дослідження *інституційного середовища* маємо зробимо певні висновки.

Методологічні підходи Київської економічної школи поза сумнівом мали *еклектичний* характер, у яких суттєва соціально-економічна складова. Це дає нам вагомий підстави розглядати її спадщину потенційно цікаву для пошуку джерел інституціоналізму. Незважаючи на декларовану прихильність до методології ні-

¹⁰⁹ Мухин А. Б. К вопросу о развитии управленческой мысли в России: взгляды Д. И. Пихно // Вестник СПбГУ. Сер. 8. — Вып. 2 (№ 16). — 2002. — С. 156.

мецької історичної школи, зовнішню подібність і на широке використання індуктивно-емпіричних досліджень, українські вчені, на відміну від своїх німецьких колег, *не відкидали необхідності дослідження об'єктивних економічних законів*, що споріднює їх з класичною політичною економією. Порівнюючи аналіз Київської економічної школи та історичної школи Німеччини, слід зауважити, що українські економісти *мени активно, ніж німецькі вчені, захоплювалися дослідженнями економічної історії*. Індуктивна методологія дозволила Київській економічній школі розширити межі дедуктивних теоретичних досліджень через їх наповнення *соціальним, морально-культурним змістом*, зберігаючи їх від надмірного суб'єктивізму, характерного для раннього маргіналізму.

Антропоцентризм Київської школи обумовив неприйняття її представниками невластивих для українців соціальних і господарських ідеалів: *общини і соціалізму*. Натомість у якості основних соціально-економічних інституцій розглядалися: *приватний інтерес*, який ґрунтується на приватній власності, та *свобода підприємництва*.

Народне господарство Київська економічна школа розглядала як *цілісність* і надавала важливого значення *неформальним* інституціям, які формують *інституційне середовище* господарської діяльності.

Київська економічна школа розширила предмет науки, залучивши до аналізу *зв'язки* між суб'єктами господарювання та їх *організаційні форми* (Д. Піхно), а процеси ціноутворення Афіноген Антонович ставив у залежність від еволюції *інституційної структури економіки*. Отже, представники школи зробили перші кроки на шляху розуміння *трансакційних витрат* в економіці («перешкоди на шляху задоволення потреби» — М. Бунге, «складність придбання», «проблеми реалізації» — Д. Піхно).

3.5. Соціально-економічні інституції в площині економічної теорії марксизму та органічної соціології

Як відомо, соціологія — відносно молода наука, процес становлення якої приблизно співпадає з хронологічними рамками нашого дослідження. Предмет соціології тісно переплітається з іншими науками, що вивчають суспільство. Тісний зв'язок соціології, наприклад, з економікою, правом, породив навіть окремі

школи в соціології. В період її становлення згаданий зв'язок був ще міцнішим, на що вказує наукова спадщина багатьох вчених, яких часто розглядають у контексті різних наук. Зокрема, видатний англійський економіст Дж. С. Мілль також відомий світу як оригінальний соціолог. Подібне можна сказати і щодо цілої когорти економістів, які не відмовлялися від дослідження соціальних аспектів економічної діяльності. В першу чергу це стосується Карла Маркса та його послідовників. Як зауважував Реймон Арон: «Марксизм поряд з соціальною динамікою відбиває і соціальну статистику, якщо послуговуватися термінологією Огюста Конта. Закони історичного розвитку впливають з теорії *соціальних структур* (курсив наш — Ю. У.), аналізу продуктивних сил і виробничих відносин: самі ж теорія та аналіз ґрунтуються на філософії, яку, звичайно, називають діалектичним матеріалізмом. Таке вчення є водночас синтетичним (або глобальним), історичним і детерміністським»¹¹⁰. Окремі праці таких видатних економістів як Вільфредо Парето та Макс Вебер сучасна соціологія взагалі розглядає як класичні.

Окреслені вище особливості становлення соціології спонукають нас зважено і з розумінням сприймати паралельну приналежність до соціології значної частини українських вчених, теоретичну спадщину яких, ми — економісти, звикли розглядати в координатах економічної науки.

Поява перших праць в *українській соціології* тісно пов'язана з діяльністю у 70—80-х рр. XIX ст. женецького гуртка, заснованого Михайлом Драгомановим, Сергієм Подолинським, Михайлом Павликом. Виразником соціологічних ідей був часопис «Громада» (1878—1882), де українські вчені друкували свої праці.

Натхненником гуртка був **Михайло Драгоманов** (1841—1895) — вчений різнобічної обдарованості та широкого кругозору мислення, який проявив себе у різноманітних галузях знань. М. Драгоманов, після закінчення повітового училища у Гадячі, навчався у Полтавській гімназії (1853—1859). Принагідно згадати, що у Полтавській гімназії історію в ті часи викладав Олександр Стронін, який згодом стане відомим у Російській імперії соціологом. О. Стронін відчутно вплинув на формування майбутніх уподобань М. Драгоманова. Як зауважує дослідник творчос-

¹¹⁰ Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — С. 8.

ті вченого Р. Міщук: «Девіз його педагога Строніна — якомога більше працювати над самоосвітою — в особі М. Драгоманова знайшов вдячний ґрунт»¹¹¹. Закінчивши історико-філологічний факультет Київського університету (1859—1863), він у ньому працював на посаді приват-доцента, а згодом доцента (1864—1875) до звільнення за політичними мотивами.

Ще до захисту магістерської дисертації, у 1868 р. М. Драгоманов у праці «Нарис історіографії у Давній Греції» висловлює думку щодо *відносної автономності* політичних і культурних ідей, які можуть випереджати реальні соціальні відносини у певній країні. Важливо підкреслити, що вчений прагнув обґрунтувати теорію історичного процесу, пов'язавши його з інституцією *сво-боди* людини.

Михайло Драгоманов був добре обізнаний з працями О. Конта, Дж. С. Мілля, Г. Бокля, Г. Спенсера та їх прагненням побудувати «науку про суспільство, або соціологію, для якої велика кількість із наявних до цього часу самостійних наук мають стати розділами»¹¹². Він вважав такі намагання щодо створення науки про діяльність людини у суспільстві виправданими на підставі двох причин: 1) необхідності щоб вона мала *закони*, які є подібними до законів математичних, фізико-хімічних, біологічних; 2) необхідності щоб вона робила висновки, які мають *практичне* значення¹¹³. Отже, Михайло Драгоманов не тільки був переконаний у пізнавальності світу, але й налаштований до активістської ролі науки у повсякденні.

«Передне слово» до альманаху «Громада» (1878) Михайла Драгоманова сучасні українські дослідники історії державознавства вважають чи не першою українською політичною програмою. Не відкидаючи ролі і ваги економічних факторів, учений ніколи не поділяв позиції ортодоксального матеріалізму, а підкреслював роль *традицій, культури, національного характеру* як факторів що визначають суспільний розвиток. На соціалізм М. Драгоманов дивився як на неминучий наслідок поширення капіталістичних відносин в українському суспільстві, які супроводжуються зрос-

¹¹¹ Міщук Р. Сторінки великого життя // Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)/ Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — С. 608.

¹¹² Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)/ Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — С. 77.

¹¹³ Там само. — С. 77—78.

танням чисельності робітників, а разом з ними й соціальних проблем. Соціалізм у розумінні вченого зовсім не схожий на його марксистський аналог. Прихильно ставлячись до К. Маркса як до економіста, він відкидав його теорії соціалістичної революції та класової боротьби. Михайло Драгоманов надавав перевагу еволюційним змінам у суспільстві, оскільки вважав, що державні порядки (формальні інституції) «тільки покрівля порядків господарських і послідоку думок людських і що значить їх ні зложити, ні повалити вкінці не можна одразу. Сама думка про «безначальство» одкидає усяку думку про перемену згори вниз, а не знизу вгору, од особи до товариства й далі, і примушує переменити слова *révolution sociale* на *evolution sociale* і вменшити віру в самі повстання»¹¹⁴. Із сказаного можна зробити висновок, що М. Драгоманов розумів значення для суспільної еволюції тих факторів, які ми сьогодні об'єднуємо під назвою неформальні інституції. Майбутнє він бачив «в зрості малих і великих товариств між людьми, **в зміні звичаїв і думок** людських по всіх громадах якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських, у цілیم ряді **праць** зовсім не політичних, а **громадських і господарських, родинних, наукових**»¹¹⁵.

М. Драгоманов вважав, що поширення капіталізму вимагає уваги не тільки до проблем українського села та «індивідуалізму українського селянина», що характеризувало дослідження українофілів у 60-і роки XIX ст., а також до «біржово-заводського господарювання, яке все міцніше постає на Україні»¹¹⁶. Вчений розглядав соціалізм (громадівство) як далеку перспективу, тому вважав, що передусім необхідно концентрувати зусилля на боротьбі за конституційні свободи, реформи, парламентську державу. На парламентаризм він покладав великі надії в плані реалізації громадянських прав і свобод. Економічну основу майбутньої держави, на його думку, має становити **суспільно-колективна форма власності**. Як бачимо, у цьому питанні він розходився із представниками Київської економічної школи. Натомість з її представниками М. Драгоманова об'єд-

¹¹⁴ Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; Приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — С. 312.

¹¹⁵ Там само. — С. 313.

¹¹⁶ Див.: Назаренко Ф. Аграрно-селянські відносини в Росії і на Україні після реформи 1861 р. в оцінці М. П. Драгоманова // Питання політекономії. Вип. 7. — Львів: В-во Львівського університету, 1960. — С. 113.

нувало ставлення до *общини*. Український вчений відкидав думки російських народників про самобутній розвиток Росії: до соціалізму через селянську общину, минаючи капіталізм. Він зауважував, що община з її розподілом ділянок за ревізькими душами є далекою навіть від кооперації, не кажучи вже про комунізм¹¹⁷.

Українська соціологія останньої третини XIX ст. перебувала під значним впливом *марксизму* і *соціал-дарвінізму*¹¹⁸. Нагадаємо, що саме здобутки в галузі біології та позитивна філософія О. Конта надихали як перших дослідників соціології, так і прихильників інституційного аналізу в економічній науці.

Марксизм, подібно до німецької історичної школи, можна розглядати як реакцію на недосконалість методології класичної політичної економії. На відміну від представників німецької історичної школи, марксизм не відкидав теоретичних здобутків та абстрактно-дедуктивної методології класиків. Пошук *об'єктивних економічних законів*, що керують економічним і суспільним життям — один із пріоритетів марксистської політичної економії. Принагідно нагадаємо, що такий підхід характеризує і Київську економічну школу. Проте, на відміну від класиків, марксистичні економічні процеси і явища (дію об'єктивних економічних законів) віддзеркалювали в контексті *історичної еволюції суспільства*, що споріднює їх із представниками німецької історичної школи. *Історичний матеріалізм* (матеріалістичне розуміння історії) — наріжний камінь суспільно-економічної системи марксизму. Прихильники марксизму в Україні зосереджували свою увагу не стільки на його революційних висновках щодо «всесвітньо-історичної місії пролетаріату», скільки на окремих, на їхню думку, важливих теоретичних аспектах цього економічного вчення. Насамперед підкреслимо зацікавленість українських вчених теорією трудової вартості (цінності) Карла Маркса.

Трудова теорія цінності мала неабиякий вплив на видатного українського економіста **Миколу Зібера** (1844—1888), ім'я якого згадують серед засновників української соціології¹¹⁹. Так трапи-

---

¹¹⁷ Див.: Назаренко Ф. Аграрно-селянські відносини в Росії і на Україні після реформи 1861 р. в оцінці М. П. Драгоманова // Питання політекономії. Вип. 7. — Львів: В-во Львівського університету, 1960. — С. 133.

¹¹⁸ Теремко В. І. Соціологія (<http://readbookz.com/book/138/3887.html>)

¹¹⁹ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — К.: НАНУ, Інститут Української археографії, 1995. — С. 1132.

лося, що у радянський період вчений розглядався переважно як популяризатор марксизму і зовсім був вирваний із контексту розвитку української суспільно-економічної думки. Дослідження останніх десятиліть дають нам переосмислити місце Миколи Зібера як у розвитку економічної науки, так і в контексті формування засад інституціоналізму в Україні. Передусім маємо звернути увагу на параграф монографії Т. Гайдай, де теоретична спадщину вченого досліджується в площині міждисциплінарного підходу, а не тільки в контексті марксистської ідеології¹²⁰. Особливу роль М. Зібера в дослідженні первісного суспільства підкреслює також В. Лавриненко у інтегрованому навчальному посібнику з економічної історії та історії економічних вчень¹²¹.

У багатогранній творчості Миколи Зібера об'єктом нашої уваги буде її інституційна складова. Тому, не применшуючи вагомості здобутків українського вченого у дослідженні теорії цінності, які він найкраще виклав у розширеному варіанті своєї магістерської дисертації *«Давид Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях»* (1885), основний наголос перенесемо на аналіз вченим **соціально-економічних інституцій**.

Інтерес до політичної економії та статистики прокинувся у Миколи Зібера під час навчання у Київському університеті під впливом Григорія Цехановецького та Миколи Бунге¹²². Після захисту у 1869 р. магістерської дисертації *«Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо в зв'язку з пізнішими доповненнями і роз'ясненнями»* політична економія повністю поглинула вченого. На думку проф. Л. Корнійчук, наукову спадщину М. Зібера можна поділити на три напрями: 1) праці з політичної економії, 2) дослідження закономірностей розвитку світової економіки, 3) аналіз кооперативної проблематики¹²³.

---

¹²⁰ Див.: *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — С. 199—223.

¹²¹ *Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Феценко, Н. О. Тимочко]; за ред. проф. С. В. Степаненка.* — К.: КНЕУ, 2010. — С. 75—80.

¹²² *Коропецький І.-С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 71—72; *Енциклопедія українознавства. Словникова частина.* — Т. 3 — К.: Глобус, 1996. — С. 830.

¹²³ Див.: *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 163—164.

Перший напрямок наукової спадщини вченого тісно пов'язаний з дослідженням теорії цінності і, на нашу думку, вивчений найкраще. Посильну участь у цьому процесі брав і автор¹²⁴. Натомість потребують поглибленого аналізу здобутки Миколи Зібера в дослідженні еволюції *організаційних форм господарювання*. Це особливо цікаво у площині нашого дослідження, оскільки як неформальні інституції впливають на формування організаційних форм господарювання, так і організаційно-економічні форми мають зворотній вплив на інституційне середовище. У зв'язку з цим підкреслимо участь вченого в роботі Київського споживчого товариства та важливість першої виданої ним праці з проблем споживчої кооперації в Росії: «Споживчі товариства» (1869). Вчений ґрунтовно продовжує дослідження споживчої кооперації в Англії, Франції, Бельгії, куди у 1871 р. був відряджений з науковою метою. Розглядаючи різновиди кооперації у господарській системі, М. Зібер не прагне протиставити її суспільству. **Кооперацію** український вчений розглядав як *інституцію*, що обумовлює суспільний розвиток. Певному етапу (формі) розвитку кооперації має відповідати певний рівень розвитку суспільства. Отже, як зауважує проф. Л. Корнійчук, «Зібер характеризує кооперацію не як форму організації праці, а як форму організації всього суспільного виробництва»¹²⁵. Висловлюючись сучасною термінологією, зауважимо, що **кооперація** у М. Зібера є нічим іншим, як власне **інституційним середовищем**.

На нашу думку, Микола Зібер ставив суспільний розвиток у залежність від розвитку форм кооперації щоб використати це як аргумент у суперечці з прихильниками общинного шляху розвитку Росії на доказ необхідності і неминучості капіталістичного суспільства. Проте вчений ніколи не розглядав капіталізм як кінцевий етап суспільної еволюції. Таким чином, звинувачення вченого у прихильності до ідей «кооперативного соціалізму», чи до ідей «кооперативного капіталізму» можна вважати безпідставними.

Повернувшись у 1873 р. із закордонного відрядження, Микола Зібер співпрацює з київськими громадівцями, викладає у Київсь-

---

¹²⁴ Ущатовський Ю. Теорія цінності — основа економічної концепції Миколи Зібера // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. Вип. 97/2007. — С. 59—63.

¹²⁵ Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 170.

кому університеті, активно долучається до громадської роботи. Зокрема, він розробив програму збору статистичних даних для земської статистики. Проте працювати в Україні йому довелося недовго. На знак протесту проти звільнення його приятеля Михайла Драгоманова з посади в Київському університеті, він у 1875 р. він подає у відставку і виїжджає до Швейцарії, де продовжує плідно працювати в обраній галузі.

У Гейдельберзькому університеті український вчений відвідував лекції відомого представника історичної школи Карла Кніса, який вважав, що економічні *інституції* слід розглядати у площині їх генези та еволюції¹²⁶. Можна констатувати, що Микола Зібер засвоїв ці настанови, оскільки у *«Нарисах первісної економічної культури»* господарські форми культури первісного суспільства він аналізує у історичній динаміці, залучаючи до цього методологічний апарат різних суспільних наук.

Праця Миколи Зібера *«Нариси первісної економічної культури»* (1883) є унікальним явищем в українській соціологічній та економічній думці. Вона принесла йому визнання як одного із засновників *економічної антропології*¹²⁷. М. Зібер прагнув дослідити первісне суспільство у всій його багатоманітності. Господарство первісного суспільства український вчений аналізує в процесі його *генези та еволюції через систему соціальних відносин і складних соціально-економічних зв'язків*. Такий методологічний підхід повністю споріднює дослідження Миколи Зібера з працями представників раннього інституціоналізму (особливо з Т. Вебленом). Висловлюючись термінами сучасного інституціоналізму, М. Зібер досліджує *інституційну структуру* первісного суспільства в контексті цивілізаційного (культурологічного) підходу.

Поштовхом до написання роботи була ідеалізація *общини* російськими народниками, які розглядали її як виключно російське явище, що й спонукало М. Зібера звернутися до аналізу історичних витоків цієї соціально-економічної інституції. Він піддав перевірку результати останніх досліджень щодо *общинного* облаштування побуту народів, які полягали в тому, «що общинні форми

¹²⁶ Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 56.

¹²⁷ Сусоколов А. А. Культура и обмен: Введение в экономическую антропологию. — М.: SPSL-«Русская панорама», 2006. — С. 376.

господарювання на їхніх різних стадіях є універсальними формами економічної діяльності на ранніх щаблях розвитку»¹²⁸. Для цього він залучив велику кількість фактичного матеріалу соціально-етнографічного характеру, який характеризував господарське життя первісних племен з різних куточків земної кулі. За основу вчений брав *організацію суспільної праці*, яка на його погляд, може «правильним чином з'ясувати внутрішню природу та особливості політичних, юридичних, релігійних, розумових та багатьох інших явищ суспільного життя первісних народів»¹²⁹.

На думку Миколи Зібера, відсутність регулярності в економічному процесі обумовлює особливості общинної організації первісних народів: «1) випадковий і непостійний характер праці, 2) випадковий і непостійний характер споживання і 3) відсутність шляхів сполучення між різними племенами і навіть їх підрозділами»¹³⁰. Наслідком незначної кількості праці є відсутність багатства та «прірва вільного часу», які, на думку вченого є вагомою перешкодою на шляху суспільного прогресу. Натомість, випадкове споживання породжує «лінощі і надмірні зусилля, з одного, об'їдання і голод, з другого боку — найсуттєвіші недоліки економічної організації первісного суспільства»¹³¹.

Для розуміння генези общини важливим є здійснений Миколою Зібером аналіз еволюції власності на землю у первісних народів, оскільки в ній втілена «сукупність общинних робіт і споживання». Усвідомлення общинного характеру власності на землю у первісному суспільстві відбувається через «перенесення на землю, або, краще сказати, на невід'ємний з нею корисний матеріал, поняття колективної праці й користування»¹³². М. Зібер простежує процес еволюції общинної власності та виокремлює ставлення до *общинної власності на землю* у племен, що зайняті рибальством і мисливством (Пн. Америка, Океанія), кочових племен (Пд. Африка, Азія, Пн. Європа) та племен, які займаються землеробством.

Слід зауважити, що М. Зібер не надавав *відносинам власності*, які є вагомим і суттєвим елементом у марксистській концеп-

¹²⁸ Зібер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры. — М.: Типогр. В. Ф. Рихтер, 1883. — С. 1.

¹²⁹ Там само. — С. 3.

¹³⁰ Там само. — С. 155.

¹³¹ Там само. — С. 167.

¹³² Там само. — С. 216.

ції розподілу додаткової вартості, якогось особливого значення. З точки зору М. Зібера, вважати відношення власності основними в умовах суспільного поділу праці або надавати їм пріоритету щодо виробництва чи споживання є помилкою. Він вважав, що право власності в ізольованому господарстві знаходиться в зародковому стані, а в господарстві, де існує поділ праці, є швидше «санкцією встановлених економічних форм, ніж їх елементом».

М. Зібер, щоб підкреслити *універсальний* характер общинного землеволодіння, проводить паралелі між господарством давніх скіфів та організацією господарювання у індіанських (індійських — М. З.) племенах давньої Мексики. Він зауважує: «Аналогія між організацією індіанського уряду і уряду давніх скіфів вражаюча: у тому як і в другому випадку, лише з незначними відхиленнями, ми бачимо *общинність* землі, поділ на племена, обраних керманічів, громадські збори і поклоніння Сонцю»¹³³.

Дещо несподіваними є зв'язок, який встановлює Микола Зібер між «колективним землеробством» і довготривалим рабством. Для пояснення цього факту він наводить приклад аграрного устрою сучасної для нього Мексики. Запозичивши разом із землею у місцевого населення властиву для нього общинну систему господарювання та давню культуру, конкістадори встановили тривале панування над місцевими племенами. Для місцевого населення змінилось небагато: місцевих керманічів змінили іспанці. Таке становище спокійно триває вже більше трьох століть. М. Зібер пише: «Сьогодні мексиканське суспільство поділене на два зовсім різних класи. Більш чисельний з них складається з індіанського осілого населення сільських і земельних общин, яке сповідує ще ті погляди і норони і за одягом і за типом має майже той самий вигляд, що й предки їхні триста років тому. Від цієї малорухомої маси годується подібно до паразитів рухомий елемент старо-іспанських спекулянтів, рантьє і політиків креолів пролетарської суміші. У поселеннях змінилося з часів завоювання змінилося зовсім небагато. Причина цієї міцності полягає у системі *колективного землеволодіння*, що панує в поселеннях. За давнім звичаєм, земля належить не окремим особам, а сукупності членів общини»¹³⁴. Проте М. Зібер не заперечував можливості існування

¹³³ Зібер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры. — М.: Типогр. В. Ф. Рихтер, 1883. — С. 240.

¹³⁴ Там само. — С. 253.

суспільного устрою, який би ґрунтувався на колективному землеволодінні з обмеженою монархом самостійністю общин. Монарх мав би відповідати за зовнішній захист общин та сприяти поглибленню зв'язків між ними. Такий устрій, на думку вченого, існував у Парагваї та існує у загальних рисах у Росії.

Згадуючи общинний характер землеробських робіт у Росії, вчений підкреслює, що «навіть при виділенні орних ділянок у приватну власність, але при збереженні трьохпільної системи, землеробство у багатьох відношеннях продовжує зберігати характер общинної праці»¹³⁵. М. Зібер підкреслював, що обов'язково слід враховувати економічне значення общинного землеробства в Росії, де орна земля постійно піддається переділу.

Підсумовуючи еволюцію землеволодіння у землеробських народів, Микола Зібер пише: «Общинне землеробство і земельна власність природно продовжують ті общинні роботи і форми володіння, які ми спостерігали у кочових і мисливських народів. Зрівняння земельних ділянок та система переділу землі є нічим іншим, як змінений, відповідно до умов землеробства, спосіб поділу робіт і продукту між окремими членами племені яких-небудь отомаків чи калістелів»¹³⁶. Сліди общинного землеволодіння, на його думку, зустрічаються у всіх землеробських народів (навіть незважаючи на наявність чи відсутність велетенських зрошувальних систем). Особливо він підкреслює життєве значення механізму зрівняння земельних ділянок для існування общини. Отже, Микола Зібер фактично довів *універсальний характер общинних форм господарювання на ранніх етапах суспільного розвитку*.

Досліджуючи общинний характер господарської культури первісних народів, М. Зібер значну увагу також приділив аналізу генези низки соціально-економічних інституцій: *сім'ї, моральних норм та етичних принципів, обміну, поділу праці*. До деяких інституцій він підходить з марксистських позицій. Це передусім стосується суспільного поділу праці та обміну. Вчений розрізняє суспільний поділ праці й поділ праці всередині общини. Поділ праці сприяє поширенню господарського обміну між первісними племенами, тобто обмін у М. Зібера є «чисто історичне явище, яке

¹³⁵ Зібер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры. — М.: Типогр. В. Ф. Рихтер, 1883. — С. 87.

¹³⁶ Там само. — С. 265.

поширюється повільно на основі спілкування праці»¹³⁷. Поглиблення поділу праці, на його думку, не тільки сприяє зростанню продуктивності праці, але й обумовлює закономірність занепаду общинного землеволодіння.

Згадуючи у своїх «Нарисах первісної економічної культури» українців, вчений підкреслює силу і значення для них землеробської праці. Він зазначає: «Малороси вважають єдиним джерелом багатства землеробську працю. ... Працю народ вважає взагалі єдиним справедливим способом для отримання прав власності»¹³⁸. Факти з господарського побуту українців вчений черпав переважно з етнографічних досліджень П. Чубинського. М. Зібер порушує питання поділу праці в селянській родині, особливості поділу майна. Згадує він також залишки общинної праці в українців під час оранки земель, толоки під час польових робіт та явище парубоцької громади.

Вплив марксизму помітний у поглядах видатного українського економіста **Сергія Подолинського** (1850—1891), який був безпосередньо причетний до зародження української соціології. На нашу думку, Сергія Подолинського до плідних наукових пошуків спонукала теорія додаткової вартості (цінності) Карла Маркса.

У *«Паровій машині»* (1875) — першому, виданому українською мовою, утопічному творі про соціалістичне суспільство С. Подолинський досліджує соціально-економічне та культурне життя українського народу. Вчений прагнув популярно викласти теорію додаткової вартості К. Маркса у праці *«Про багатство та бідність»* (1876), яку він вважав «першим розділом народної політичної економії». В контексті соціології можна також розглядати, видану у Женеві, монографію: *«Життя й здоров'я людей на Україні»* (1878).

У праці *«Ремесла і фабрики на Україні»* (1880) об'єктом аналізу Сергія Подолинського виступає створення додаткової вартості в контексті розвитку *суспільних інституцій і соціальної структури* суспільства. Людина здійснює свою діяльність у процесі взаємодії з іншими людьми, які об'єднані у певні соціальні спільноти, а не відокремлено від них. Вчений досліджує соціальне становище різних груп людей і причини соціальної диферен-

¹³⁷ Зібер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры. — М.: Типогр. В. Ф. Рихтер, 1883. — С. 370.

¹³⁸ Там само. — С. 196.

ціації на різних етапах суспільного поділу праці від «початку громадського життя» до «великої фабрики із власником-господарем і численними наймитами-робітниками»¹³⁹ Про прихильність С. Подолинського до марксизму можна судити з його уваги до проблеми економічних стосунків між класами. Додаткова вартість у нього аналізується в межах закону боротьби за існування, якому підпорядковується суспільне життя. Він пропонує знищити боротьбу між людьми, об'єднавши усіх людей спільним інтересом: «Коли здобуток хлібом, худобою й іншим добром належатиме однаково всім людям, котрі працювали над його здобуванням, тоді ніколи одна людина не покористується працею іншої. Так само й при всіх здобутках ремісницьких, мануфактурних, фабричних»¹⁴⁰.

Праця «Ремесла і фабрики на Україні» є достатньо показовою щодо теоретичних уподобань автора. Аналізуючи господарське життя кам'яного, бронзового і залізного віку, С. Подолинський широко залучає *методологічні підходи* антропології; досліджуючи структуру доходів і видатків ремісників в Україні — соціології, економічної статистики тощо.

Розвиток господарства у нього характеризується через призму *еволюції* форм розподілу праці. Він пише: «Між ремеслом і мануфактурою є найгірша і найголовніша різниця та, що в ремеслі трохи поділу праці й кожен робітник повинен всю її робити сам своїми руками або тільки за допомогою занадто простих струментів. За мануфактури праця вже поділена між громадою людей і хоча, звичайно, кожен з них так само ще робить руками або дуже простим струментом, але раз ураз одну маленьку частину якої праці й через те привчається робити її дуже гарно й дуже швидко. ... Таким чином, не важко зрозуміти, чому в боротьбі з ремеслом останнє слово має залишитись за мануфактурою або взагалі за кожною поділеною і громадською працею»¹⁴¹. Нагадаємо, що еволюційний підхід є характерною ознакою класичного інституціоналізму, так само як і *індуктивний метод дослідження*, який, у прагненні йти від аналізу окремих випадків до узагальнень, широко практикував український вчений. Зазначений метод

---

¹³⁹ Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 105.

¹⁴⁰ Там само. — С. 201.

¹⁴¹ Там само. — С. 155.

С. Подолинський вдало використовує, наприклад, аналізуючи вплив впровадження машин на зайнятість населення та її структуру¹⁴².

Для «старого» інституціоналізму характерною рисою є прагнення охопити господарську діяльність людини у її **цілісності**, згодом таку передумову аналізу Ян Христіан Сметс у книзі «*Holism ad evolution*» (1926) назве **холізмом**. Найкраще цілісність аналізу, як і широта світогляду Сергія Подолинського виявилась у творі «*Праця людини та її відношення до розподілу енергії*» (1880), який став справжнім досягненням світової науки.

Вчений поставив за мету: «З'ясувати значення умов, що супроводжують походження праці, представити найголовніші прояви її в житті організмів і вказати на наслідки споживання праці, тобто на наслідки впливу працюючих людей і тварин на навколишню природу»¹⁴³. Всесвіт для дослідника є **системою**, що не піддається жодним зовнішнім впливам і має вічно незмінну кількість енергії. Залучаючи до аналізу праці таких відомих фахівців, як Гюйгенс, Лагранж, Секкі, Ласаж, Тет, вчений розкриває енергетичні відмінності органічної і неорганічної природи, окреслює зміст поняття «енергія» та аналізує її різновиди. Дотримуючись думки, що відбувається процес розсіювання (ентропії) світової енергії шляхом трансформації її із одного виду у інший, С. А. Подолинський зазначає, що можливості такого перетворення постійно зменшуються. На його думку, внутрішня енергія Землі все менше й менше бере участь у формуванні енергетичного бюджету, а сонячна енергія зменшується. Отже, для забезпечення нагромадження енергії потрібні процеси перетворення постійної енергії (теплоти) у вищі форми, які краще перетворюються на потенційний чи кінетичний механічний рух. Органічне життя на Землі суттєво впливає на розподіл вищих форм енергії. Важливу роль у нагромадженні вищої енергії відіграють рослини: завдяки ним на земній поверхні зберігається сонячна енергія.

Особлива роль у нагромадженні енергії, на думку Сергія Подолинського, належить **праці людини**: «Праця є таке споживання механічної і психічної роботи, нагромадженої в організмі, що має результатом збільшення кількості перетвореної енергії на зем-

¹⁴² Див.: Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 178—180; 198—199.

¹⁴³ Там само. — С. 204.

ній поверхні»¹⁴⁴. Такий процес нагромадження може відбуватись шляхом: а) збільшення перетворюваності сонячної енергії; б) запобігання розсіюванню наявної на земній поверхні сонячної енергії. Вчений підкреслює, що під словом «праця» він розуміє тільки «позитивну діяльність» організму, спрямовану на нагромадження енергії; застерігає від грубого ототожнення мускульної роботи з корисною працею. Найкращим взірцем корисної праці, на його думку, є правильне землеробство, що збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні. Досліджуючи надходження до організму необхідної для механічної роботи енергії, він порівнював тіло людини з своєрідною термічною машиною, яка здатна перетворювати частину нижчої енергії на вищу, тобто на механічну роботу. Згідно розрахунків С. А. Подолинського *праця зберігає енергії в десять разів більше, ніж містить сама*, повертаючи людям у формі їжі, одягу, житла, психічного задоволення велику суму спожитої на їх виробництво енергії. Фізичне виживання людства залежить від вміння зберігати енергію за допомогою праці. До прогресу здатне тільки те суспільство, що вміє швидко нагромаджувати енергію.

Висновки Сергія Подолинського не тільки не втратили актуальності, а навпаки, сприймаються загострено з огляду наукових свідчень наближення людства до певних *біофізичних меж*: 1) привласнення людьми біомаси Землі сягнуло близько 40 % продукції фотосинтезу на суші або 25 %, якщо враховувати біомасу океану; 2) руйнування озонового шару, що захищає живий світ на Землі від жорсткого космічного опромінення; 3) деградація близько 35 % земельних ресурсів планети; 4) втрата біологічної різноманітності довкілля (від 5000 до 150000 біологічних видів на рік при загальній кількості від 5 млн до 30 млн видів); 5) наростання зміни клімату і глобального потепління¹⁴⁵.

Сергій Подолинський зупиняється на суперечливості визначення продуктивності праці такими західноєвропейськими економістами, як: Ф. Кене, А. Сміт, С. Сисмонді. Він зауважує: «Ми тепер можемо пояснити ці суперечності так, що праця дійсно не витворює ніякої матерії і що продуктивність праці може полягати

---

¹⁴⁴ Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 229.

¹⁴⁵ Вовк В. І. Екологічна економіка як сучасна інтегральна наука. Витоки та засадничі принципи // Українська асоціація Римського клубу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://clubofrome.org.ua/corweb/Article/11/>.

лише в тому, що «щось» — теж не створене працею, прибуває до певного предмету. Се «щось» на нашу думку — власне енергія»¹⁴⁶. Вчений робить цікавий висновок, що допускає різні визначення праці в залежності від їх функціонального призначення: «Кене каже справедливо, що праця не витворює реальних товарів, тому що праця взагалі не може створити матерії. Але правильно каже і Адам Сміт, тому що все те, чого ми потребуємо в товарах, — те, що заспокоює наші потреби, може бути здобуте лиш при допомозі праці»¹⁴⁷. Такі висновки виглядають досить незвичними, особливо, коли ми звикли до майже хрестоматійного постулату, згідно якого багатство породжується працею.

Поділ праці на корисну і шкідливу, у відповідності до її функціонального призначення, проливає світло і на її участь у створенні додаткової вартості. *Реальна додаткова вартість створюється тільки працею, що запобігає розсіянню енергії* (наприклад, в землеробстві). На думку відомого українського правозахисника Миколи Руденка, в даному випадку досить розглянути вартість як енергію фотосинтезу, і, «фізіократичні «забобони» ... одразу ж перетворюються на справжню науку»¹⁴⁸. Натомість, формальну додаткову вартість можна створювати і в промисловості, затрачена тут праця не зберігає енергії, але її витрати сприяють задоволенню наших потреб. На думку М. Руденка, тільки передчасна смерть завадила Сергію Подолинському поєднати своє енергетичне вчення із вченням фізіократів.

Таким чином, критичне сприйняття теорії додаткової вартості Карла Маркса підштовхнуло Сергія Подолинського до відкриття великої наукової ваги. У вченні фізіократів вартість (цінність) Сергій Подолинський досліджував не як результат еволюції процесів обміну (що характерно для класичної політичної економії і марксизму), а з точки зору збереження енергетичного бюджету Землі, окресливши принципово новий науковий підхід до аналізу господарських процесів.

Дослідження Сергія Подолинського попередили появу найбільшого наукового синтезу XX століття — *вчення про біосферу* Во-

¹⁴⁶ Злупко С. М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — Львів: Каменяр, 1990. — С. 145—146.

¹⁴⁷ Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 307.

¹⁴⁸ Руденко М. Д. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. — К.: Молодь, 1998. — С. 466.

лодимира Вернадського. На його думку, людина, людство, його свідомість і розум є новою геологічною силою в історії Землі, що здатна змінювати планету. «Вчений, — зауважує Олена Апанович, — розкрив закономірність, еволюційну неминучість переходу біосфери в своєму розвитку в новий, вищий, якісний етап — ноосферу — сферу розуму»¹⁴⁹. Це вчення має чітко окреслений **антропоцентризм**, оскільки людині у ньому належить головний і визначальний вплив на природні процеси і соціальну організацію суспільства.

Микола Руденко вважав, що ми тільки тоді зрозуміємо Ф. Кене і С. Подолинського, коли, обговорюючи економічні проблеми, оволодіємо космічною свідомістю. Він зауважує: «Ми не самі від себе — людство є діючим органом Всесвіту. Саме так його бачив Сковорода. Так бачить і С. Подолинський. І лише тоді, коли ми працюємо на Всесвіт, ми працюємо на себе. Отож і корисність і шкідливість нашої праці вимірюється саме цим, а не нашими побутовими уявленнями про працю»¹⁵⁰.

На думку С. Злупка, те, що Ф. Енгельс вважав слабким місцем у теорії економічного розвитку С. Подолинського, виявилось інтуїтивно геніальним: «Подальші дослідження засвідчили, що людина і довкілля — то єдине ціле. І тільки через призму цієї органічності можна забезпечити сталий розвиток економіки і людства в цілому»¹⁵¹. Аналізуючи під впливом марксизму процес створення додаткової вартості С. Подолинський **вийшов за межі не тільки теоретичної концепції марксизму, але і традиційних економічних рамок**, розглянувши цей процес з точки зору проблеми виживання нашої планети.

Таким чином, дослідження С. Подолинським економічних проблем в контексті розвитку **суспільних інституцій** і соціальної структури суспільства; широке використання методології *інших* гуманітарних наук; надання переваги **індуктивному** методу в соціально-економічних дослідженнях; прагнення залучити до аналізу економічних явищ і процесів здобутки природничих на-

¹⁴⁹ Апанович О. За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського // Час. 1997. 27 листопада.

¹⁵⁰ Руденко М. Д. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. — К.: Молодь, 1998. — С. 463.

¹⁵¹ Злупко С. Космосогенна теорія економічного розвитку і майбутнє людства (до 150-річчя від дня народження С. А. Подолинського) // Вісник НАН України. — 2000. — №7. — С. 48.

ук, зокрема фізики (закони збереження енергії) й біології, та еволюція у науковому аналізі *від соціології до економіки* якнайкраще *споріднює його з класичним інституціоналізмом*.

Отже, *цілісний* (холістський), *органічний* підхід до проблеми збереження енергії дозволив Сергію Подолинському, використовуючи досягнення фізики, розглядати економіку як складовий елемент більш складної *парадигми розвитку*, яка б ґрунтувалася на органічній єдності людини і довкілля. Такий підхід вченого, що випередив час, органічно вписується в сучасні моделі сталого розвитку та концепцію екологічної економіки.

Якщо М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський є представниками тієї частини українських соціологів, які відчули на собі вплив марксизму, то випускник історико-філологічного факультету Київського університету **Олександр Стронін** (1826—1889) був практично єдиним не тільки в Україні, але й у Російській імперії (якщо не враховувати згаданого нами раніше П. фон Лілієнфельда) представником *органічної течії* в соціології. Органіцизм у соціології склався у другій половині XIX ст. під впливом значних успіхів біологічної науки у працях відомого філософа і соціолога Г. Спенсера. Жорстка ідеологічна критика органічної соціології на II Міжнародному соціологічному конгресі відчутно підірвали її вплив у середовищі соціологів. Вже під кінець XIX ст. вплив органіцизму на розвиток соціологічної науки відчутно знизився¹⁵². Проте, як це часто буває у науці, за критикою не помітили певних здобутків цієї соціологічної течії.

На думку О.Строніна, суспільні науки мають використовувати здобутки та методологію природничих наук. Щоб довести тотожність суспільства з організмом людини, він використовував *метод аналогії*. Саме цей метод вчений вважав основним у соціологічній науці.

У праці *«Політика як наука»* (1872) він досліджує *соціальну структуру* суспільства. Соціальна структура у О. Строніна зображена у вигляді «піраміди-конуса» і складається з трьох класів: демократії, тимократії (середній клас) та аристократії. До аристократії належать законодавці, судді, адміністратори; до середнього класу — орендарі, мануфактуристи, банкіри; демократію

---

¹⁵² Див.: Социологическая мысль в России: очерки истории немарксистской социологии последней трети XX — начала XX века. Под ред. чл.-кор. АН СССР Б. А. Чагина. — Ленинград: Наука, 1978. — С. 101—102.

складають хлібороби, ремісники, торговці. Представники аристократії зливаються у вершині піраміди і втілюють верховну владу суспільства. Аристократія має тісні зв'язки з представниками другого класу. Зокрема, орендарі продовжують законодавчий трикутник, оскільки ініціюють економічне життя, подібно до того, як законодавство — життя політичне. Мануфактуристи продовжують судовий трикутник у середньому класі, тому що «опрацьовують продукти законодавства». Натомість банкіри продовжують адміністративну сферу урядового режиму. В основі «піраміди-конуса» демос більшість, що представляє всю працю суспільства¹⁵³.

Одночасно, на думку О. Строніна, існує побудова з точки зору «суспільної території», яка є горизонтальною і круговою. Клітини у кожному суспільстві нарощуються навколо основної, наближаючись до кругової форми. Розселення громадян нагадує концентричні кола. У центрі (столиці) проживає аристократія та уряд; трохи далі від центру (у містах) — середній клас; у селах — мешкає переважна частина населення. Поєднання двох моделей будови суспільства створює ідеальну конструкцію-конус, в основі якого круг, а продовжує його піраміда. Свою теорію О. Стронін намагався обґрунтувати, використовуючи закони статичності і динаміки. Згідно статичності, піраміда має найбільшу стійкість; а згідно динаміки — тіло в бік руху має бути звернене найменшою поверхнею, тому піраміда є найоптимальнішою для руху у середовищі.

Визнаючи пірамідальну будову суспільства, О. Стронін вважав, що політичною діяльністю має опікуватися вища бюрократія та інтелігенція, як єдині творці моральних і розумових гатств¹⁵⁴. Треба визнати справедливості критиків моделі О. Строніна, які підкреслювали механічний характер перенесення на суспільство здобутків природничих наук. Проте слід також зазначити, що модель вченого вдало віддзеркалювала соціальну ієрархічну будову російського суспільства.

В контексті нашого дослідження викликає зацікавлення остання опублікована праця О. Строніна «Теорія суспільності»

¹⁵³ Див.: Стронин А. Политика как наука. — СПб., 1872. — С. 51.

¹⁵⁴ Див.: Социологическая мысль в России: очерки истории немарксистской социологии последней трети XX — начала XX века. Под ред. чл.-кор. АН СССР Б. А. Чагина. — Ленинград: Наука, 1978. — С. 103.

(1889). У ній привертає увагу, порушена вченим *проблема імплементації інституцій*. Як це не видається дивним, але саме у межах розкритикованої сучасниками органічної соціології така постановка проблеми стала можливою. О. Стронін, подібно М. Зіберу, проводить дослідження з економічної антропології, тільки робить він це у спосіб не властивий ні для прихильників історичної, ні для прихильників марксистської економічної науки. Питання *права земельної власності* у патріархальному суспільстві О. Стронін досліджує не в площині його еволюції, а в контексті його *сприйняття* соціальним середовищем. Аналізуючи мисливські і кочові племена щодо їх ставлення до земельної власності, він зокрема зауважує: «Загальною політикою диких організацій є мисливство, а позаяк вона не обумовлена необхідністю володіння землею, то явище це і не може ніколи стати спільним і нормальним для цього побуту. Те саме і в організаціях родових, за політики кочової. Монгол цілковито усвідомлює право власності, коли мова йде про стада; але він нічого б не зрозумів, коли б мова пішла про землю, як про об'єкт власності. Зовсім інша річ в організаціях племен, у політиці осілих, землеробській. Тут земля стає *condition sine qua non* організації і політики; а тому тільки з цієї пори спостерігається і можливість прийняття цього нового права власності до попереднього, що панувало й процвітало до цього часу»¹⁵⁵.

Дослідженню *норовів, звичаїв, переказів*, тобто тому, що ми сьогодні називаємо *неформальними* інституціями, Олександр Стронін приділив цілий розділ своєї праці. Вчений розумів їх глибоку укоріненість у житті суспільства та визначальний вплив на його розвиток. Він підкреслював: «Норови і звичаї утворюють собою саме непорушне і незаперечне мірило висоти суспільності»¹⁵⁶.

О. Стронін розглядав *норови* як «звички волі», що знаходять свій прояв у схильності розуму (інтелектуальні), або у схильності почуття (моральні). На думку вченого, історична еволюція суспільства проходить послідовно через фази *аристократії, тимократії, демократії*. Кожній з перелічених фаз відповідає певний набір норовів, які можуть позитивно чи негативно впливати на розвиток у суспільстві «громадянськості». Серед вад інтелектуа-

¹⁵⁵ Стронин А. Теория общественности. — СПб., 1885. — С. 288.

¹⁵⁶ Там само. — С. 643.

льних норів він називає: *апатію*, *містицизм* та *утопізм*. Розум первісної людини скерований на задоволення першочергових фізіологічних потреб, а тому інтелект первісного суспільства характеризує апатичність. На думку вченого, тільки у державному житті людський розум отримує великий поштовх до активності: стадії аристократичної держави відповідає містицизм, на місце якого приходить утопізм тимократичної держави. В науці «історичній, юридичній, економічній і взагалі суспільній» він проявляється у формі радикалізму, або ж обструкціонізму. На думку О. Строніна, «дух утопізму» проник у культуру, де він набув спочатку релігійної форми у проектах християнської республіки Генріха IV та ордена єзуїтів. А згодом отримав практичне втілення під час французької революції у її прагненні «скасувати релігію, літочислення, календаря, форм мови, моди тощо. Сьогодні на ньому засновано: інститут міжнародного права у Брюсселі, Лондонська міжнародна асоціація послідовників вічного миру, інтернаціональний союз робітників»¹⁵⁷. Вчений мав глибоке переконання: щоб справді «зрушити суспільство з місця потрібна столітня праця», а тому особливий скепсис у вченого викликало обговорення на конгресі союзу робітників проблем доцільності таких соціально-економічних інституцій, якими є держава, відсоток, рента, релігія, власність, сім'я, конкуренція тощо. Його дивувало, що революційний запал «гігантських кроків» неначе б то передбачає, що «суспільства і уряди не підпорядковані жодним природним законам, нічим не обмежені у своїй спроможності до метаморфоз, що все тут залежить від доброї волі правителів»¹⁵⁸. Таким чином, О. Стронін визнає, що суспільне життя залежить від дії законів, які слід враховувати у практиці урядової діяльності, а особливо у випадках, коли *трансформаційні перетворення* зачіпають основні *інституції* суспільства. На думку вченого, такий підхід притаманний тільки *позитивізму*, який належить до «третього покоління державних суспільств».

Розвиток «громадянськості» вчений розглядає у контексті *гендерного поділу праці*, який, на його думку, здійснений таким чином, що «цивілізація і культура належать майже виключно чоловікові, а громадянськість виключно жінці». Жінці він відводить

¹⁵⁷ Стронин А. Теория общественности. — СПб., 1885. — С. 653.

¹⁵⁸ Там само. — С. 654.

роль природної охоронниці «колись набутих норівів, звичаїв, переказів». Він підкреслює, що «всяку цивілізацію і всяку культуру жінка поспішає відразу перевтілити у громадянськість»¹⁵⁹.

Зачіпає О. Стронін і проблему *патріотизму*, яку він розглядає в історичному контексті і прив'язує його виникнення до генезису держави. Наприклад, у аристократичних, а до того ж, деспотичних державах, патріотизм майже не виокремлюється з патріархальних норівів. У міру перевтілення монархізму від аристократичного до темократичного, а згодом і до демократичного, на думку вченого, відбуваються паралельні зміни і у розумінні патріотизму. В період темократичного монархізму патріотизм за формою є династичний (подібний до аристократизму), а за сутністю є втіленням інтересів певних прошарків суспільства (подібний до демократії). Демократичні суспільства характеризуються всезагальним патріотизмом, на зміну якому має прийти *гуманізм*.

О. Стронін досліджує розуміння добродійності в різні історичні епохи. У нові часи добродійність набуває економічної і політичної форми. *Підприємливість*, яку вчений вважає *економічною добродійністю*, переносить ризик, відвагу, сміливість з ґрунту мілітаризму на поле мирної торгівельної і промислової боротьби. Високо О. Стронін ставить *громадянську мужність*, як прояв *політичної добродійності*: «Коли підприємливість ризикує переважно капіталами, майном, власністю; то мужність ризикує усіма благами моральними»¹⁶⁰. Отже, підприємливість і громадянська мужність є своєрідним втіленням промислової і правової політики.

«Надчуттєві нориви» у О. Строніна межують з розумовими ідеями. Традиційно для української економічної думки, *свободу*, як інституцію, вчений оцінює надзвичайно високо: «Почуття добра і зла, почуття правди й неправди, втілені найбільше у моралі рівності і моралі свободи»¹⁶¹. Він підсумовує, що історичним шляхом розвитку совісті (добра) у монархіях є шлях від *рабства* через *обмежену свободу* до *свободи*. Своєрідним критерієм рівня свободи у суспільстві для вченого є етикет у сприйнятті владою критики щодо своєї діяльності. В О. Строніна свобода і рівність, як неофіційні інституції, найкраще проявляються у суспільстві побудованому на засадах *самоуправління*, а тому їх слід розгля-

¹⁵⁹ Див.: Стронин А. Теория общественности. — СПб., 1885. — С. 662—663.

¹⁶⁰ Там само. — С. 700.

¹⁶¹ Там само. — С. 701.

дати як «очевидне доповнення свободи і рівності юридичної, і, таким чином, суть продуктами права»¹⁶².

В О. Строніна нориви разом із **звичаями** складають певну цілісність. Змістом цієї цілісності є норови, а формою — звичай. Вчений вказує і на суттєвішу відмінність між ними: у норовах втілене тільки сьогодні, натомість у звичаях — також і минуле. На думку вченого, за звичаями можна досліджувати історичну еволюцію суспільства, оскільки новий звичай не витісняє старий, а прагне адаптуватися до нього. Саме цим можна пояснити ту велику увагу, яку приділив О. Стронін дослідженню **патріархального права** в контексті історії культури.

3.6. Неформальні інституції в площині синтезу класичної та німецької історичної шкіл

Традиції класичної політичної економії у Харківському університеті гідно продовжив **Костянтин Гаттенбергер (1844—1893)**. Закінчивши юридичний факультет названого університету, він у 1870 р. захищає магістерську дисертацію «*Про вплив російського законодавства на продуктивність торгівельного і банківського кредиту*» і залишається працювати на кафедрі на кафедрі поліцейського права. Після захисту в 1872 р. у Київському університеті докторської дисертації з політичної економії «*Законодавство і біржова спекуляція*» К. Гаттенбергер працював професором, а згодом очолив кафедру поліцейського права у Харківському університеті. У 1872 році вчений, подібно до багатьох науковців того часу, отримав можливість дворічного стажування у Західній Європі¹⁶³. Сучасний дослідник української економічної думки І.-С. Коропецький, посилаючись на видану К. Гаттенбергером у 1877 р. працю «*Віденська криза 1873 р.*», робить припущення, що перебуваючи у Австро-Угорщині він відвідував лекції Карла Менгера¹⁶⁴. Заперечити чи підтвердити подібні здогадки ми не можемо, проте добра обізнаність вченого із

¹⁶² Стронин А. Теория общественности. — СПб., 1885. — С. 738.

¹⁶³ Див.: Лортичан Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. — Харьков: Консум, 2004. — С. 54—57.

¹⁶⁴ Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 121.

працями Австрійської економічної школи не викликає жодних сумнівів.

Щоб зрозуміти теоретичну площину, в якій К. Гаттенбергер пропонує досліджувати *соціально-економічні інституції*, зупинимось на запропонованій ним оригінальній класифікації економічної науки. Економічна наука, на його думку, складається з трьох галузей: теорії, економічної політики держави та історичних досліджень *неправових норм суспільства* (за сучасною термінологією — неофіційних інституцій). Політична економія має розглядати економічну діяльність людини у «чистому вигляді», коли б на неї мали вплив тільки етичні чинники. Проте господарська діяльність не може позбавитись впливу *політичної надбудови, економічної політики, державного законодавства*. Він вітає спроби «молодих історичних економістів» аналізувати вплив змінних соціальних чинників на економічне життя, але вважає, що вони не зможуть замінити собою класичну політичну економію¹⁶⁵. Політична економія у розумінні Г. Шмоллера є прикладною наукою, або поліцейським правом. На думку К. Гаттенбергера, вона не тільки не заперечує доцільності теоретичної економії, але має її своїм джерелом. Отже, певно під впливом німецької історичної школи, вчений переносить науковий аналіз *неформальних інституцій* у площину історичних досліджень. Тому наукова спадщина К. Гаттенбергера, за виключенням окремих статей щодо кооперативного руху, не містить праць, які безпосередньо досліджують неформальні інституції економіки, натомість вчений аналізує *формальні інституції* в контексті впливу права на діяльність фінансових і банківських установ (але про це, — в наступній главі).

Найбільш системно погляди К. Гаттенбергера в галузі методології викладені у статті «*Реально-психологічна політична економія*» (1881)¹⁶⁶. У галузі економічної методології К. Гаттенбергер був послідовником Дж. С. Мілля. Він вважав, що через неможливість експериментальних досліджень у галузі суспільних наук, емпіричні закони пізнаються за допомогою індукції, а тому про-

¹⁶⁵ Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 126.

¹⁶⁶ Див.: Гаттенбергер К. К. Реально-психологическая политическая экономия. Из трудов К. К. Гаттенбергера. К столетию Харьковского университета. — Харьков: Типлит. Зильберберг, 1905. — 96 с.

понував для більш точного вивчення *структури соціально-економічних відносин*, особливо на рівні народного господарства, використовувати дедуктивний метод¹⁶⁷. Серед проблем, що є предметом аналізу у статті К. Гаттенбергера, в площині нашого аналізу, крім проблеми *соціальної справедливості*, викликає зацікавлення проблема генезису нових економічних шкіл. Стаття засвідчує широку обізнаність автора з новими тенденціями розвитку політичної економії. У ній автор окреслює своє місце у дискусії «*Methodestreit*» щодо пріоритетності методів дослідження економічних процесів, яка розгорнулась між представниками нової історичної школи Німеччини та послідовниками Карла Менгера, одного із натхненників «маргіналістичної революції».

Згадана стаття викликала суперечливі висновки дослідників творчості К. Гаттенбергера. Вони базувалися на високій оцінці статті В. Левитським: «Гаттенбергер дав взірцевий аналіз історико-етичної школи в політичній економії. А десь за два роки після того на цю тему з'явилася праця віденського професора Карла Менгера «*Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*», яка зробила значний вплив на політико-економістів і принесла славу її авторові. Однак усі основні ідеї, які викликали до себе такий інтерес у книзі Менгера, були висловлені раніше скромним Гаттенбергером. Щоправда, він це зробив значно стисліше, але у багатьох місцях — у кращій формі, ніж це було зроблено Менгером. Книга Менгера, що вийшла з-під пера професора західноєвропейського університету, була опублікована кращим видавцем Німеччини і відразу потрапила в редакції економічних журналів всієї Європи. А невелика стаття Гаттенбергера була надрукована у провінційному журналі, котрий після п'ятого випуску припинив своє існування, та ще й без підпису автора (під ініціалом Г...). Довгий час вона лишалась невідомою навіть вузькому колу російських економістів»¹⁶⁸.

Висока оцінка статті, що її зробив В. Левитський, вже у другій половині ХХ ст. підштовхнула І.-С. Коропецького до висновку, що «оригінальні ідеї українських економістів досі не знайшли

¹⁶⁷ Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. — Харьков: Консум, 2004. — С. 55—56.

¹⁶⁸ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. — Харьков, 1908. — С. 260—261.

належної оцінки»¹⁶⁹ в наукових колах економістів. Е. Лортикян у короткій довідці присвяченій К. Гаттенбергеру, яку він навів у біографічному словнику вчених-економістів Харкова, також повторює зазначену вище оцінку¹⁷⁰. Після безпосереднього знайомства із статтею, І.-С. Коропецький у праці «Відгомін «*Methodestreit*» в Україні. Стаття Костянтина Гаттенбергера» переглянув свої попередні поспішні оцінки¹⁷¹.

На думку К. Гаттенбергера, класична школа, розглядаючи *поведінку людини в конкретних економічних умовах* у моделі «*homo economicus*», не враховувала дії соціальних факторів. Класики зосереджувались на проблемі *егоїзму*: виробити максимум матеріальних благ за мінімальних витрат. Заперечуючи Г. Шмоллеру, який наголошував на мінливості цієї риси людини під дією зовнішніх факторів, К. Гаттенбергер зауважував, що змінюватись можуть лише форми прояву егоїзму, а його сутність не змінюється. У дискусії «*Methodestreit*» вчений поділяв погляди К. Менгера, який розглядав егоїзм як чинник, що дає змогу зрозуміти мотивацію економічного життя. І.-С. Коропецький навіть вважає, що: «Загалом Менгерів обширний аналіз значення егоїзму в економічному житті та економічній науці не перевершує за чіткістю викладу стислого аналізу, зробленого Гаттенбергером»¹⁷². На нашу думку, такі погляди вченого органічно вписуються в концепцію Київської економічної школи.

Досліджуючи проблеми *кооперації та профспілкового руху*, К. Гаттенбергер приділяє увагу організаційним *формам зв'язків* між господарюючими суб'єктами. Він був переконаний, що існуюча економічна система має значні недоліки, зокрема в соціальній сфері. У журналі «Русская мысль» вчений, використовуючи великий фактичний матеріал з історії країн Західної Європи, публікує низку статей присвячених кооперативному руху, страхуванню робітників тощо. Вчений прихильно ставився до організації *робітничих спілок*, оскільки вони сприяли піднесенню рівня життя робітників, але критикував погляди тих економістів, які

¹⁶⁹ Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 22.

¹⁷⁰ Лортикян. Э. Ученые-экономисты Харькова 1805—1917гг.: биографический словарь. // Бизнес-информ. — 1997. — №12. — С. 62.

¹⁷¹ Див.: Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 120—128.

¹⁷² Там само. — С. 120—123.

розглядали *кооперацію* як ліки від усіх негараздів дрібного виробника. Різні форми кооперації не можуть змінити взаємозв'язок власника капіталу і продавця робочої сили, подолати розрив між працею і капіталом. Він вважав, що кооперативи через свої відносно малі розміри не зможуть витримати конкуренції з великими приватними підприємствами. Жодні асоціації не можуть допомогти дрібним виробникам, вони лише відтягують їх передсмертні страждання¹⁷³.

Соціалістичні теорії, на думку К. Гаттенбергера, базуються на нереальній основі, оскільки соціалістична система суперечить «прагненню людини до особистого інтересу». Основний шлях переходу від наявного до більш розумного економічного ладу вчений бачив не в революції, не в експропріації, а в боротьбі людини за свої права, за підвищення заробітної плати, справедливий розподіл, за соціологізацію економічного життя.

Сьогодні випускника юридичного факультету Новоросійського (Одеського) університету і професора Харківського університету **Володимира Левитського** (1854—1939) переважно знають як одного із перших, хто запровадив паралельне дослідження проблем економічної історії та історії економічної думки у праці «*Історія політичної економії у зв'язку з історією господарського побуту*» (1914)¹⁷⁴. До нього подібне дослідження вдалося зробити англійському вченому Дж. Ешлі (1860—1927)¹⁷⁵. На думку І.-С. Коропецького, предметом наукових інтересів В. Левитського передусім була економіка сільського господарства¹⁷⁶. Спробуємо довести, що вчений все ж таки надавав перевагу дослідженню *методологічних аспектів* економічної науки і у цьому контексті аналізував *соціально-економічні інституції*.

Кожна *суспільна наука*, на думку В. Левицького, у своєму розвитку має обов'язково пройти три фази. В перший момент становлення суспільна наука, обов'язково зосереджується на зібранні рецептів, рецензій, настанов у тій чи іншій сфері практичної діяль-

¹⁷³ Див.: Гаттенбергер К. Результаты кооперативного движения // Русская мысль, кн. III-IV, 1885.

¹⁷⁴ Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. — Вып. 1. Харьков, 1907; Вып. 2. — Харьков, 1914.

¹⁷⁵ Эшли Дж. Экономическая история Англии в связи с экономической теорией: Пер. с англ. — СПб., 1897.

¹⁷⁶ Див.: Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — С. 28.

ності. Вчений вважав, що «таку практичну дисципліну можна назвати наукою хіба що у відомому відносному розумінні»¹⁷⁷. Другим етапом історії науки є її поступова трансформація із практичної дисципліни у систему знань, що прагне пояснити певну групу суспільних явищ «з боку їх взаємозв'язку і причинності». Третій етап в історії науки В. Левитський називав методологічною фазою. Він настає тоді, коли науку вже оформлено як чітку систему знань, а тому на порядок денний постають питання межі конкретної галузі знань та її методології. На думку вченого, *політична економія* вже перебуває на відносно пізньому етапі розвитку, хоча й визнає, що вона має певні ускладнення у вирішенні методологічних проблем.

Всі праці з методології Володимира Левитського пронизані прагненням *синтезувати теоретичні висновки вчення неокласиків з концептуальним підходом німецької історичної школи*. Про це він із усією відвертістю говорить у «Завданнях і методах науки про народне господарство» (1890)¹⁷⁸. На нашу думку, такий світогляд вченого бере свої витоки у захопленні соціальним реформізмом Джона Стюарта Мілля, оскільки серед класиків тільки він зробив перші кроки назустріч новоствореній науці — соціології. Соціальна складова творчості Дж. С. Мілля певною мірою пояснює прихильне ставлення українського вченого до методології німецької історичної школи. Крім того, її можна також пояснити стажуванням В. Левитського протягом 1882—1883 рр. в університетах Гейдельберга та Берліну, де він у 1882 р. брав участь в економічному семінарі проф. Г. Шмоллера. Високо ставив В. Левитський також праці Карла Менгера, цінуючи його спроби примирити дедуктивну методологію маргіналізму з індуктивізмом німецької історичної школи. Він підкреслював, що основні методологічні питання в політичній економії «поставлені правильно завдяки, з одного боку, працям історичної школи і, з другого боку, англійській школі теоретиків, із Д. С. Міллем на чолі, а також у самий останній час, школі австрійських теоретиків, блискучим представником яких є віденський професор Карл Менгер»¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Левитский В. Ф. Предмет, задача и метод науки полицейского права // Записки Императорского Харьковского университета. Кн. 1. — Харьков, 1894. — С. 232.

¹⁷⁸ Див.: напр. Левитский В. Задачи и методы науки о народном хозяйстве. — Ярославль, 1890. — С. 18, 21.

¹⁷⁹ Левитский В. Ф. Предмет, задача и метод науки полицейского права // Записки Императорского Харьковского университета. Кн. 1. — Харьков, 1894. — С. 232—233.

Соціальні явища український вчений розглядав у стилі О. Конта та Дж. С. Мілля як органічну *цілісність*. На його думку, вони мають бути предметом вивчення державних, юридичних, економічних наук. В. Левитський вважав, що між соціальними явищами існують тісні взаємозв'язки і взаємозалежність: «Економічним формам побуту певного часу відповідають аналогічні форми державного устрою і юридичного порядку тощо»¹⁸⁰. Іншою спільною рисою поглядів українського вченого і класичного інституціоналізму є прагнення досліджувати *господарські явища в площині інституцій*: юридичних, політичних, моральних, релігійних тощо. Він вважав, що розвиток кожної інституції підпорядкований причинно-наслідковим зв'язкам *історичної еволюції*. Дослідження законів, що обумовлюють такі зв'язки мають бути предметом аналізу кожної науки, яка вивчає суспільство.

Розуміючи цілісність суспільства як об'єкта дослідження, вчений виправдовує його вивчення частинами, оскільки вважає, що такий підхід відповідає «будові пізнавальних властивостей людини». Доказом цього, на думку В. Левитського, є наявність окремих суспільних наук і поразка зусиль у створенні єдиної соціальної науки, яка б пояснювала суспільство у його цілісності.

Паралельне існування наук про суспільство сприятливо впливає на їхній розвиток, оскільки вони збагачуються, використовуючи здобутки одна одної. В. Левитський зауважує: «Економічні вчення про ренту, прибуток, процент, заробітну плату — ґрунтуються на передбаченні існування інституту приватної власності, певної психічної мотивації, що керує господарською діяльністю»¹⁸¹.

Науку про народне господарство (політичну економію), залежно від специфіки вивчення господарських явищ (у статичі, чи динаміці) — Володимир Левитський поділяє на *теоретичну економію* та *господарську історію*. Проміжну позицію між ним він відводить *господарській статистиці*, яка одночасно досліджує господарські явища як у становищі спокою, так і в стані динаміки. Маємо підкреслити, що вчений чудово розумів поділ теоретичної економії на *позитивну* і *нормативну* частини: «Наука про

¹⁸⁰ Левитський В. Задачи и методы науки о народном хозяйстве. — Ярославль, 1890. — С. 25.

¹⁸¹ Там само. — С. 30.

народне господарство, як наука теоретико-практична, має ще одне завдання, яке полягає не у вивченні того «що є», а того «що має бути». Остання категорія економічних знань складає предмет *господарської політики* — особливої науки, яка передбачає вже вивчення явищ, як у процесі їх існування, так і у процесі їх розвитку та має за мету окреслити бажані, з точки зору добробуту людини, зміни у складі господарського життя»¹⁸².

На думку В. Левицького, «історичний характер теоретичної економіки заперечують не тільки економісти німецької історичної школи, які намагаються подати її у вигляді низки абстракцій, < ... > але навіть багато з вчених, хто бере під захист теоретичну економію»¹⁸³, а тому він присвятив окрему главу свого дослідження цьому важливому аспекту економічної науки. Передусім він дорікає Карлу Менгеру, який, визнаючи необхідність у теорії народного господарства брати до уваги факти історичного розвитку народів, у законах теоретичної економіки відводить «*умовам місця, часу та історичного розвитку*» другорядну роль «модифікації господарських явищ»¹⁸⁴ (курсив наш — Ю. У.). Він зауважує, що *відмінності теоретичного й історичного аналізу* полягають не у тому, як думає К. Менгер, що історія господарства вивчає індивідуальні, а теоретична економія — типові явища. Основна відмінність, на думку В. Левитського, у тому що «предметом господарської історії в однаковій мірі є типові та індивідуальні явища господарського життя, але історія досліджує їх з боку самого процесу їх розвитку та перетворення одних форм таких явищ у інші (соціальна динаміка), тоді коли теоретична економія досліджує господарські явища даного історичного типу господарського устрою < ... > зв'язки та закономірності між ними»¹⁸⁵ у статичному стані.

В. Левитський у питанні історичних складових економічної науки стає на бік німецької історичної школи. Господарські явища, на думку вченого, належать до *категорій історичних явищ* і постійно змінюються в процесі «культурного розвитку народу», а тому підкреслює: «Жодна система економічних теорій, якщо во-

---

¹⁸² Левитский В. Задачи и методы науки о народном хозяйстве. — Ярославль, 1890. — С. 34.

¹⁸³ Там само. — С. 37.

¹⁸⁴ Там само. — С. 37, 40.

¹⁸⁵ Там само. — С. 61.

на тільки бере до уваги історично сформовані господарські стосунки, не може бути універсальною теорією господарства, <...> а неминуче буде тільки теорією господарства певної історичної формації»¹⁸⁶. Визнає В. Левицький також заслуги «економістів соціалістичної школи» — К. Маркса та К. Родбертуса. Він вважає, що вони вперше, на основі порівняльно-історичного аналізу, узгодили господарські форми побуту різних народів з теоретичними висновками політичної економії і встановили основні типи державного устрою, які історично змінювали один одного.

На нашу думку, *інституційну структуру* економіки в теоретичній концепції вченого найкраще зрозуміти у контексті історичної еволюції господарства. На підставі характеристики історичної складової у поглядах представників основних економічних шкіл, Володимир Левицький виокремлює у історичній еволюції європейських народів три *основних типи господарств*: 1) ойкосне (домашнє) господарство Давньої Греції і Риму; 2) феодальне господарство середньовіччя; 3) мінове, грошове, або капіталістичне господарство нових часів. Вони відрізняються один від одного формами виробництва, розподілу і обігу господарських благ; а форми, в свою чергу, мають відмінності у соціальних, політичних та юридичних умовах побуту, у рівні розвитку технічних знань¹⁸⁷. Отже, критерієм поділу історії господарства на три періоди у В. Левицького є основні риси *політичного, правового та господарського життя, що укорінені у відносинах виробництва, розподілу й обігу господарських благ*, які фактично є *інституційним середовищем* господарської діяльності.

---

¹⁸⁶ *Левитский В.* Задачи и методы науки о народном хозяйстве. — Ярославль, 1890. — С. 42.

¹⁸⁷ Там само. — С. 52—56.

Розділ 4

АНАЛІЗ ФОРМАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (XIX — поч. XX ст.)

4.1. Формальні інституції в українській економічній думці класичного періоду

Не зовсім вписується в хронологічні межі нашого дослідження, але заслуговує на згадку в площині аналізу ролі держави в економічному розвитку країни, перший популяризатор вчення Адама Сміта в Російській імперії, український вчений **Семен Десницький** (бл. 1740—1789). У 1759 році після закінчення семінарії Троїцької лаври та гімназії Московського університету С. Десницького зараховують до складу його студентів. У 1761 році за скеруванням Академії наук він прибуває до Шотландії, де шість років навчається в університеті м. Глазго. Протягом 1762/63 і осіннього семестру 1763/64 навч. років відвідує лекції з етики і юриспруденції професора моральної філософії А. Сміта, у яких чільне місце обіймала економічна проблематика. В 1767 р., здобувши звання доктора права, повертається в Російську імперію. Протягом 1768—1787 рр. викладає в Московському університеті римське право, а згодом і російське законодавство. З 1783 р. професора С. Десницького обирають членом Російської Академії наук.

Основні наукові досягнення С. Десницького належать до галузі соціології і права. З його іменем пов'язують становлення правничої науки в Російській імперії. Соціально-економічні і правові погляди вченого відображені у публічних доповідях і проекті реформування правових основ Російської імперії, який був наданий Катерині II під назвою: *«Подання про встановлення законодавчої, судової та каральної влади в Російській імперії»* (1768). Це перший в історії української економічної думки документ системного характеру скерований на вдосконалення економічного устрою держави.

Семен Десницький поділяв концепцію природного права філософа Дж. Локка, яка пояснювала суспільні явища за допомогою принципу об'єктивної закономірності. Локк висунув *трудоу теорію власності*, де праця розглядалась не тільки як джерело

власності, але і як основа цінності створених людиною продуктів. Методологічний підхід Дж. Локка Семен Десницький вдало доповнив *еволюційною теорією суспільного розвитку* у виступі 21 квітня 1781 року, що був опублікований під назвою «Юридичні роздуми про відмінні поняття, що мають народи про власність маєтків у різних верствах співжиття» (1781). Суспільний розвиток послідовно проходить чотири стадії, які він називав станами: 1) існування за рахунок ловлі звірів і збиральництва; 2) скотарство; 3) землеробство; 4) комерція¹. Основними суспільними інституціями, які, на його думку, опосередковують вплив мінливих форм господарства на суспільний розвиток є *володіння і власність*. Зміна форм господарювання спричиняє зміну форм володіння і власності. Вчений аналізує власність як багатогранне економіко-правове поняття через призму використання (вживання), відчуження та юридичної належності речі. Зародження і розвиток інституції власності він тісно пов'язує з розвитком господарської системи.

Еволюційна теорія розглядалася С. Десницьким як основа для аналізу *державного устрою* народів та їх досягнень на ниві науки та мистецтва. Прихильність Семена Десницького до економічної концепції А. Сміта не викликає сумнівів, але щодо ролі і місця держави в господарській системі суспільства їхні погляди були протилежними. Можливо, через правову освіту, або через усвідомлення важливості держави у трансформації господарської системи, у поглядах С. Десницького на державу ми знайдемо більше спільного, як це не дивно, з представниками німецької камералістики, ніж з поглядами його шотландського вчителя. На *державу* вчений покладав завдання: *запобігати появі негативних явищ і процесів у господарському розвитку та заохочувати позитивний і бажаний розвиток подій*. Зокрема, велике значення С. Десницький надавав знищенню політичних перешкод для ефективного розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, науки. Такими перешкодами, на його думку є наявність кріпосного права, відсутність *особистої свободи* громадян та *приватної власності* для землеробів.

---

¹ Див.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. Том I. — МГУ: Государственное издательство политической литературы, 1952. — С. 268—286.

Семен Десницький пропонував законодавчо заборонити продаж селян, не враховуючи їхньої сімейної належності, або без землі; впорядкувати порядок найму селян; заборонити повторне закріпачення селян після надання волі. Навіть такі, обмежені за характером, пропозиції викликали опір у землевласників. Монархічне правління пропонувалося вдосконалити шляхом залучення купців і ремісників до управління містами.

IV додаток до «Подання про встановлення законодавчої, судової та каральної влади в Російській імперії» є проектом реформування фінансової системи держави. Фінанси С. Десницький розподіляє на дві основні частини: 1) державні видатки, 2) доходи держави. Пропонує монарху в першу чергу визначитись з видатками держави: «потрібно встановлювати свої доходи згідно видатків». Окреслює чотири основні групи державних видатків: 1) утримання монарха та його двору; 2) підтримання внутрішнього порядку в державі (поліція, суд тощо); 3) видатки для користі суспільства (будівництво міст, доріг, каналів, закладів науки і освіти); 4) захист від зовнішньої небезпеки (військо, будівництво фортець, створення запасів)².

Щоб забезпечити наповнення державної скарбниці С. Десницький пропонує визначитись з «предлогами» (об'єктами) оподаткування. Він пропонує оподатковувати: 1) осіб; 2) майно; 3) «проізрастенія» домашні, вживані народом (сіль, вино, тютюн); 4) товари вивізні та привозні; 5) дії (чолобитні, закладні тощо). Податки він ділить на примусові і добровільні. Примусовим є подушний податок, який має бути помірним, щоб не пригнічувати народ і землеробство. При оподаткуванні майна слід враховувати його структуру. Землю, наприклад, оподатковувати помірно, а інше майно, залежно від його розміру, оподатковувати в «геометричній прогресії» (прогресивний податок). Зокрема, він пише: «Благочинність і справедливість вимагають, щоб, настільки це можливо, оподаткування відбувалось відповідно до ... нерівності стану і, якщо це так можна зауважити, щоб воно було встановлене у геометричній прогресії»³. Щодо податку на будо-

² Див.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. Том I. — МГУ: Государственное издательство политической литературы, 1952. — С. 326—327.

³ Там само. — С. 330.

ви, то він, на думку вченого, корисний, оскільки не обтяжує незаможних верств суспільства.

С. Десницький пропонує звільнити урожай зернових від оподаткування, натомість оподатковувати: 1) сіль; 2) вино; 3) тютюн. Щодо четвертої групи оподаткування, то, на думку вченого, портове і прикордонне мито не відчутне для народу. С. Десницький тільки наполягає, «щоб продавець, а не покупець платив мито з товарів, оскільки без цієї перестороги великі можуть бути зловживання, зовсім небажані для особистої свободи громадянина»⁴.

Щоб забезпечити необтяжливність податків також пропонується уникати монополій, скасувати різного роду внутрішнє мито. При оподаткуванні важливо порівнювати обсяги надходжень податків і витрати на їх вилучення; враховувати чітку визначеність об'єкта оподаткування; регіональні особливості. Важливе місце відводив вчений забезпеченню стабільності податкових надходжень. Для цього він пропонує поширювати землеробство і торгівлю, тобто розширювати базу оподаткування; знизити подушні податки, які не стимулюють створення засобів для збагачення. Одним з перших С. Десницький наголосив на шкідливості надмірного захоплення винним податком. Він також запропонував централізувати управління фінансами: «Слід усі галузі фінансів підпорядкувати одному керуванню, яке б крім цього ніякого не мало предмету»⁵.

Економічні погляди першого ректора Петербурзького університету **Михайла Балудянського** (1769—1847) розглядають переважно в контексті класичної політичної економії. На це є вагомі підстави. Зокрема й та, що серед висвітлених у «Статистическом журнале» теоретичних концепцій (1806, 1808 pp.) меркантилізму, фізіократії та А. Сміта, вчений не приховує своїх симпатій до останньої. Він пише: «Після багатьох попередніх праць вчених нарешті Адам Сміт у частині політичної економії, здається, відкрив нам істину. ... Сміт у своїй теорії не дотримується ні односторонності комерційної чи винятковості економічної системи. Перша вважає основою багатства гроші і закордонну торгівлю, а друга лише землеробство. Сміт одне і друге вважає

⁴ Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. Том I, — МГУ: Государственное издательство политической литературы, 1952. — С. 329.

⁵ Там само. — С. 331.

істотно значимим для народного блага»⁶. Дослідники наукової спадщини М. Балудянського, цитуючи викладений ним стислий переказ теорії А. Сміта, де великий шотландець схвалює ідеї економічного лібералізму, роблять помилку, інколи ототожнюючи думки українського вченого з думками великого шотландця. На нашу думку, Михайла Балудянського не можна вважати беззастережним прихильником концепції «laissez faire». Річ у тім, що сприйняття М. Балудянським теоретичних засад вчення Адама Сміта зовсім не означає, що він мав поділяти його думки щодо економічної політики держави. Можна погодитися з відомим дослідником української економічної думки І.-С. Коропецьким, який підкреслював прагматизм підходу М. Балудянського до економічної теорії. Він вважав, що «вона його цікавить не як позитивна, а як нормативна наука. Іншими словами, вона є настільки важливою та потрібною, наскільки служить дороговказом для економічної політики»⁷.

Щоб краще зрозуміти погляди М. Балудянського щодо ролі і місця **держави** в господарському житті, слід згадати, що він навчався у першого у Відні професора політичної і камеральної науки Йосифа Зонненфельса (1733—1817). Праця Й. Зонненфельса «Основи політики, торгівлі і фінансової науки» (1765—1767), подібно до творчого доробку Й. Юсті, заклала основи відомої нам концепції «держави добробуту». Йозеф Шумпетер навіть вважав, що «в деяких аспектах Зонненфельс перевершує Юсті, хоча в основному його наслідує»⁸.

Не дивно, що розуміння М. Балудянським мети економічної політики цілковито відповідає концепції «держави добробуту». На його думку, економічна політика має забезпечувати добробут і могутність держави. Економічна діяльність має бути вільною від державного впливу, проте в разі небезпеки для людей чи держави, уряд має впровадити державний контроль у галузях, де він

---

⁶ Балудянський М. Про національне багатство. Теорія Адама Сміта // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — С. 68—69.

⁷ Коропецький І.-С. Чи потрібні нові міфи? Думки про одну недавню монографію // Актуальні проблеми економіки. — 2001. — №7—8. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nam.kiev.ua/ape/n_01_7-8/Koropetskiu.htm

⁸ Шумпетер Й. История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др.; вступ. Статья Я. И. Кузьминова. — М.: Высшая школа экономики, 1998. — С. 434.

є необхідним. Вчений підкреслював, що «всі фабрики, виробу яких життєво необхідні для захисту держави, можуть бути створені силоміць і до запровадження їх уряд може вжити корисних заходів, нагороди тощо»⁹. Обмеження свободи економічної діяльності має відбуватися на основі загальноприйнятих моральних норм. Як бачимо, необхідним атрибутом держави є забезпечення *безпеки* та *свободи* економічної діяльності.

М. Балудянський вважав, що ціноутворення має відбуватися під дією ринкових законів, але монополізація ринку має обмежуватися за допомогою урядового втручання. Свобода економічної діяльності, на його погляд, не має стосуватися сільськогосподарського виробництва. Кріпосна праця не може забезпечити справедливе ціноутворення, що спричиняє різкі кон'юнктурні коливання на ринку сільськогосподарської продукції. Дослідник наукового доробку вченого С. Голубка зауважує: «Рабство простого народу впливає на моральний стан народів, на їх щастя, на нагромадження капіталів всіма верствами громадян, а отже через протидію впливає на фінансову могутність держави, її добробут. Виходячи з цього, на думку М. Балудянського, головним завданням уряду є потреба «відновити природну свободу і природний порядок в суспільстві»¹⁰. Вчений вважав, що природний порядок має забезпечуватися встановленням «законної ціни» на сільськогосподарські продукти, «тобто такої, щоб із прибутку, який завод отримують за свою продукцію, відповідна частина припадала на землеробів»¹¹. Враховуючи, що «простий люд ніколи не може боротися з крайнощами», цю функцію має взяти на себе держава. Таким чином, держава має виконувати своєрідну роль жандарма, який стежить за дотриманням суб'єктами ринку правил ринкової гри.

Своєрідно розумів М. Балудянський роль держави в монетарній політиці та формуванні кредитної системи. Найліберальнішою є його позиція щодо регулювання державою кількості грошей в обігу. Він зауважував, що «із усіх державних турбот опіка

⁹ Голубка С. М. Макроекономічний аналіз «Економічної системи» М. А. Балудянського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.03 — «Теорія макроекономіки» / С. М. Голубка — Львів, 1995. — С. 24.

¹⁰ Там само. — С. 21.

¹¹ Балудянський М. Про зерносовища // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — С. 64.

щодо змісту та примноження грошей є самою непотрібною»¹². Він прирівнював золото і срібло до усіх інших товарів, а тому вважав, що коли держава буде сприяти зростанню виробництва, то питання кількості коштовних металів відійде на другий план. М. Балудянський підкреслював: «Добра проба і свобода торгівлі без втручання уряду, складають, здається, усю політику щодо грошей. Обов'язок уряду опікуватися вдосконаленням роботи сил виробничих, нагромадженням капіталів; контролюючи при цьому основи заробітної плати, прибутку з капіталу і доходи: тоді грошей буде настільки багато, наскільки це потрібно, але не більше»¹³.

М. Балудянський застерігав уряд від непродуктивного використання позик. Кредитори переважно мають довіру до уряду тільки тому, що державні борги застраховані капіталами всього суспільства. На думку вченого, кредит заслуговує на увагу уряду, оскільки «1) забезпечує коштами діяльність людей, які є більш ощадливими, ніж самі капіталісти; 2) що кредитний папір у багатьох випадках може сприяти переходу власності із одних рук в інші, а отже наповнювати паперовими грошима відносини купців та капіталістів»¹⁴. Вчений усвідомлював важливість кредиту для поширення промисловості. Саме ця обставина спонукає уряд «вживати жорстких заходів для підтримки особистісного і майнового кредиту; для цього потрібне оперативне і неупереджене спостереження правосуддя; на цьому мають бути побудовані жорсткі закони щодо банкрутів, вексельні і комерційні суди та подібні до них установи, які у відповідності до різноманітності кредиту мають бути встановлені громадянськими законами із відома державного управління»¹⁵.

М. Балудянський приділяє державі провідне значення у суспільному житті. Щоб сформувавши національну систему господарства, на думку М. Балудянського, державі слід визначитися з концептуальним підходом економічної політики та з метою, яку вона прагне досягти. У відповідності до цього має бути побудована законодавча та управлінська системи. Крім того, держава повин-

---

¹² Балудянський М. Стаття теоретическая о разделении и обороте богатства // Статистический журнал. — СПб, 1808. — Т. II. — Ч. II — С. 25.

¹³ Там само. — С. 26.

¹⁴ Там само. — С. 67.

¹⁵ Там само. — С. 68.

на взяти під контроль зовнішню торгівлю: сприяти її зростанню, але в разі потреби вживати протекціоністських заходів (накладати мито). Подібно до свого вчителя Й. Зонненфельса, вчений надавав важливого значення демографічній політиці, оскільки збільшення населення сприяє зміцненню держави, її внутрішній та зовнішній безпеці, зменшенню податкового тягаря на окремого виробника. М. Балудянський підкреслював: «Правосуддя, захищеність і свобода промисловості, разом з освітою громадян і поширенням торгівлі, сутність єдиних дієвих засобів до збагачення нації»¹⁶.

М. Балудянський не тільки зробив вагомий внесок у теоретичне обґрунтування економічної політики держави, але й неодноразово залучався до роботи у різноманітних урядових комісіях царської Росії. Протягом тривалого часу значні здобутки М. Балудянського приписували М. Сперанському¹⁷. Російські і українські публікації останніх десятиліть дозволяють по-новому осмислити місце М. Балудянського у реформах першої половини ХІХ ст. у Російській імперії. Використовуючи архівні матеріали і публікації, а саме: «План фінансів на 1810 р.» (який нам відомий як план М. Сперанського), організацію воєнних фінансів з 1812 по 1816 рік, реформу державних селян П. Кисельова (1837—1841 рр.), грошову реформу Є. Канкріна (1839—1843 рр.), російська дослідниця М. Солодкіна підкреслює вирішальну роль М. Балудянського у реформуванні економічної системи Росії¹⁸. Завдяки дослідженням С. Злупка та С. Голубки наукова спадщина вченого вперше була висвітлена в контексті української економічної думки¹⁹.

Тихін Степанов (1795—1847) у вступній лекції з політичної економії (1832) зупинився на структурі курсу, де після розгляду

---

¹⁶ *Балудянський М.* Статья теоретическая о разделении и обороте богатства // Статистический журнал. — СПб., 1808. — Т. II. — Ч. II — С. 76.

¹⁷ Див.: *История русской экономической мысли. Т. I: Эпоха феодализма, часть вторая: 1800—1861 гг.* / Под ред. чл.-корр. АН СССР А. И. Пашкова. — М.: Госполитиздат, 1958. — С. 58.

¹⁸ *Солодкина М. М.* Об историко-экономическом познании // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — Вып. 1. — М.: Экономика, 1989. — С. 28.

¹⁹ *Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко.* — К.: Знання, 1998. — С. 62—78; *Голубка С. М.* «Економічна система» М. А. Балудянського. — Львів: Світ, 1998. — 229 с.; *Злупко С. М.* Персоналії і теорії української економічної думки. — Львів: ЄвроСвіт, 2002. — С. 62—72.

теоретичних питань він планував розглянути практичні аспекти «різного роду промисловості». Він зазначав, що «у цій же частині буде досліджено мною і те, на які галузі народної і державної діяльності потрібні видатки урядів і звідки вони повинні бути запозичені, розглянемо усі види відомих податків, користь та шкоду від них, нарешті завершимо науку свою роздумами про державний борг»²⁰. Проте все задеклароване розмістилося лише у двох невеличких за обсягом главах: «Про споживання суспільне», «Про державний борг» другого тому його основної праці *«Записки про політичну економію»* (1848). Вони лише опосередковано дають змогу зрозуміти позицію вченого щодо ролі держави у формуванні інституційного порядку.

Розуміння Т. Степановим місця і ролі держави в господарському житті певною мірою можна скласти на основі видатків, які, на його думку, має здійснювати держава. Проте, державні видатки Т. Степанов розподіляє на не зовсім зрозумілі і не чітко окреслені групи: 1) на утримання уряду, 2) на утримання «нравственных действователей», 3) на облаштування «нравственной деятельности», 4) на сприяння успішному розвитку промисловості (покращення доріг, проведення каналів тощо), 5) на доброчинність (лікарні, богадільні тощо). Вони мають покриватися, на його думку, із двох джерел: 1) доходів від державного майна, 2) частини національного доходу, що сплачується населенням у формі податків і зборів. Тихін Степанов вважав, що «головний закон податку полягає у тому, щоб він жодним чином не був перешкодою поступовому збільшенню багатства, але, разом з тим сприяв вищому розвитку моральної діяльності у суспільстві»²¹. У констатації принципів оподаткування Т. Степанов не демонструє оригінальності, їх він в основному запозичує у Адама Сміта. Зокрема він згадує такі принципи, як пропорційність розміру оподаткування розміру багатства, простоту та дешевизну вилучення податків. Заслуговує на увагу той факт, що вчений був противником подвійного оподаткування працівників, що утримуються з казни держави.

Державні позики Т. Степанов виправдовує тільки тим, що вони зменшують обтяжливість податків для населення. Вчений за-

²⁰ *Степанов Т.* Вступительная лекция, читанная в Императорском Харьковском университете 5-го сентября 1832 г. — X., 1833. — С. 17.

²¹ *Степанов Т. Ф.* Записки о политической экономии. — X., 1848. — Ч. II. — С. 133.

суджував непродуктивне використання державних позик. На його думку, уряди мають «позичати капітали або у приватних громадян або один у одного, тільки з метою уникнення нових податків, для використання тих капіталів на надзвичайні витрати, які трапляються під час воєн, або на заохочення промисловості прокладанням каналів, поліпшенням доріг та на інші подібні заходи»²². Крім того, він вважав, що позики, зростаючи у своїй масі, можуть стати надзвичайно обтяжливими для народу.

Натомість Т. Степанов надавав великого значення кредиту і вважав його «душею усіх стосунків у громадському житті». Він писав: «Чим більше держава досягне високого рівня освіченості, тим більше кредит пошириться, тим більше він надихає, так би мовити, народну працю і діяльність»²³. На його думку, законодавче обмеження розміру ставки кредиту не було дієвим у жодній державі, яка прагнула це зробити.

Інколи складається враження, що Т. Степанов, посилаючись на складність проблеми, свідомо уникає питань, що стосуються регулювання державою окремих аспектів господарського життя. Ось як він закінчує главу «Про споживання суспільне»: «Ви бачите, шановні панове, як система оподаткування ускладнена і водночас важлива. Від неї залежить успішний розвиток промисловості і постійне зростання народного багатства... Але нехай не буде теорія прискіплива у своїх вимогах. Все рухається до покращення поступово, а покращення системи оподаткування підготовлюється широкими міркуваннями, різнорідними пізнаннями та довготривалим досвідом»²⁴.

Наведені вище факти дають нам право стверджувати, що Тихін Степанов не приділяв особливої уваги вивченню діяльності держави в економіці, оскільки в методологічній концепції класиків її роль не є активістською, — основними є ринкові регулятори. Тому його підхід щодо держави як соціально-економічної інституції дещо відрізнявся від підходів С. Десницького та М. Балудянського. Якщо придивитися ближче, то у Тихона Степанова метою господарської діяльності виступає не скільки «держава добробуту», стільки добробут громадянина. Тобто у нього акценти більше зміщені у бік людини, як суб'єкта економічної діяльності.

²² Степанов Т. Ф. Записки о политической экономии. — Х., 1848. — Ч. II. — С. 139.

²³ Там само. — С. 106.

²⁴ Там само. — С. 137—138.

Іван Вернадський (1821—1884) високо цінував Адама Сміта і у своїх працях виявляв прихильність до концептуальних засад класичної політичної економії. Проте можна погодитися з професором Л. Корнійчук, що він «був противником протекціонізму, але разом з тим не виступав абсолютним прихильником фритредерства»²⁵. Роль і місце держави в господарському житті у І. Вернадського окреслена напрочуд чітко. По-перше, класифікацію напрямів і шкіл в економічній науці він розмежовує у відповідності до рівня втручання держави в економічне життя: *негативний* напрям (прихильники концепції «laissez faire» — фізіократи і школа А. Сміта); *позитивний* напрям (прихильники активістської ролі держави — «економічні поняття стародавніх, меркантилізм, протекціонізм і соціалізм»). По-друге, в історії політичної економії вчений виокремлює розвиток її теоретичної частини (зовнішню сторону) та її втілення в економічній практиці (внутрішню сторону)²⁶. Отже, Іван Вернадський, висловлюючись сучасною термінологією, розумів поділ економічної теорії на *позитивну* і *нормативну*. У такому розумінні ефективність реалізації **державної економічної політики** напряму залежить від пізнання економічних законів, які він чітко відрізняв від законів юридичних. Політична економія, на його думку, «не робить висновків із яких-небудь упереджених ідей, але використовує факти із суспільного життя, класифікує їх, перевіряє їх через нові факти, і на підставі спостережень над цими фактами, робить загальні висновки, з'ясовує, як кажуть, *економічні закони*. Закони політичної економії тому для нас є не юридичні постанови, а закони природні»²⁷. Для І. Вернадського запорукою якісного законодавства в галузі господарського життя є рівень розвитку економічної науки.

Іван Вернадський, засвоївши основні теоретичні положення класичної політичної економії, водночас розумів вразливість її певних компонентів. Це критично налаштувало вченого до сприйняття її *нормативної* складової. І. Вернадський критикує

²⁵ Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 156.

²⁶ Див.: Вернадский И. Очерк истории политической экономии. — СПб., 1858. — С. 1—2.

²⁷ Шторх Г. Курс политической экономии, или изложение начал, обуславливающих народное благоденствие: пер. с фр. с биографическим очерком автора / под ред. и с заметками И. В. Вернадского. — СПб., 1881. — С. 97.

А. Сміта за «певну односторонність погляду: він постійно притримується дійсності, не завжди відрізняючи у ній випадкове від вторинного»²⁸. Але коли критика вченим А. Сміта стосується переважно *позитивної* складової його вчення, то Д. Рікардо він критикує в полі *нормативної* економічної теорії. Він пише: «Рікардо постійно тримається області теорії та іноді не помічає перешкоди до здійснення відстороненої теорії в ділі»²⁹.

Критика слабких місць концепції «laissez faire» найкраще окреслена І. Вернадським у контексті розгляду позитивного напрямку в «*Нарисі історії політичної економії*». На його думку, причина живучості концепції «урядового втручання в приватне господарство» полягає у крайнощах практичних положень перших послідовників ліберальної школи, які «безумовно заперечували користь усіх урядових установ і розпоряджень, які скеровувалися на регулювання чи нагляд приватних інтересів, не звертаючи навіть увагу на те, що інколи могло б бути вигідним для цих останніх влаштувати певне взаємне спостереження і підпорядкуватися певному порядку, який би надавав більше забезпеченості у надійності підприємства та рівності суперництва, чого не вистачає інколи у теперішньому становищі народного господарства»³⁰. Вчений вважав, що представники ліберальної школи так захопилися ідеєю шкідливості стороннього втручання, що відкидали навіть необхідність звичайної господарської звітності. Проголошена у різкій формі економічна свобода відразу налаштувала проти лібералів уряди, які за тривалий історичний період звикли до адміністрування, на якому базувався цілий комплекс суспільних відносин.

Вразливою ланкою концепції негативної школи, на яку скерували свою критику прихильники позитивного напрямку, І. Вернадський вважав подвійність предмету дослідження: багатство і добробут. Річ у тім, що шлях до особистого багатства через необмежену свободу підприємницької діяльності, на думку критиків «laissez faire», може суперечити утвердженню народного добробуту, який вимірюється тільки суспільною корисністю, а

²⁸ Вернадский И. Очерк истории политической экономии. — СПб., 1858. — С. 142.

²⁹ Вернадский И. Очерк истории политической экономии // І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — С. 639.

³⁰ Там само. — С. 665—666.

забезпечити інтерес суспільства можна тільки за втручання «верховної суспільної влади». На жаль, на підтримку прихильників «laissez faire» вчений тільки нагадав критикам, що вони ігнорують «той тісний зв'язок, який поєднує різноманітні фази багатства»³¹. Природно, що в рамках концепції лібералізму розробляти інструментарій для державного регулювання не було потреби, оскільки «ідея держави знаходиться поза сферою політичної економії майже так, як і поза сферою фізики»³². Іван Вернадський лише обмежився переліком тих проблем, які потребують доопрацювання в площині *нормативної* політичної економії, але не пропонував шляхів їх вирішення.

Отже, економічні функції держави у Іван Вернадського полягають у забезпеченні свободи підприємництва, підтримці конкуренції та створенні господарського законодавства, яке має спиратися на досягнення економічної науки. Таке розуміння ролі і місця держави І. Вернадським (трансформована «laissez faire») цілком вписується в концепцію сучасної неокласичної теорії.

4.2. Формальні обмеження господарської діяльності у дослідженнях Київської економічної школи

Розуміння **Миколою Бунге** держави та юридичних форм реалізації економічних відносин (формальних інституцій), на нашу думку, найкраще розкриваються у площині еволюції поглядів вченого щодо взаємозв'язку між економічною теорією і економічною практикою.

На долю Миколи Християновича Бунге випала унікальна можливість втілити на державному рівні свої теоретичні переконання в економічну практику. Слід зауважити, що власні теоретичні переконання вченого в процесі реалізації державної економічної політики зазнали певної трансформації. Зокрема, професор В. Базилевич підкреслює, що «у своїй реформаторській діяльності М.Х. Бунге завжди виходив із конкретних обставин розвитку

³¹ Див.: *Вернадский И.* Очерк истории политической экономии. // І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — С. 666—667.

³² *Вернадский И.* Предмет политической экономии // Журнал Министерства народного просвещения. — 1856. — Май. — С. 136.

вітчизняної економіки, своєчасно коригуючи свої теоретичні установки»³³. На переосмислення вченим власних установок щодо ролі держави в економічній політиці звертали увагу також дослідники творчості М. Бунге: Т. Гайдай, Л. Горкіна, С. Злупко, Л. Корнійчук, І.-С. Коропецький, П. Леоненко, А. Маслов, В. Фещенко та ін.

Формальним інституціям торгового та господарського права Микола Бунге приділяє увагу вже у своїй магістерській дисертації «*Дослідження витоків торгового законодавства Петра Великого*» (1847). На його думку, розвиток цивілізації вимагає будувати торгове законодавство на основі здобутків науки. Він чітко окреслює місце держави як у концепції меркантилістів, так і у системі фізіократів та А. Сміта. Він вважав, що XVII — перша пол. XVIII ст. характеризується «прагненням підпорядкувати усю діяльність промислову законодавчим нормам і патронату уряду для того, щоб надати їй необхідний захист та підпорядкувати інтересам держави»³⁴. Натомість фізіократи та Адам Сміт, не погоджуючись з попередниками, покладали встановлення гармонії між приватними інтересами на природну дію економічних сил. М. Бунге зауважує, що в запереченні втручання уряду вони «зайшли надто далеко», оскільки у них «ідея держави як економічного цілого, майже зникає». На його думку, держава як цілісність «не сприйме *економічного порядку*, що спирається на чистокосмополітичний принцип», а тому слід «знешкоджувати вороже зіткнення егоїстичних інтересів та скеровувати їх для досягнення *загального добробуту*»³⁵ (курсив наш — Ю. У.). Оскільки природний порядок дуже вже залежить від випадковості, то М. Бунге пропонує об'єднати дві попередні економічні системи поглядів: «надати найбільшій свободи прояву приватних господарських інтересів, тісно зв'язати їх між собою і з інтересами держави, у якій повинна полягати для них можлива гарантія»³⁶.

Як бачимо, у магістерській праці Микола Бунге намагався об'єднати концепцію «держави добробуту» камералістики з кон-

³³ В. Базилевич. Микола Бунге — вчений-економіст, ректор Київського університету, державний діяч-реформатор // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 41.

³⁴ Бунге Н. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого // Отечественные записки, 1850, — Т. I. — кн. XVIII. — отд. II. — С. 3.

³⁵ Там само. — С. 3.

³⁶ Там само. — С. 4.

цепцією «laisser faire» класичної політичної економії. Сприяння держави, на його думку, необхідне, щоб: 1) подолати перешкоди, які зустрічає розвиток промисловості у народі; 2) забезпечити промислову діяльність; 3) сформувати такі господарські взаємини між народом і владою, які б сприяли «успіхам життя суспільного». В даному випадку державні інтереси М. Бунге ставить вище приватних інтересів, реалізувати які можливо тільки у площині досягнення інтересів суспільних, які у нього ототожнюються переважно з інтересами держави: «Коли справа стосується існування держави як самостійної цілісності, інтереси держави нерідко беруть верх над промисловими»³⁷.

Проте вже у докторській дисертації М. Бунге «*Теорія кредиту*» (1852) простежується зміщення акцентів у ставленні до держави в бік концепції «laisser faire». Особливе місце вчений приділяв **кредиту** як інституції, що має вирішальний вплив на розподіл продуктивних сил, зростання капіталів та збільшення доходів. У своїй докторській дисертації Микола Бунге визначає інституцію кредиту похідною від виробництва. До XIX ст. кредит мав державну форму, тому розглядався виключно в площині державних фінансів. У такому контексті аналізували кредит меркантилісти, що викликало справедливую критику М. Бунге, який вважав, що «ідея державно-економічна» сприймалась меркантилістами відсторонено, а тому суперечила «ідеї приватного інтересу та добробуту». На його думку, «розуміння держави меркантилістами не піднялося до усвідомлення спільності вигод усіх та кожного»³⁸. Сприйняття меркантилістами кредиту як магічної сили, що тільки сприяє полегшенню позик, втрачає всякий сенс, «коли ми звернемо увагу на капітали, що перебувають в обігу, а не на гроші — знаряддя обігу; коли згадаємо, що гроші позичаються не заради грошей, а заради капіталів»³⁹.

Щодо теорії кредиту А. Сміта та його прихильників, то, на думку М. Бунге, вона не так суттєво відрізняється від підходів меркантилістів, як в інших частинах його теорії. На доказ цього вчений наводить такі факти: 1) свобода промисловості підпоряд-

³⁷ Бунге Н. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого // Отечественные записки, 1850, — Т. I. — кн. XVIII. — отд. II. — С. 4.

³⁸ Бунге Н. Теория кредита // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 409.

³⁹ Там само. — С. 407.

кована обмеженням; 2) у «справах народного господарства допускається пряма участь держави»; 3) «приватний інтерес не складає єдину основу порядку економічного»⁴⁰. Таким чином, М. Бунге, декларуючи прихильність до класичної політичної економії, фактично дорікає класикам у непослідовності поширення проголошених принципів на теорію кредиту. Кредит у нього є наслідком еволюції виробництва та обміну і, передусім, є сферою *приватнокапіталістичних* відносин, а прагнення залишити кредитний обіг у руках *держави* вчений вважав помилковими. Такий підхід був продиктований розумінням значення *комерційного кредиту* в трансформації господарських відносин, забезпеченні динамічного розвитку виробництва та обміну, модернізації грошового обігу.

Сучасна українська дослідниця В. Небрат зазначає, що у М. Бунге морально-правовими (інституційними) основами кредиту є «традиції, звички, довіра та юридично закріплені зобов'язання»⁴¹. Однією із суттєвих ознак кредиту вчений називає неформальну інституцію *довіри*. Проте М. Бунге застерігає: «Ми не можемо допустити, щоб довіра була чисто моральним елементом, що не передбачає жодної господарської гарантії: ні продуктивності праці, ні наявності майна. Інакше чи могла б існувати довіра до майбутньої винагороди?»⁴². Таким чином, завдяки встановленню правових норм, довіра формалізується як інституція кредиту.

Розуміння значення *формальних інституцій* у теоретичній концепції М. Бунге добре розкриває його доповідь «Про місце, що займає політична економія...» (1856). Він вважає, що «призначення закону — встановлення норм для суспільних відносин загалом, так і для економічних зокрема, та охорона їх поліційними та судовими заходами»⁴³. Вчений надзвичайно чітко розмежовує неформальні та формальні інституції (звісно не вживаючи

---

⁴⁰ Див.: Бунге Н. Теория кредита // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 418.

⁴¹ Див.: Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть. — К.: І-нт екон. та прогноз., 2007. — С. 49.

⁴² Бунге Н. Теория кредита // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 290.

⁴³ Бунге Н. О месте занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 666.

таких термінів): «Коли б закон встановлював тільки те, що вироб- лене звичаями та внутрішнім життям суспільства, то навіть тоді розуміння його вимагало б політико-економічних знань: тим більше це необхідно, коли він стає знаряддям перетворень, коли знищуючи обмеження, що зустрічаються у приватній діяльності, він прискорює господарський розвиток суспільства, коли, скасовуючи застарілі форми, що тяжко підтримують існування віджилого, він спонукає до самодіяльності і народної творчості в перевтіленні господарського порядку»⁴⁴. Таким чином, М. Бунге поставив проблему ролі і місця **формальних інституцій права** в процесі реформування суспільства, і, висловлюючись сучасною термінологією, **проблему імплементації** новітніх інституцій. Як видно, вчений вважав, що не всі неформальні інституції слід формалізувати в нормах права, оскільки деякі з них можуть виступати стримуючими факторами на шляху суспільного прогресу.

Наголошуючи на важливому значенні економічних законів у формуванні фінансового законодавства (зокрема системи оподаткування), Микола Бунге підкреслював, що законодавчі обмеження підприємницької ініціативи мають бути такими, «щоб зробити обмеження по можливості найменш відчутними у народному господарстві і узгодити, в міру можливості, зростання доходів уряду із зростанням суспільного добробуту, оскільки перше без другого неможливе»⁴⁵.

З певними застереженнями економічний порядок можна розглядати як наслідок і результат інституційного порядку, а отже, в контексті нашого дослідження, розуміння вченим інституції «порядку» викликає зацікавлення. У ставленні до **економічного порядку** М. Бунге виокремлював два підходи: 1) економічний порядок — штучний витвір діяльності людини та органів суспільної влади, а тому економічна наука розглядається ним як «набір рецептів для поширення суспільного добробуту»; 2) економічний порядок — природний порядок, який «створений не свавіллям, а природною необхідністю, і коріння його міститься у природі людини суспільної». Перший підхід не визнає дії природних еконо-

⁴⁴ Бунге Н. О месте занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 666.

⁴⁵ Там само. — С. 668.

мічних законів, а тому не надає їм суттєвого значення в господарській практиці. В разі визнання істинним першого підходу, вчений рекомендує широко залучати досягнення політичної економії. Натомість, визнавши істинним другий підхід, слід обмежити претензійність щодо нав'язування суспільного добробуту, а зосередитися на покращенні освіти та переконанні суспільства: «ми повинні взяти за точку відліку суспільство, з його побудовою та його поняттями»⁴⁶.

На наш погляд, М. Бунге у ранній науковій творчості цілком правомірно зараховував себе до прибічників концепції «laissez faire». Свою прихильність до концепції природного порядку вчений пояснював зростанням ролі економічної науки у дослідженні господарських законів. Він особливо підкреслював: «не юридичних, а природних» законів. Показовою у цьому плані є стаття-рецензія вченого: «Промисловість та її обмеження у зовнішній торгівлі», яку друкували протягом 1857 р. у журналі «Отечественные записки». Підтримуючи низькі тарифи у суперечці між прихильниками і противниками свободи торгівлі, М. Бунге не очікує від таких тарифів зримого ефекту, без впровадження додаткових заходів. Системність мислення вченого простежується у висловленому прогнозі: «Зниження мита може бути корисним тільки тоді, коли воно супроводжується заходами щодо загального збільшення промисловості і реформування застарілої системи»⁴⁷.

Автор ґрунтовно аналізує теоретичні підходи попередників: починаючи з меркантилістів і закінчуючи прихильниками протекціонізму ХІХ ст. М. Бунге зауважує, що незважаючи на різноманітні назви, які мала система організації промисловості за часів меркантилізму, мінливість мети та засобів для її досягнення, незмінним залишалося прагнення підпорядкувати інтереси приватних осіб інтересу держави. Таке прагнення пояснюється бажанням перешкодити зіткненню протилежних приватних інтересів. Прихильники системи промислової організації, перебуваючи у постійному пошуку нових форм для «застарілого змісту», посту-

---

⁴⁶ Див.: Бунге Н. О месте занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 675—676.

⁴⁷ Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. — 1857. — № 2. — С. 710.

пово наштовхнулися на необхідність промислової свободи. Вперше ідею «laissez faire, laissez passer» висловили фізіократи, які розглядали її як «засіб для збільшення кількості продуктів землеробства і для зниження цін продуктів переробки». М. Бунге наголошує: «Незалежно від цього, фізіократи, особливо Тюрго, висловили думку, що має незрівнянно більше значення: свобода промисловості є у них визнанням права приватної власності»⁴⁸. А. Сміт та його послідовники поширили принцип свободи промисловості на процес розподілу доходів і на встановлення розумної впорядкованості господарства.

Щоб простежити і зрозуміти подальшу еволюцію поглядів Миколи Бунге щодо ролі і місця *держави в економічній системі*, звернемося до його оцінок школи А. Сміта. Наприклад, вразливим місцем у системі А. Сміта український економіст вважав нерозуміння важливості взаємозв'язку між узгодженістю приватних цілей і ліквідацією господарських обмежень. Натомість послідовники «великого шотландця» надавали особливої ваги теорії розподілу доходів. Хибні і суперечливі висновки цієї теорії стали об'єктом нападок супротивників, які звинувачували вільне підприємництво у всіх економічних негараздах, що їх мала Європа першої половини XIX ст. На думку М. Бунге, врятували становище Генрі Чарльз Кері та Фредерік Бастіа, які розробили теорію узгодженості інтересів. Видно, що вчений був у захопленні від теорії економічних гармоній: «Ці обидва геніальні письменники з тією силою переконання, яку надають слову людини істина та знання життя, довели, що свобода промисловості супроводжується постійним нагромадженням капіталів та зростанням впливу природних сил. При цьому одна й та ж сама кількість праці виготовляє поступово більшу масу засобів для задоволення потреб; частка, що отримує капіталіст і землевласник із загальної маси виробів, зменшується — частка праці збільшується»⁴⁹.

Усвідомлюючи необхідність впровадження системи «laissez faire», вчений розуміє складність такого завдання та застерігає від помилкового її розуміння, як ідеї «нічого не робити». На противагу організаторам-протекціоністам М. Бунге вважає, що *метою уряду є реалізація промислової свободи, як засобу активізації*

⁴⁸ Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. — 1857. — №2. — С. 712.

⁴⁹ Там само. — С. 713.

творчих сил суспільства, а не роль «досвідченого механіка» у керуванні народним господарством для спільного блага. На його думку, підвищення добробуту — це добра мета, але відсутність свободи в економічному середовищі може звести нанівець усі добрі наміри.

Меркантилізм вперше висловив думку, що право і благо держави є вищими від права і блага окремих осіб, що надає йому, з точки зору Миколи Бунге, певної гуманної спрямованості. Проте ця думка одночасно є і основним джерелом помилок меркантилістів. М. Бунге ґрунтовно аналізує еволюцію меркантилізму під кутом зору необхідності економічної свободи, зупиняючись на її основних досягненнях: захисті свободи торгівлі металами, системі торговельного балансу тощо. У цьому контексті цікавим є спостереження вченого, що постійне вивезення металів у держави багаті і промислові малоімовірно, на відміну від їхнього надходження до слаборозвинених країн. Він пояснює це тим, що капіталізація у грошовій формі бажана для збереження власності у тих державах, де відсутня промислова активність; натомість, у країнах з економічно активним населенням власність у вигляді золота і срібла розглядається як непродуктивний, мертвий капітал. «В той час, коли міжнародні торговельні стосунки, згідно вчення меркантилістів, виявляють найкращі признаки здорового становища народного господарства, останнє, — зауважує М. Бунге, — перебуває у найжахливішому, найкритичнішому становищі»⁵⁰.

Микола Бунге виявляє обізнаність з працями новітніх прихильників обмежувальних заходів у торгівлі, зокрема із митною системою — «Schutzsystem» німецького економіста Фрідріха Ліста. Вона, на думку М. Бунге, має такі цілі: 1) стимулювання виробництва мануфактурних продуктів за допомогою високих митних перешкод; 2) надання пріоритету національному товаровиробнику на внутрішньому ринку. Такі заходи не створюють ні народного капіталу, ні технічних вдосконалень, що засвідчує столітня економічна практика, зауважує вчений. Незручності обмежувальних заходів сягають далі: вони послаблюють зовнішньоекономічні зв'язки і зменшують фінансову потугу держави.

---

⁵⁰ Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. — 1857. — №2. — С. 724.

Виготовляючи за більш дорогою ціною те, що раніше імпортувалося, у національній економіці під удар попадають галузі, що орієнтовані на зовнішню реалізацію продукції, оскільки обмеження у купівлі впливають на обмеження у збуті. «Протекціонізм збільшує тимчасово попит на працю, але вона при цьому стає менш продуктивною (отже, зменшує засоби, що призначені для споживання); він спонукає до нової діяльності, але послаблює стару... До цих економічних негараздів долучаються ускладнення у фінансовому відношенні; народ, який мало виробляє і до того ж сплачує премію виробникам, може зустріти ускладнення у справній сплаті податків»⁵¹, — зауважує М. Бунге. У характеристиці вченим протекціонізму простежується розуміння того, що обмежувальні заходи щодо іноземного виробника: по-перше, не тільки мають позитивний вплив (на внутрішнього виробника), але також завдають шкоди внутрішньому споживачу; по-друге, не завжди супроводжуються зростанням продуктивності праці на внутрішньому ринку.

Щоб зрівноважити критичні випадки проти протекціонізму, М. Бунге залучає аргументовані відповіді Марло прихильникам вільної торгівлі. Такий поміркований і зрівноважений підхід засвідчує не лише наукову добросовісність автора при аналізі проблеми, але й прагнення дослідити найефективніші інструменти в економічній політиці. Зокрема привертає увагу заперечення Марло висновку, що протекціонізм зменшує національний доход. Він вважає, що такий висновок не має жодного практичного підтвердження: «Уявимо, що, до запровадження тарифу, якась держава, вивозячи три мільйони фунтів хлібу, отримувала на взамін три мільйони ліктів бавовняної тканини. Уявимо, що, після впровадження охоронної системи, землероби будуть обмінювати ці три мільйони фунтів хліба на один мільйон ліктів домашньої матерії. Коли виробництво буде більшим: в першому випадку, коли споживачі мали три мільйони ліктів тканини, чи у другому, коли вони мають три мільйони фунтів хліба і один мільйон ліктів матерії?» На що М. Бунге зауважує: «Дивний розрахунок, який побудований на тому, що невивезений хліб повинен бути спожитий дома! Чому не вдатись до більш ймовірного припущення, що із зупинкою вивезення, землеробство стане занепадати, замість

⁵¹ Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. — 1857. — №2. — С. 726.

трьох мільйонів хліба буде вирощуватися півтора мільйони, що в сумі з бавовняною фабрикацією буде не чотири мільйони, а два з половиною? Ми думаємо, що це значно ймовірніше: при застої у продажу хліба, при зниженні цін, неможливо очікувати зростання населення і збільшення числа споживачів»⁵².

М. Бунге вважав, що держави, які випередять інших на шляху впровадження правил вільної торгівлі отримують значні переваги у залученні капіталів і майстерності з інших країн. Проте він зауважує: «Щоб не впала на нас підозра, що ми хочемо зробити приманку для іноземців привілеями: ми вважаємо свободу промисловості благодійною тільки тоді, коли вона складає спільне надбання, коли вона здійснюється не як виключення з діючого законодавства, а як загальне право»⁵³.

Миколу Бунге поставили на чолі фінансового управління у травні 1881 року під час сильного впливу в Росії ідей «ізоляціонізму» на економічне життя, — уряд прагнув протидіяти вторгненню іноземного капіталу та робочої сили у фабричну промисловість. Державне господарство ще не зовсім одужало від наслідків турецької війни, фінанси перебували у вкрай розбалансованому і занедбаному стані, майже зовсім непридатною була система оподаткування. Життя вимагало систематичної і послідовної фінансової політики.

М. Бунге прагнув покращити економічний добробут населення, в першу чергу селянського. Щоб розчистити шлях для економічного прогресу і створити для нього сприятливі умови, було проведено низку заходів, які сприяли кінцевому викупу державними селянами їхніх земель: відмінено подушний податок, здійснено реформу земельного оподаткування, засновано селянський земельний і дворянський банки.

Зусилля М. Бунге на шляху збалансування державного бюджету мали менші успіхи, — він навіть не наблизився до поставленої мети, яку окреслив собі на початку міністерської кар'єри. Можливо для деяких його проектів ще не визрів час. Він змушений був долати значні перешкоди, від подолання яких він звільнив своїх наступників. Спираючись на фундамент для перетворень у фінансовій сфері, який заклав М. Бунге за короткий термін

⁵² Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. — 1857. — №2. — С. 732.

⁵³ Там само. — С. 734.

своїї міністерської діяльності, вони досягли певних позитивних результатів. «Доктринер» Бунге, можливо, і за своїм характером був мало придатним для боротьби за зміцнення фінансового порядку з тією фрондою, традиційні способи і господарювання якої цей порядок руйнував. У нестачі доброї волі і чесного прагнення навести порядок Бунге у всякому випадку звинувачувати не можна»⁵⁴, — зауважував дослідник економічної політики Росії В. Вітчевський. Усі економічні ускладнення і фінансові негаразди, неврожаї і промислову кризу, поганий вексельний курс і не вигідні державні позики, дефіцити і розбалансованість валюти були поставлені в провину академічній вченості міністра фінансів. Під кінець 1886 р. М. Бунге змушений був залишити свою міністерську посаду.

Новому міністру фінансів Вишнеградському, який заступив на посаду у 1887 р., поталанило більше, оскільки він отримав сприятливіші умови для своєї діяльності, ніж їх у 1881 р. мав М. Бунге. Через шість років економічна атмосфера значно покращилася, з'явилися ознаки процесу оздоровлення народного господарства, який започаткував М. Бунге з такими неймовірними зусиллями. Зокрема, в умовах щорічних величезних дефіцитів він зумів «назбирати» вільної готівки понад 260 млн. руб., наблизитися до повнення бюджетної рівноваги. Великі врожаї 1887–1889 р., в умовах неврожаю у державах західної Європи, посилили експорт хліба, що стало поштовхом для розвитку торгівлі і обігу, збільшення податкових надходжень. Значне зростання вільних капіталів у Західній Європі і велика пропозиція дешевого кредиту на міжнародному ринку також сприяли кредитним операціям нового міністра фінансів.

М. Бунге вступив на посаду міністра фінансів, коли в державі панував протекціонізм (з 1877 р. митні платежі вилучалися золотом) і митно-політична система, яка встановилася за нового імператора Олександра III, переконаного захисника національної промисловості. За весь період свого правління Олександр III з рішучістю, що не викликає сумнівів, впроваджував систему митного захисту. М. Бунге проводив достатньо обачливу і обережну фінансову політику: державна скарбниця повинна була поповню-

⁵⁴ Вітчевський В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / Пер. с нем. А. В. Брауде. Под ред. Ю. Д. Филипова. — С.-Петербург: Изд. Д. А. Казицына и Ю. Д. Филипова, 1909. — С. 125.

ватися, на його думку, також частково за рахунок провідних верств населення. Саме тому він пропонував збільшити митне оподаткування, оскільки подорожчання предметів імпорту впливає переважно на заможних споживачів. Зростання цін на продукцію внутрішнього виробництва, він залишив при цьому поза увагою.

Протекціоністські заходи, які вимагали від М. Бунге, вступали в суперечність з його власними переконаннями. Очевидно саме тому він спочатку відхилив проекти перегляду усього митного тарифу в бік протекціонізму на тій підставі, що такі докорінні перетворення нерідко мають несприятливі наслідки. Проте вже у 1882 р. М. Бунге пропонує збільшити оподаткування цілої низки предметів імпорту, зокрема на хімічні продукти і барвники. У 1885 р. більшу частину ввізного мита підвищили на 20 %, мотивуючи це тим, що російська митна політика повинна дотримуватися основного принципу, що імпорт повинен оплачуватися експортом. Саме в цей період відбулося зниження цін на хліб на світових ринках та зросло імпортне мито на хліб у Франції і у Німеччині; — тобто для російського експорту склалися несприятливі умови. Отже, пропонувалося негайно впровадити заходи щодо обмеження імпорту.

Таким чином, може скластися враження, що Микола Бунге далеко відійшов від своїх переконань щодо принципів економічної політики держави, які він проголошував під час викладання в Київському університеті. Проте, коли уважно проаналізувати ранні праці М. Бунге, то ми можемо помітити, що вчений чудово розумів особливості економічного розвитку царської Росії. З огляду на це, він критично підходив до використання інструментів економіки «laissez faire» для господарської політики. Дозволимо собі на підтвердження цього процитувати М. Бунге: «Дотримуючись наукових підходів, ми перебуваємо на боці послідовників зовнішньої торгівлі; але визнаємо, що наявні фабричні інтереси, створені попередньою системою протекціонізму, не можуть бути швидко принесені в жертву суспільному благу, можливо, значна кількість спроб покращити становище споживачів буде безуспішною до тієї пори, поки у нас не будуть створені нові умови, сприятливіші для внутрішнього промислового розвитку. До останніх ми зараховуємо: мобільність праці, реформування прямих податків, поширення свободи промисловості у

приватному кредитуванні, у внутрішніх торговельних угодах... Тим більше ми далекі від думки, що свобода торгівлі передбачає абсолютну відсутність мита та податку на споживання імпортованих товарів: про такий стан речей у Європі не може бути й мови; і коли таку думку приписують противникам протекціонізму, то вони, звісно, у цьому не винуваті; головна мета науки і людей практичних є в тому, щоб зробити мито зручним фінансовим джерелом, бажано таким, що не обтяжує ні промисловості, ні внутрішнього споживання»⁵⁵ (курсив наш — Ю. У.).

Отже, на початку наукової діяльності М. Бунге були притаманні ліберальні погляди. Це видно у його визначенні співвідношення між приватною ініціативою і політикою держави. Еволюція в сторону протекціонізму у його творчості простежується з 60-х рр. XIX ст., проте її основи були закладені ще в ранніх працях вченого. Розвиток поглядів вченого на економічну політику відбувався разом із зміною його теоретичних підходів до економічних явищ, які він неодмінно коригував стосовно соціально-економічних процесів у Російській імперії. Зокрема, до протекціонізму М. Бунге підштовхнуло розуміння зростаючої ролі держави у реформуванні господарського життя, особливо успіхи реформи 1861 р. Навіть протягом праці на урядових посадах вченого не можна вважати доконаним протекціоністом: до економічних конструкцій протекціоністів він ставився напрочуд зважено. *Державу він розглядав як засіб, який допоможе Російській імперії позбутися середньовічних господарських відносин і послідовно впровадити механізм вільного ринку без надмірної опіки з боку урядових структур.* Свобода господарської діяльності і приватне підприємництво повинні доповнюватися прагматичною регуляторною політикою держави з метою вдосконалення ринкового механізму ціноутворення та оподаткування. Це й була та «золота середина» до якої прагнув у своїх поглядах Микола Бунге впродовж свого життя.

Афіноген Антонович також вважав, що господарське життя має підпорядковуватися дії природних економічних законів, а допомогти у їх з'ясуванні має політична економія: «Визнаючи у сфері суспільних явищ існування природних законів, ця наука одночасно висловлює думку, що вивчивши ці закони, ми можемо

⁵⁵ Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. — 1857. — №6. — С. 473—474.

керувати ними у відповідності до наших цілей»⁵⁶. На думку А. Антоновича, не пізнавши природних законів, економіст бере на себе роль «організатора», який свавільно використовує правила та рецепти в розробці проектів «загального щастя». Економічні закони позбавлені фаталізму фізичних законів, оскільки в них закладена здатність до розвитку. Розвиток А. Антонович розглядав як поступову реалізацію можливостей, які приховані у самому зародку предмету розвитку. На цей процес, крім внутрішніх елементів, також суттєво впливає *середовище*, як елемент зовнішній. Такі висловлювання дають нам всі підстави розглядати вченого серед прихильників концепції «laissez faire». Проте А. Антонович проявив вірність «еклектичним традиціям» Київської економічної школи у «*Курсі державного благоустрою (поліцейського права)*».

Еволюцію *держави* як суспільно-економічної установи Афіноген Антонович досліджує у контексті доктрини «суспільної підпорядкованості закону». Діяльність держави на ранніх стадіях її становлення має характер приватного права, але не у сучасному розумінні, зауважує вчений, оскільки тоді не було розроблене поняття про юридичну особу. Спочатку адміністративна функція держави витісняє інші, набуваючи форми державно-релігійного контролю. В період середньовіччя утверджується ідея приватно-правової держави, а втручання держави у народне життя отримало назву «поліцейської діяльності держави». На думку А. Антоновича, межі державному втручання поклала «Декларація прав людини і громадянина» (1789), а основою правової держави, яка обмежує її поліцейську діяльність функцією *забезпечення безпеки*, є система економістів — «laissez faire, laissez passer». Послідовники правової держави дуже високо ставили особисту свободу громадян, а суспільство стали розглядати як незалежний від держави елемент.

Афіноген Антонович виявляє незгоду з концепцією правової держави та доктриною «laissez faire, laissez passer», які на його думку «суперечать вимогам життя». Він вважає, що держава не може бути остороною в забезпеченні «народного добробуту», обмежуватися тільки забезпеченням безпеки. Вона, заради «спіль-

---

⁵⁶ Антонович А. Я. Курс политической экономии: лекции, читанные в университете св. Владимира (отгиск из «Университетских известий» 1886 г.) — Киев, 1886. — С. 19—20.

ного блага», має взяти на себе низку поліційних функцій, виконання яких приватними особами буде мати загрозу зловживань. «Держава має своїм завданням, — пише А. Антонович, — розвиток ідей добра, правди та істини взагалі; у сприянні їхньому розвитку і повинна полягати її поліцейська діяльність»⁵⁷. Розширення поліційних функцій держави А. Антонович аргументує певними причинами, зокрема, неосвіченістю громадян, яка може виступати як стримуючий фактор розвитку: «Держава не може очікувати того часу, коли народ на стільки досягне розвитку, що сам буде вимагати допомоги і залюбки буде здійснювати пожертви на школи: інакше розумовий розвиток було б надто повільним, і в спільній боротьбі народів неосвіченому народу може загрожувати небезпека політичного і економічного поневолення»⁵⁸. Таким чином, подібно до М. Бунге, *проблему імплементації інституцій* вчений ставить у залежність від інтересів суспільства та його безпеки, а межі втручання держави у приватне життя та діяльність громадян — від конкретних обставин: усвідомлення народом своєї свободи, його інтелектуального та морального розвитку.

Вивчати «умови найдоцільнішого впливу держави на народне господарство», на думку вченого, має особлива наука — юридична економія або *поліцейське право*. Завдання поліцейського права полягає у «вивченні серед різноманітності відносин життя *господарських норм*» з метою: 1) упередження дій, що порушують наявний добробут; 2) сприяння подальшому розвитку «народного блага». А. Антонович підкреслює, що юридична економія «вивчає правові підстави, за допомогою яких закони політичної економії знаходять потрібне використання і досягається встановлення народного добробуту»⁵⁹ (курсив наш — Ю. У.).

Окреме місце у своєму дослідженні А. Антонович відводить *кредиту* та його зв'язку з державною економічною політикою. Вчений коротко досліджує еволюцію державної економічної політики в галузі кредиту протягом останніх століть. Зокрема, він

⁵⁷ Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права). - Киев. 1890 г. Часть первая. Часть вторая. Оттиск из «Университетских известий» 1889 г. Напечатано по определению Совета университета Св. Владимира. Режим доступа: http://adhdportal.com/book_3474_chapter_24_II_Organy_poli%D1%81ejjskojj_dejatelnosti.html

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Див.: Антонович А. Я. Курс политической экономии: лекции, читанные в университете св. Владимира (оттиск из «Университетских известий» 1886 г.) — Киев, 1886. — С. 85—86.

зауважує, що активна державна політика в галузі кредиту у Російській імперії розпочалася з 30—40-х рр. XVIII ст., завдяки якій було створено систему державних кредитних установ. З 1859 року держава відмовилася від активістської політики та стимулювала створення системи приватного кредитування, яка базується на принципах промислової свободи. Але, на думку А. Антоновича, останніми роками намітилися тенденції повернення держави до попередньої політики у цій галузі: вона знову стала організовувати державні кредитні заклади та брати під жорсткий контроль їхню діяльність. Зазначена тенденція продиктована зловживаннями, які допускали міські банки, вийшовши з під державної опіки. Незважаючи на приватний характер, кредит має суспільне значення через його тісні зв'язки із суспільним господарством, а тому потребує регламентації, — вважає вчений. Разом з тим, А. Антонович визнає, що «необхідність безпосередньої участі держави у господарстві виникає не тільки через протидію шкідливим сторонам приватного господарства, але й через обмеженість останнього для досягнення певних цілей народного добробуту»⁶⁰. Безпосередньо щодо кредиту, то в руках держави він може бути: 1) «знаряддям добродійності»; 2) «потужним знаряддям загальноекономічної політики». Порівнюючи приватне і державне кредитування, А. Антонович підкреслює переваги державного кредитування, яке перешкоджає безконтрольній «мобілізації землі» та враховує особистісний склад землевласників. Діяльність приватних кредитних банків, які постали після створення у 1860 р. товариства взаємного поземельного кредиту, він вважає неефективною і підсумовує: «Державні кредитні установи повинні існувати, якщо держава не відмовляється від справи державного благоустрою»⁶¹.

А. Антонович приділяв належну увагу проблемі державного регулювання *торговельної діяльності*. З точки зору забезпечення народного добробуту найважливішою, на його думку, є внутрішня торгівля, яка має знаходитися під опікою держави, щоб досягти своєї основної мети — здешевлення і полегшення внутрішніх зв'язків між виробниками і споживачами. Вчений надавав такого вагомому значення внутрішній торгівлі, оскільки був пе-

⁶⁰ Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права). Часть вторая. // Университетские известия. — Киев, 1890. — № 7. — С. 235.

⁶¹ Там само. — С. 238.

реконаний, що повноцінне функціонування внутрішнього ринку держави є запорукою її незалежності від негативних впливів міжнародних ринків і сприяє розвитку продуктивних сил суспільства. Експорт певного роду продукції має здійснюватися тільки після задоволення внутрішнього ринку. Імпорт має стосуватися тієї продукції, яку в силу різних обставин у державі виготовити неможливо. Вчений вважав доцільною активну політику держави скеровану на забезпечення позитивного торговельного балансу, оскільки: «перевищення завезення над вивезенням рівносильне знеціненню на міжнародних ринках паперових грошей і врешті-решт зменшенню платіжної сили товарів, що вивозяться. У таких випадках завезення іноземної продукції є народним лихом, що має для народно-економічного організму не меншу біду, ніж епідемія для життя населення»⁶².

Сказане щодо торгівлі у А. Антоновича узгоджується із розумінням державної політики щодо *обробної промисловості*. На його думку, як протекціонізм, так і фритредерство мають односторонній підхід до вирішення проблеми. *Фритредери* підходять до вирішення проблеми з боку інтересів споживача: раціональне є те, що вигідно споживачеві, а тому має бути повна *свобода обміну*. Натомість *протекціоністи* прагнуть вирішити проблему з боку виробника: боротьба з іноземними виробниками може бути ефективною тільки тоді, коли імпорт буде обмежений *митними тарифами*. Афіноген Антонович прагне примирити зазначені підходи на основі «правильного розподілу». Він рекомендує: «З точки зору розподілу важливо, щоб продукти були дешевими, але разом з тим, щоб у країні існували продуктивні сили, які б оплачували ці продукти»⁶³, а тому протекція внутрішнього виробництва не повинна суперечити підтримці внутрішнього споживання. Головним засобом, що забезпечує сприятливі умови для внутрішнього виробництва, вчений розглядає *промислово-підприємницький кредит*.

Погляди **Дмитра Піхна** щодо ролі держави у формуванні інституційної структури економіки найвиразніше репрезентовані у його статті «*Про свободу міжнародної торгівлі і протекціонізм*» (1889). Проблема меж та рівня втручання держави в економічну

⁶² Антонович А.А. Курс государственного благоустройства (полицейского права). Часть вторая. // Университетские известия. — Киев, 1890. — № 7. — С. 250.

⁶³ Там само. — С. 111.

діяльність він вважав однією із складних в економічній теорії і практиці. На його думку, вирішення цієї проблеми ускладнене різними підходами щодо завдань держави та тісним зв'язком між інтересами приватними та суспільними.

Д. Піхно чітко розмежовував два традиційні підходи до цієї проблеми: політику «laissez faire» та протекціонізм. Перший підхід сконцентований на забезпеченні державою юридичного підґрунтя для вільної економічної діяльності та безпеки громадян. Натомість другий підхід, крім згаданих «негативних» функцій, передбачає сприяння з боку держави поширенню економічної діяльності «різноманітними позитивними» заходами в контексті досягнення суспільного блага. На думку Д. Піхна, критерієм, що розмежовує два підходи, є надання *пріоритету в економічній діяльності*: в першому випадку — приватному підприємництву; у другому випадку — державі.

Досліджуючи історичну еволюцію зв'язків між окремими господарськими одиницями і державою, Дмитро Піхно підкреслює значення суспільного поділу праці, діяльності «суспільно-господарських установ», кредиту у формуванні цілісної господарської системи суспільства. Вчений надає переваги економічній політиці, яка б враховувала закладений у народному господарстві тісний взаємозв'язок між приватними і суспільними інтересами: «Потрібно віднайти таке співвідношення між ними, яке найкраще забезпечило б по-можливості повний простір приватної діяльності, найкраще сприяло б її успіхам і, водночас, захищало б інтереси суспільства»⁶⁴.

Д. Піхно поставив *проблему глибини державного втручання* в господарське життя: «Спадковість і органічний характер народного господарства надзвичайно ускладнюють завдання держави, а тому питання може бути не про те, чи доцільне втручання держави в господарську діяльність, а про доцільні межі такого втручання»⁶⁵. Вирішення згаданої проблеми, на думку вченого, не може мати універсального характеру, а має враховувати конкретно історичні обставини та сфери господарської діяльності.

Вчений, зосереджуючись на перевагах і недоліках, аналізує сферу міжнародної торгівлі як з точки зору концепції «laissez

⁶⁴ Піхно Д. О свободе международной торговли и протекционизме // Университетские известия. — Киев, 1889. — №3. — С. 3.

⁶⁵ Там само. — С. 4.

faire», так і з точки зору теорії протекціонізму. Д. Піхно підкреслює, що міжнародний поділ праці сприяє зростанню продуктивності господарської діяльності кожного народу, оскільки зосереджує її у вигідних для нього галузях. Такі результати можливі за умови, коли держава не буде створювати штучних перешкод для ведення міжнародної торгівлі. Найкращим регулятором уданому випадку має бути комерційний інтерес і конкуренція. Протекціоністські заходи будуть тільки відволікати сили народу на непродуктивні заняття. Натомість, на думку прихильників протекціонізму, слід зосередитися на задоволенні національних інтересів, а це не можливо тільки за активістської політики держави.

Д. Піхно, зупинившись на основних аргументах прихильників протекціонізму, що мали вагу в різні історичні проміжки часу: 1) забезпечення активного торгового балансу, 2) прагнення забезпечити дешеві ціни на найважливіші предмети споживання, 3) забезпечення економічної і політичної безпеки держави, 4) «теорія захисту і виховання продуктивних національних сил», 5) захист інтересів робітників; застерігає від небезпеки надмірного ним захоплення. Повернення до протекціонізму у 80-і рр. XIX ст., після успіхів фритредерської політики у першій половині століття, вчений пояснює *зміною поглядів на завдання держави та зміною умов міжнародної торгівлі та конкуренції внаслідок технічних вдосконалень у різних галузях*, а першочергово на транспорті.

Передусім, Д. Піхно критикує *протекціоністське мито*, яке уряди держав скеровували на обмеження міжнародних стосунків, оскільки воно суперечить економічному прогресу. Він пише, що уряди «з одного боку, полегшують зв'язки і здійснюють колосальні витрати праці і капіталу на будівництво залізниць, каналів, портів тощо, а з другого — створюють високі митні перешкоди з метою ускладнити міжнародну торгівлю»⁶⁶. Не виключає Д. Піхно також можливості встановлення зустрічних митних перешкод, які можуть зневолювати очікувані результати. Навіть якщо протекціоністська політика не викличе зустрічних репресій, обмеження імпорту майже неминуче вплине на скорочення експорту, оскільки кожна держава намагається завозити продукцію із тих країн, де вона має ринок збуту. Таким чином, зазначає вчений,

---

⁶⁶ Піхно Д. О свободе международной торговли и протекционизме // Университетские известия. — Киев, 1889. — № 3. — С. 16.

мито може використовуватися лише як «тимчасовий порядок» для досягнення тимчасових цілей.

Критикує Д. Піхно також *вибірковість* протекціоністської економічної політики, яка скеровується «не на загальні економічні фактори, які сприяють усім видам виробництва, а на окремі галузі промисловості»⁶⁷. На його думку, невдачі можуть підстерігати уряд як при виборі галузей, які слід брати під опіку, так і при визначенні рівня державного захисту. Запорукою правильного урядового рішення має бути добра поінформованість, а саме *надійність інформації може викликати сумнів*, оскільки вона готується, як правило, зацікавленими особами і переслідує приватний, а не державний інтерес. Вчений підкреслює: «Внаслідок неможливості знайти міцне підґрунтя для вирішення таких питань, часто під іменем інтересів державних беруться під захист інтереси приватні, і мета протекції спотворюється»⁶⁸. В таких умовах державі тяжко зберегти «рівновагу і справедливість», яка має бути основою державної діяльності.

Дмитро Піхно підсумовує: вдале запровадження протекціоністської системи пов'язане із значними перешкодами, натомість ймовірність помилок при її реалізації є значною. Однією з них є можливість існування підприємств, які неспроможні вести самостійну діяльність без урядової підтримки. Такі підприємства вчений називав «паразитами на народному господарстві».

Проте наведені недоліки протекціонізму, на думку Д. Піхна, не є підставою для повної відмови уряду від протекціоністських заходів. Держава тільки має використовувати їх обережно. Він формулює загальні принципи, яких слід дотримуватися уряду: 1) у митній політиці слід зосередитися на досягненні фіскальних, а не охоронних, цілей у контексті загальної системи податків і зборів; 2) відмовитися від «виховної ролі» держави щодо певних галузей промисловості, яка може бути доцільною тільки для низького рівня господарського розвитку, але є зайвою і шкідливою для умов економічно розвинених суспільств; 3) покласти на себе обов'язок захисту вітчизняної промисловості від непосильної іноземної конкуренції. Д. Піхно вважає: «Всяка промисловість, чи має вона життєздатність чи відживає свій вік, створила значні

⁶⁷ Піхно Д. О свободе международной торговли и протекционизме // Университетские известия. — Киев, 1889. — № 3. — С. 19.

⁶⁸ Там само. — С. 20.

інтереси: вона здійснила витрати капіталів і виховала спеціальні робітничі сили. Руйнація промисловості супроводжується смертю капіталів та позбавленням робітників тих занять, до яких вони підготовлені»⁶⁹. З огляду на сказане, держава має забезпечити промисловості тимчасовий захист щоб адаптувати її до нових умов, навіть у випадку наступної ліквідації певних підприємств. Вчений вважав, що поступове скорочення виробництва дозволить мінімізувати втрати праці і капіталу при переміщенні їх до нових галузей господарської діяльності.

Дмитро Піхно був прихильником урядових заходів, які б скеровувалися на «створення загальних сприятливих для народного господарства умов і на виховання та зміцнення продуктивних сил народу загальними позитивними методами, що допомагають усім галузям промисловості»⁷⁰. До переліку таких заходів він зараховував: покращення шляхів сполучень, правильну організацію грошового обігу і кредиту, розумну систему податків, розвиток науки та народної освіти.

У другій половині XIX ст. у Російській імперії прискореними темпами розвивалися залізничний транспорт і перевезення, що вимагало особливої тарифної політики держави у цій сфері. Дмитро Піхно приділив зазначеній проблемі окрему працю «*Залізничні тарифи. Досвід дослідження цін залізничного перевезення*» (1888). Книга має особливу цінність, оскільки написана вченим на основі власного досвіду перебування у 1885–1888 рр. на посаді чиновника з особливих доручень міністерства фінансів. Під **тарифами** вчений розуміє «розписані ціни, що отримують залізничні підприємства за надані ними публічні послуги, тобто за перевезення пасажирів і вантажів і за додаткові операції, що пов'язані з таким перевезенням»⁷¹. Він виділяє три основні системи встановлення тарифів: 1) **комерційна** (приватногосподарська), яка покладається на встановлення тарифних цін під дією законів попиту і пропозиції; 2) **державного контролю** (змішана), яка встановлює певні урядові обмеження на дію конкуренції; 3) **дер-**

---

⁶⁹ Піхно Д. О свободе международной торговли и протекционизме // Университетские известия. — Киев, 1889. — № 3. — С. 24.

⁷⁰ Там само. — С. 25.

⁷¹ Піхно Д. И. Железнодорожные тарифы. Опыт исследования цены железнодорожной перевозки. — Киев, 1888. — С. 2.

жавна, яка побудована на законі середніх цін, або за митним принципом.

Проаналізувавши комерційну тарифну систему, Д. Піхно зауважує, що конкуренцію не можна розглядати загальним регулятор залізничних тарифів. На його думку, комерційна система: 1) прагне приховати процес ціноутворення, 2) заперечує принцип рівності тарифів для громадян; 3) ускладнює стабілізацію тарифів; 4) перешкоджає одночасному пониженню тарифів на усі групи вантажних перевезень; 5) нераціонально використовує наявну мережу залізниць, а тому не може бути доцільною з точки зору інтересів усього народного господарства. Запровадження змішаної системи не усуває усіх недоліків комерційної, позаяк вона має великі ускладнення з наведенням ладу у великій кількості тарифів, що побудовані на суперечливих комерційних інтересах⁷².

Ефективно керувати мережею залізниць, на думку Д. Піхна, може тільки держава. Проте він застерігає від «економічного абсолютизму» такої важливої для народного господарства сфери, якою є залізничні перевезення. Держава на основі *натурального* або *історичного* підходів має запровадити **єдиний тариф**, який би враховував особливості залізничного транспорту. Натуральний підхід передбачав порівняння витрат перевезень вантажів для різних умов. Вчений надавав перевагу історичному підходу в основі якого платоспроможність вантажів, диференційована залежно від цінності вантажу та відстані транспортування. За допомогою єдиного тарифу вчений прагнув впливати на експлуатаційні витрати залізниць і рухомого складу. Не виключав він також регіональних відмінностей єдиного тарифу, оскільки розумів складності його впровадження.

Таким чином, у Дмитра Піхна розуміння ролі і місця держави у формуванні економічного порядку суттєво не відрізняється від її розуміння іншими представниками Київської економічної школи. Не викликає сумнівів також прихильність вченого до концепції «*laissez faire*». Економічна політика для Д. Піхна є сферою нормативної економічної теорії, а тому встановлення державою формальних інституцій він підпорядковує дії природних еконо-

---

⁷² Див.: Піхно Д. И. Железнодорожные тарифы. Опыт исследования цены железнодорожной перевозки. — Киев, 1888. — С. 227—228.

мічних законів. Економічні закони можна розглядати як своєрідний обмежуючий фактор глибини втручання держави в економічні процеси. Проте вчений прагнув враховувати конкретні історичні обставини господарського розвитку Російської імперії, а тому до розробки формальних обмежень господарської діяльності підходив творчо й осмислено.

4.3. Інституційний порядок в контексті методології історичної школи: М. Олексієнко

Відаючи належне запропонованій Михайлом Туган-Барановським класифікації, прихильників німецької історичної школи в Україні, часто розглядають у контексті *соціального напрямку* в економічній думці XIX — поч. XX ст. Проте, коли до соціального напрямку зараховувати українських вчених, які не були байдужими до соціально-економічних проблем, то певно за його межами не залишиться жодного вченого. Особливість української економічної думки якраз у тому й полягає, що навіть серед прихильників класичного напрямку, який характеризується певною віддаленістю від соціальних аспектів економічної діяльності, немає таких, хто б тією чи іншою мірою їх не аналізував.

Не дивно, що методологічний підхід німецької історичної школи, що зосереджував свою увагу на соціально-економічних проблемах, мав таку велику когорту прихильників в Україні. Не в останню чергу він був привабливим для його adeptів *через активну роль, яку він відводив державі у господарській діяльності*. Прихильників даної школи можна умовно поділити на дві групи: вчених, які надавали перевагу дослідженню нормативних аспектів економічної теорії; та тих, хто зосереджувався на методологічних проблемах розвитку народного господарства.

Вирішення практичних господарських проблем тісно пов'язане з активною участю в них держави, тому серед дослідників поширилося зацікавлення широким колом *нормативних* питань економічної науки. Найближчими для них у цьому розумінні були проблеми бюджетно-фінансової та грошово-кредитної політики держави, які набували актуальності в пореформеній Росії.

Особливе місце *держава* як інституція та встановлені нею формальні обмеження господарської діяльності обіймають у науковій творчості випускника юридичного факультету Харківського університету **Михайла Олексієнка** (1847–1917). Його праці в галузі фінансів та системи оподаткування характеризує ретельність викладення фактичного матеріалу, обґрунтованість висновків, тісний зв'язок з життям.

Свої наукові зацікавлення М. Олексієнко окреслив вже у своїй першій науковій праці *«Погляд на розвиток вчення про податок у економістів А. Сміта, Ж. Б. Сея, Рікардо, Сисмонді і Д. С. Мілля»* (1870). Його перу належать також праця *«Організація державного господарювання»* (1870), яку він подавав у якості дисертації pro venia legendi. Вона дозволила М. Олексієнку працювати на кафедрі фінансового права у якості приват-доцента. Тільки після захисту магістерської дисертації *«Державний кредит. Нарис зростання державного боргу Англії і Франції»* (1872) його взяли на штатну посаду доцента. В дисертаційному дослідженні розкриваються теоретичні основи державного кредиту, досліджується в історичній динаміці купівельна сила грошей і структура кредитування. Серед ранніх робіт вченого заслуговує також на увагу дослідження *«Загальна теорія перекалення податків»* (1870), де автор оцінює умови системи оподаткування з точки зору народного господарства. Дворічне стажування в Німеччині, Австрії та Франції дозволило М. Олексієнку безпосередньо вивчити західноєвропейські фінансові системи. Вивчаючи праці вченого, можна зробити висновок, що він вільно володів французькою та німецькою мовами, англійських авторів читав у французьких перекладах.

Відчувалося, що теоретична база класичної політичної економії не відповідала практичним потребам формування нової інституційної структури пореформеної Росії, а тому спонукала економістів до загального її перегляду. З цього приводу М. Олексієно зауважував: «Відсутності порядку у житті відповідав хаотичний стан науки, яка у свою чергу впливала на практику»⁷³. На його думку, ключовим питанням, на яке має відповісти наука є: «Що таке суспільство, що таке держава?». Слепа віра класиків у прин-

---

⁷³ *Алексеенко М. М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков, 1870. — С. II.

цип «laissez faire» не окреслювала шляхів відповіді на поставлене питання. Враховуючи, що у Російській імперії держава традиційно відігравала вагомий роль у соціально-економічних перетвореннях, вчений не міг обійти увагою цей факт.

Михайло Олексієнко вважав глибокою і повчальною, незважаючи на її зовнішню метафізичну форму, ідею держави Лоренца Штейна. На думку вченого, держава має забезпечити людині умови і надати можливості для особистого, господарського і суспільного розвитку щоб вона досягла духовного і матеріального багатства. Він писав: «Показати основу суспільного життя, яка визнається природним станом людини, — ось що повинна дати ідея держави, душа її діяльності»⁷⁴. Перед державою вчений ставить широкі завдання: 1) організувати суспільне виробництво, 2) скеровувати до однієї мети спільну діяльність господарських сил, 3) встановити солідарність, мир між окремими «господарськими категоріями».

М. Олексієнко застерігав від надмірного втручання держави у економічне життя: навіть керуючись високою ідеєю загального добробуту, держава може знищити найцінніше — «самостійність підданих». А отже, окресливши завдання держави, слід окремо окреслювати «межі державної діяльності». Найкращою гарантією проти надмірного втручання держави вчений вважав *самоуправління*.

Важливим, на наш погляд, є виокремлення Михайлом Олексієнком *проблеми суспільних благ*. Він зазначає, що *конкуренція*, як основний принцип діяльності окремих приватних господарств, не може з різних причин задовольнити усі потреби людини. Наприклад, існують продукти і послуги, які задовольняють потреби багатьох людей одночасно; задоволення певних потреб вимагає виключно монопольних умов виробництва; існують також важливі і необхідні для суспільства продукти і послуги, за виробництво яких не візьметься окремий товаровиробник: або через брак можливостей, або через невисоку їхню прибутковість. Такі потреби людей може задовольнити тільки «особливий господарський механізм» — держава, або шляхом власної діяльності, або через сприяння «зближенню приватних дій окремих осіб». М. Олексієнко підкреслює особливе місце держави у системі на-

⁷⁴ Алексеевко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков, 1870. — С. V.

родного господарства: «Держава — це <...> окрема галузь виробництва, що виготовляє особливі продукти, та є окремим членом в сфері загального народного господарства»⁷⁵. Вчений не абсолютизує функції держави, — вони не можуть бути постійними, оскільки змінюються з розвитком окремих господарств. Коли створюються умови, за яких певну державну функцію приватні підприємства виконають дешевше, ніж це зробить держава, то вона має бути «викреслена із обов'язків держави». Отже, М. Олексієнко не відкидав важливого принципу свободи приватної підприємницької діяльності та кооперації.

Специфічні продукти і послуги, що їх надає держава, М. Олексієнко характеризує подібно до пропозиції «одиночного» господарства, називаючи їх «державними видатками». Висловлювання вченого: «Всяка пропозиція обумовлюється попитом, а оплачується збутом»⁷⁶ своєрідно трансформує відомий вислів Ж. Б. Сея щодо пропозиції, яка породжує попит. М. Олексієнко розумів, що завдяки конкуренції ефективність використання ресурсів у приватному секторі народного господарства є вищою ніж у секторі державному, а тому прагнув створити систему, яка б контролювала цільове використання державних коштів. Зробити це він хотів у стилі Прудона, трансформуючи принцип політичної економії у принцип політики: оскільки населення сплачує державі податки, то «народне представництво разом з ощадливістю уряду, з контролем преси та критикою громадської думки можуть бути регуляторами цінності у такій найвищій формі господарства»⁷⁷.

Не втратили актуальності застереження М. Олексієнка щодо несправедливості такої системи оподаткування, яка перекладає тягар податків на найменш захищені верстви суспільства, а вигоди від державного господарства отримують найменш обтяжені податками класи. Вчений пропонує поширити сплату податку на усіх членів суспільства, а його розмір поставити в залежність від доходу людини, оскільки суспільство впливає на розкриття її здібностей і сили. Він розумів усю складність запровадження *принципу загального оподаткування* в Російській імперії, оскільки

⁷⁵ *Алексеевко М. М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков, 1870. — С. XIII.

⁷⁶ Там само. — С. XIV.

⁷⁷ Там само. — С. XV.

його практична реалізація невід’ємно пов’язана із становленням *економічних та правових інституцій громадянського суспільства*, трансформацією суспільної свідомості та моралі. Справедливість оподаткування, до якої так прагне суспільство, на думку М. Олексієнка, обумовлена *інституційною структурою суспільства*: «Справедливість, як усе моральне, є поняттям відносним і залежить від місця, часу і культури народу»⁷⁸. У контексті розуміння вченим справедливості оподаткування, В. Небрат влучно застерігає: «Визнаючи на словах ідею рівності як загально гуманістичне гасло, люди не завжди готові слідувати йому, змиритись і прийняти влаштування суспільного життя, що відповідає практичному втіленню цієї ідеї»⁷⁹.

Державне господарство, на думку вченого, є однією із форм народного господарства, а тому його має вивчати наука, що тісно пов’язана із загальною наукою про народне господарство, *суспільною економією*, використовувати її основні положення і принципи. Науку про державну діяльність М. Олексієнко пропонує поділяти, відповідно до пропозиції і попиту, на управління і фінанси. Предметом управління має бути процес виробництва благ державою, а предметом фінансів — оплата державних благ: податки, мито, державний борг.

Серед *формальних обмежень* господарської діяльності найбільшу увагу М. Олексієнко приділяє *податку*. Вчений вважав, що у податку простежується тісний зв’язок економічних і політичних явищ: з одного боку, податок — це складова ціни, елемент розподілу; а з другого боку, вилучення і використання податку — одна із важливих функцій держави. Незважаючи на важливість системи оподаткування в господарському житті, економісти, на його думку, так і не створили основ фінансової науки. Державу вони сприймали переважно як споживача матеріальних благ, а податок розглядали як неминуче зло, а тому державне господарство ними досліджувалося переважно у площині розумного покриття державних видатків. Для багатьох економістів фінансові питання зосереджуються у грошах, металевому фонді, а зміцнення грошової одиниці розглядається як запорука вирішення усіх фінансових проблем. Так сталося тому, зазначає М. Олексієнко,

⁷⁸ Алексеевко М. М. Финансовое право. — Харьков, 1894. — С. 111.

⁷⁹ Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть. — К.: І-нт екон. та прогноз., 2007. — С. 163.

що наука не пояснювала поточних справ, не зробила точного визначення податку. Щоб «насправді пояснити роль, яку відіграє податок у сучасному господарському ладі»⁸⁰ він ретельно аналізує еволюцію вчення про податок представниками класичної політичної економії, серед яких найбільшу увагу приділяє Адаму Сміту.

Дослідження М. Олексієнком вчення про податки А. Сміта має довершену і цілісну форму, оскільки аналіз зроблено контексті загальної системи поглядів вченого. Він скеровує свою критику на матеріальне розуміння Адамом Смітом продуктивної праці. Якщо матеріальною вважати тільки ту працю, яка втілена у предметах обміну, то тоді можна зрозуміти, чому А. Сміт вважав, що податок тільки відволікає ресурси від продуктивної праці. На думку вченого, А. Сміт не створив цілісної системи оподаткування, оскільки не зробив навіть визначення податку.

Вчення А. Сміта про податки М. Олексієнко досліджує за такою схемою: 1) цілі держави, які обумовлюють її видатки; 2) база оподаткування; 3) принципи оподаткування; 4) класифікація податків. Коли взяти до уваги окреслені А. Смітом цілі держави — захист суспільства від насильства інших суспільств, захист члена суспільства від посягань інших членів та підтримка державних підприємств, то, на думу М. Олексієнка, головним завданням А. Сміта було вирішити проблему: хто має сплачувати податки?

Загальна частина фінансової науки у Адама Сміта сформульована у відомих чотирьох *принципах* (законів) оподаткування: 1) розмір податку має узгоджуватися із розміром доходу, що отримується під опікою держави (вчений навіть розгледів у А. Сміта «натяк на прогресивний масштаб» оподаткування); 2) чітка визначеність стосовно кількості внеску, способу вилучення та часу сплати; 3) «непомітність» податку для платника (зручність часу та способу вилучення); 4) необтяжливість. Наведені принципи М. Олексієнко сприймає майже без суттєвих зауважень. У праці «*Прибутковий податок і умови його застосування*» (1885) він, намагаючись вирішити проблему платоспроможності громадян, доводив переваги *прибуткового оподаткування* над оподаткуванням майна.

---

⁸⁰ Алексеевко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков, 1870. — С. XXXV.

Натомість запропоновану Адамом Смітом класифікацію податків він вважає «невдалою, переобтяженою різноманітними доповненнями, які органічно у неї не вписуються < ... > про яку навіть не можна рішуче сказати, на чому вона ґрунтується, на джеджерелах податку чи на предметах оподаткування, які слід чітко розмежовувати»⁸¹. Вчений дотримувався класифікації податків, яку зробили фізіократи, поділивши їх на дві великі групи: прямі і непрямі. Цікавим є ставлення М. Олексієнка до непрямих податків, які, на його думку, мають низку переваг: 1) споживач ототожнює податок з ціною товару, що робить його непомітним, а тому не може ухилитися від його сплати, 2) досить просто визначитися стосовно кількості і часу вилучення цього податку, але ці податки віднімають у населення більше грошей, ніж приносять їх до казни. Непрямі податки впливають на зростання ціни товарів, зменшують споживання, а отже і виробництво. Перекладення податку обтяжує народне господарство веде до непродуктивного використання капіталу. Суперечливим у А. Сміта, на думку М. Олексієнка, є розуміння земельної ренти, а також умов, які визначають рівень заробітної плати.

Корінні недоліки економічного вчення Адама Сміта, український вчений визначає з позиції історичної школи: «1) визнання незмінності і все загальності < ... > законів, що керують господарським життям, законів, які були запозичені із практики грошового господарства, яке проникло у часи Сміта в життя європейських народів; <...> 2) піднесення приватного, особистого інтересу на рівень вищого економічного чинника викликало домінування приватно-господарської точки зору при обговоренні економічних явищ»⁸².

Крім уже згаданої праці «*Прибутковий податок і умови його застосування*» (1885), М. Олексієнко систему оподаткування Російської імперії детально аналізує також у дослідженні «*Діюче законодавство щодо прямих податків*» (1879). Вчений ретельно аналізує проблеми податку на нерухомість у містах, досліджує податок на торгівлю і промисли, міські і місцеві податки. Критичний розгляд окремих прямих податків переконує М. Олексієнка у їх розрізненості, відособленості, безсистемності. Він вважав, що

⁸¹ *Алексеевко М. М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков, 1870. — С. 34.

⁸² Там само. — С. 36—37.

за такого важкого податкового навантаження на селян держава не може дозволити собі ще вище підіймати його планку, а навпаки, повинна з метою покращення народного добробуту його знизити.

Як прихильник концептуальних підходів німецької історичної школи, М. Олексієнко не міг обійти увагою дослідження *еволюції народного господарства* та перспектив його розвитку. Вимагали теоретичного обґрунтування нові явища і процеси в господарському житті Російської імперії, викликані реформою 1861 р. На його думку, у XIX ст. знання створили машини, підняли продуктивність праці, але пройшли повз безпосереднього виробника, поглибивши протиріччя між багатством і бідністю. Крім того, конкуренція зробила нестійким становище дрібних підприємців. Він зауважує: «Всяка доктрина, всяка реформа, що не має в основі зростання продуктивності, іншими словами, скорочення витрат виробництва, здешевлення, якнайповнішого задоволення потреб, всяка теорія такого роду має бути відкинута, оскільки вона відірвана від життя»⁸³. Рекомендації М. Олексієнка щодо реформування суспільства в основному скеровуються на *поширення наукового знання* та *розвиток людини* у суспільстві як важливих складових *інституційного середовища*. Проте маємо визнати, що вони грішать декларативністю і мають форму добрих побажань і багато в чому відповідають стилю історичної школи.

Яким бачить майбутнє «нове суспільство» Михайло Олексієнко і які кроки слід реалізувати, щоб досягти бажаної мети? Передусім реформа має через поліпшення побуту, поширення знань стимулювати розвиток трудових сил з метою скорочення витрат виробництва, здешевлення товарів, зростання продуктивності праці. «Нове суспільство» має ґрунтуватися на здобутках природничих і суспільних наук і вдосконалюватися відповідно до вимог часу. Основну увагу М. Олексієнко приділяє місцю і ролі праці у новому післяреформеному суспільстві. Праця розглядається ним як необхідна природна умова існування людини. Вона не має бути синонімом рабства, бути підневільною і надмірною; для цього необхідно, щоб виробник був вільною людиною.

---

⁸³ *Алексеевко М. М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков, 1870. — С. 150.

Важливу роль відводив вчений новим формам суспільної організації праці. Він вважав, що реформаторський запал слід скегрувати на *«асоціаційне облаштування суспільства»*, яке виконувало б основну умову продуктивності — забезпечення і розвиток виробника. Отже, у М. Олексієнка людина не тільки фактор виробництва, а передусім кінцева мета виробничої діяльності. Працю він розглядає як єдину продуктивну силу, єдиний фактор виробництва. Капітал не можна ставити поруч з працею тому, що він нею створений: «як неможливо творця плутати з його творінням, так неможливо ототожнювати працю і капітал»⁸⁴. Суперечності праці і капіталу він намагався вирішити шляхом *асоціативної організації виробництва*. На таку форму організації вчений покладав великі надії: у його «новому суспільстві» вона має сприяти зростанню продуктивності праці та найкращому способу трансформації продуктів у капітал. В асоціаціях буде відбуватися обмін рівних цінностей, тобто відносини між виробниками стануть безпосередніми, а тому про жоден процент не може бути й мови. Прибутки і проценти відійдуть у минуле разом з тими умовами, що їх породили, а тому критикувати їх з точки зору моральних категорій: безсердечності чи аморальності, на думку вченого, непереконливо. Асоціативна організація виробництва знищить не тільки процент і прибуток, але й разом з ними — земельну ренту, тому що асоціації вирішать суперечливе питання щодо великої та малої земельної власності. Михайло Олексієнко також вважав, що *«асоціативний порядок»* забезпечить рівновагу попиту і пропозиції, відсутність якої провокує кризи.

Такий «розвиток» господарства має низку суперечностей. Зокрема, на думку вченого, організація господарства обумовлена поділом праці і у своєму історичному розвитку пройшла через натуральну, грошову форми до нової — кредитної. Отже, М. Олексієнко фактично визначає *кредит* як новий засіб капіталізації, що відповідає подальшому поділу праці. Тому нам не зовсім зрозуміло, як можна, визнаючи кредит, не сприймати «вічної необхідності процентів»?

Свою наукову працю М. Олексієнко завершує на оптимістичній, навіть дещо патетичній, ноті: «Нарешті за асоціативного устрою господарства, коли кожен робітник буде громадянином, то-

⁸⁴ *Алексеенко М. М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков, 1870. — С. 158.

му що буде самостійним господарюючим суб'єктом, коли поставне солідарність, здійсниться піднесена евангельська мораль — любов до ближнього, тоді здійсниться й високий ідеал податку, ідеал держави»⁸⁵. Таке закінчення демонструє високий рівень надій і очікувань, які поклало суспільство на пореформений розвиток Російської імперії.

4.4. Формальні інституції у дослідженнях К. Гаттенбергера і В. Левитського

У другій половині XIX ст. в університетах господарська діяльність держави вивчалась переважно в курсі поліцейського права. Серед викладачів названого курсу ми вже згадували імена відомих економістів з Київського університету св. Володимира: М. Бунге, А. Антоновича, Д. Піхна. Викладався курс поліцейського права і у Харківському університеті. Одним з перших його викладачів був **Костянтин Гаттенбергер**. Вчений визначав зміст поліцейського права як науки, яка вивчає економічну діяльність, що підлягає впливу етичних мотивів та заходів уряду, тобто *факторів, відмінних від господарського егоїзму*. Якщо предметом політичної економії є виробництво, розподіл і споживання, то предметом економічної частини поліцейського права є промисловість, транспорт, торгівля тощо; а її завдання — визначення заходів уряду на виробництво, розподіл обмін та економічний обіг. К. Гаттенбергер пропонує назвати економічну частину поліцейського права «економічною політикою»⁸⁶ — наукою, що досліджує сукупність заходів уряду та їх вплив на економіку держави. Очевидно, що *формальні інституції* мали б досліджуватися саме в контексті цієї науки.

Проблему *втручання держави в господарське життя* суспільства К. Гаттенбергер порушує у статті «*Реально-психологічна політична економія*». К. Гаттенбергер розумів необхідність державного регулювання економіки. У даному питанні він близький до поглядів представників німецької історичної школи, зокрема

⁸⁵ *Алексеевко М. М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков, 1870. — С. 169.

⁸⁶ *Лортикян Э. Л.* История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. — Харьков: Консум, 2004. — С. 56.

Г. Шмоллера. Вчений вважав, що економічна система без жодного втручання держави ніколи не існувала і є утопією. Проте, на думку К. Гаттенберґера, прагнення до ідеальної мети не є утопічним, оскільки неможливість її досягнення зовсім не означає, що до неї неможливо наблизитися⁸⁷. На противагу класикам, які доводили, що людина може найкраще досягти своєї мети в системі *laissez-faire* без державного втручання, К. Гаттенберґер допускав *співіснування теоретичних концепцій*. Вчений вважав, що всі концепції рівноправні, і тільки розвиток науки та господарської практики (емпіричне порівняння ефективності) може оцінити їх переваги чи недоліки. Але емпіричні порівняння не цікавили прихильників класичної школи, які не вимагали експериментального підтвердження системи *laissez-faire*, хоча й не заперечували наявність господарських систем з її обмеженням в реальному житті. Таким чином, К. Гаттенберґер не наполягав на запровадження системи *laissez-faire* в економічній практиці.

В зазначеній праці простежується відданість К. Гаттенберґера теоретичним побудовам класичної школи. Особливо вченому імпонували, напевно через доктрину соціальних реформ, через ідею активізації участі держави у соціально-економічному розвитку суспільства, погляди Дж. С. Мілля. Специфічним для поглядів англійського вченого було прагнення поєднати абстрактно-дедуктивний метод дослідження класичної школи, з ідеєю соціальної трансформації сфери розподілу.

У вивченні *господарського побуту народів і в дослідженні морально-правових аспектів* економічних явищ К. Гаттенберґер віддавав належне внеску німецької історичної школи у розвиток економічної науки. Значну увагу він зосередив на помилках представників нової історичної школи щодо оцінки класичної школи, які, на його думку, спровокували заперечення теоретичної економіки як окремої галузі економічної науки. К. Гаттенберґер вважав, що лише та група науковців може претендувати на назву нової школи, яка, заперечуючи традиційні підходи, пропонує нові. Вчений, не відмовляючи у такому праві старій історичній школі, зазначає, що Г. Шмоллер та його однодумці не заслуговують на назву «нової школи», оскільки у порівнянні з

---

⁸⁷ Див.: Лортичан. Э. Ученые-экономисты Харькова 1805—1917 гг.: биографический словарь. // Бизнес-информ. — 1997. — № 12. — С. 62.

англійською школою не зробили суттєвого внеску до економічної науки⁸⁸.

К. Гаттенбергер намагався дотримуватися своїх методологічних переконань досліджуючи практичні проблеми господарського життя. Зокрема, вплив держави на встановлення *формальних обмежень господарської діяльності* у банківській діяльності вчений досліджує у праці «Вплив російського законодавства на продуктивність торгівельного і банківського кредиту» (1870). Вона заслуговує особливої уваги, оскільки дає змогу зрозуміти позицію автора у дискусії «*Methodestreit*», що тривала у ХІХ ст. протягом трьох його останніх десятиліть. Своїм завданням він ставить: «Визначити вплив банків на народне господарство, на скільки він залежить від статутів»⁸⁹. На думку К. Гаттенбергера, банківська сфера є найбільш спокусливою для бажаючих перевірити індуктивний та дедуктивний методи політичної економії, оскільки має для цього найбільш широкий вибір літератури. Проте, замість вдумливого аналізу, дослідники часто зловживають статистичними даними, невірно використовують індуктивну та дедуктивну методологію. Костянтин Гаттенбергер беззастережно віддає перевагу дедукції, що видно вже у передмові: «Усвідомлюючи неможливість робити висновки про причинну залежність явищ із спостережень над статистичними даними, я користувався ними лише для того, щоб достеменно констатувати факти. Коли йде мова про причинний зв'язок явищ, там цей зв'язок встановлюється а ргіогі, який я визнаю як єдиний спосіб доказу, у якому потрібно завжди шукати центр тяжіння моїх аргументацій»⁹⁰.

Костянтин Гаттенбергер не тільки проголошує свою прихильність до дедуктивного методу, але демонструє його вдаль застосування до предмету дослідження. Аналізуючи проблему підвищення продуктивності банківської сфери, він зауважує: «Цей висновок отриманий чисто *апріорним* шляхом, виведений із твердження, що держава завжди має вільні грошові знаки і завжди існують бажаючі ними скористатися; він *не потребує індуктивних*

---

⁸⁸ Теплицький В.П. Основні напрями економічної думки на Україні у 80-х і першій половині 90-х років ХІХ ст. // З історії економічної думки на Україні. — К.: В-во АН УРСР, 1961. — С. 210.

⁸⁹ Гаттенбергер К. Влияние русского законодательства на производительность торгового и банковского кредита. — Харьков, 1870. — С. 4.

⁹⁰ Там само. — С. 8—9.

доказів < ... > Навіть спроба довести це твердження індуктивно була б зайвою і ні до чого не змогла б привести»⁹¹ (курсив наш — Ю. У.). При цьому автор посилається на невдалу спробу застосування індуктивної методології у статті М. Бунге, надрукованої у газеті «Киевлянин» (№146 за 1868 р.). Власні методологічні уподобання К. Гаттенбергер чітко окреслює у застереженнях щодо розуміння терміну «народне господарство»: «Щоб позбавитись всяких помилок, що виникають при вживанні у різних значеннях слова «народне господарство», яке нерідко розширюють до сукупності усіх соціальних явищ, попереджую, що під народним господарством я розумію сукупність фактів, які стосуються безпосередньої діяльності по задоволенню матеріальних потреб за допомогою матеріальних багатств»⁹². На нашу думку, це застереження вчений у першу чергу адресує прихильникам історичної школи, які надавали перевагу індуктивній методології, і для яких термін «народне господарство» мав своєрідний науковий ореол.

На думку К. Гаттенбергера, до *економічної політики* (нормативної економічної теорії) належать також проблеми *соціальної справедливості*. З огляду на це, цілком зрозуміло чому економісти-класики не бажали робити практичних рекомендацій: вони вважали, що до зазначеної сфери неможливо застосовувати чітко вивірених науковий аналіз. Не розуміючи особливостей методології класичної школи, послідовники історичної школи дорікали класикам, що не досліджуючи питань соціальної сфери, вони не сприяють соціальному прогресу.

Таким чином, дедуктивну методологію аналізу класичної політичної економії К. Гаттенбергер прагнув застосувати у площині нормативної економічної теорії; у тому числі, досліджуючи вплив правових обмежень (неформальних інституцій) на діяльність банківської сфери народного господарства.

У 1893 р., після смерті К. Гаттенбергера, кафедру поліцейського права у Харківському університеті очолив **Володимир Левитський**. Приступаючи до викладання поліцейського права, він зазначав: «Я знаходжу для себе певне моральне виправдання у взятих на себе обов'язках, у тій духовній спорідненості, у якій перебувають мої наукові погляди з основних питань методології

⁹¹ Гаттенбергер К. Влияние русского законодательства на производительность торгового и банкового кредита. — Харьков, 1870. — С. 17.

⁹² Там само. — С. 4.

суспільних наук із поглядами і переконаннями, які захищав на чудовому підґрунті покійний Гаттенбергер»⁹³. Найвиразніше погляди В. Левитського щодо держави та її економічної політики простежуються у статті «*Предмет, задача і метод науки поліцейського права*» (1894), яка фактично була його вступною лекцією з курсу поліцейського права.

В. Левитського не влаштовувало традиційне розширене розуміння предмету поліцейського права. Він пропонував із системи цієї дисципліни виділити адміністративне право та поліцію безпеки до окремого розділу наук про державу. Натомість за поліцейським правом він прагнув залишити його економічну складову, підсиливши її питаннями народної освіти, «народної моралі та деякими іншими питаннями етичного плану». Отже, предметом поліцейського права у В. Левитського є «економічні й етичні відносини у сучасному суспільстві, тією мірою, у якій вони є об'єктом державного втручання і впливу»⁹⁴. На нашу думку, у такому розумінні *поліцейське право* покликане вивчати **інституційні складові народного господарства**. Він розглядав його як частину соціології та як науку близьку до політичної економії. В. Левитський підкреслює: «Політична економія вивчає господарські явища у чистому вигляді, ізольовуючи шляхом абстракції ці останні від явищ *правових і моральних*. < ... > Поліцейське право досліджує явища суспільно-господарського життя у їх **конкретних формах**, у тому вигляді, як вони постають не тільки під впливом економічних факторів, але й усіх інших умов, що складають життя суспільства, і головним чином урядового втручання»⁹⁵.

У контексті капіталістичного господарства вчений виокремлював три *сфери господарських відносин*, які складають: 1) приватне господарство, 2) суспільне господарство, 3) державне господарство. До приватного господарства він зараховував всяке окремо взяте промислове підприємство. Суспільно-господарський поділ праці зв'язує різноманітні підприємства в цілісність суспільного господарства. **Державу** В. Левитський розглядав не тільки як політичний, але й як господарський союз. Незалежно від рівня втручання держави в господарське життя, вона має ви-

⁹³ Левитский В. Ф. Предмет, задача и метод науки полицейского права // Записки Императорского Харьковского университета. — Кн. I. — Харьков, 1894. — С. 231.

⁹⁴ Там само. — С. 254.

⁹⁵ Там само. — С. 254.

конувати певні господарські функції, які полягають: «в отриманні державою господарських благ за встановленим масштабом, що визначається панівною системою податків, від окремих приватних господарств і використання їх на потреби суспільства. Державно-господарські інтереси визначаються зовнішнім авторитетом влади»⁹⁶. Таким чином, розподіл на прибуток, ренту і заробітну плату не є кінцевим: держава втручається в розподіл національного доходу. Розподіл, на думку вченого, *відбувається через прями та непрями податки у пропорціях, які окреслені впливом інституцій того чи іншого суспільного класу*.

Вихідні моменти розподілу благ у В. Левицького визначають критерії поділу на *державний* і *суспільно-господарський*. Державний розподіл здійснюється на основі законодавчих норм і керується при цьому державними інтересами, чи інтересами суспільства. Натомість суспільно-господарський розподіл перебуває під впливом конкуренції (а отже, — економічних законів) та є результатом дії приватних господарських інтересів. В. Левицький вважає зазначені особливості розподілу підставою для побудови відмінних систем: 1) теорії суспільного господарства, 2) теорії державного господарства, яку він називав також наукою про фінанси. Ми вважаємо, що подібна класифікація зроблена під впливом захоплення вченого ідеями Дітцеля, який писав: «Свобода господарювання і суперництво складають, так би мовити, червону нитку, що вирізняє сферу суспільного господарства від державного»⁹⁷.

Отже, В. Левитський основним предметом поліцейського права вважає: «державне втручання у діяльність приватних осіб та спілок, що втілене у *формах законодавчої та адміністративної діяльності*»⁹⁸. Крім того, на його думку, поліцейське право не може обмежуватися тільки питаннями державного втручання, а має також вивчати самостійну діяльність спілок кооперацій, товариств у контексті заохочення приватної ініціативи.

Окреме місце вчений приділяв аналізу *функції держави у контексті її історичної еволюції*. Він зауважує, що в епоху слабкої державної влади формування *законодавчих норм* належало

⁹⁶ Див.: Левитский В. Задачи и методы науки о народном хозяйстве. — Ярославль, 1890. — С. 67.

⁹⁷ Цит за: Левитский В. Задачи и методы науки о народном хозяйстве. — Ярославль, 1890. — С. 80.

⁹⁸ Левитский В. Ф. Предмет, задача и метод науки полицейского права // Записки Императорского Харьковского университета. — Кн. 1. — Харьков, 1894. — С. 234—235.

певним прошаркам суспільства, а також релігійним і професійним товариствам, які поширювали їхню регламентуючу дію лише на окремі суспільні сфери. На зміну такому **соціальному порядку** приходить режим виключного панування держави у всіх сферах громадського й господарського життя. Такий історичний період крайнього і всебічного втручання держави В. Левитський називає «епохою поліцейської держави». Державна влада у Західній Європі сформувалася завдяки взаємодії землевласників землеробських територій і корпорацій промисловців у містах. Від феодальної епохи держава успадкувала крайню регламентацію суспільного та господарського життя. На перший план висуваються проблеми наповнення державної скарбниці, а тому, на думку вченого, фінансові інтереси держави спонукають розвиток її фіскальної та фінансової політики. Необхідність жорсткого державного втручання посилювалася також відсутністю безпеки особистості та майна населення, без якої неможлива будь-яка господарська діяльність. В. Левитський підкреслює: «Економічні, фізичні і духовні інтереси суспільства — все це зробилося предметом детальної регламентації, посиленої уваги, безпосереднього управління з боку державної влади. При цьому права особистості і суспільної самодіяльності не бралися до уваги»⁹⁹.

Нормотворча політика «поліцейської держави» викликала спротив державному втручання, що втілювався в економічній *концепції «laissez faire»* фізіократів і фритредерів. Справедливо засуджуючи крайні прояви державного втручання, економісти ліберального напрямку відкрили закони господарського життя, які повинні бути основою для прийняття урядових рішень. Проте, на думку В. Левитського, вони вдалися до інших крайнощів, відкидаючи важливість держави в господарському житті. Концепції «laissez faire» В. Левитський протиставляє школу **природного права** та **камералістики**, які, на його думку, заклали основи перших трактатів з поліцейського права. Перша з них вважала, що обов'язком держави є забезпечення людині щастя і добробуту; а друга — що від добробуту суспільства залежить безпека і могутність держави. Приблизно до кінця XVIII ст. поліцейське право існувало у вигляді «чисто практичної та емпіричної дисципліни».

---

⁹⁹ Левитский В. Ф. Предмет, задача и метод науки полицейского права // Записки Императорского Харьковского университета. — Кн. I. — Харьков, 1894. — С. 237.

Становлення *політичної економії* В. Левитський розглядав як важливий етап у розвитку поліцейського права. Він підкреслював: «Переворот, що зробила політична економія у суспільних науках, можна порівняти з тими радикальними змінами, які викликані були у медицині появою фізіології та анатомії»¹⁰⁰. В державних науках вчений підкреслює здобутки науки *державно-го права*, яке розмежувало владу на законодавчу і виконавчу та встановило чіткі межі державного втручання, гарантуючи права особистості та приватного життя. Зазначені здобутки значно поліпшили державне управління.

Володимир Левитський розглядав *державне господарство* разом з *господарством суспільним* як інтегральні частини цілісного *народного господарства*. «Господарські відносини, — вважав В. Левитський, взагалі перебувають в органічному зв'язку з усім складом культурного життя суспільства, зокрема — норівів, релігії, звичаїв, а також етнографічних та інших властивостей людських рас»¹⁰¹. Теорія суспільного господарства вивчає тільки абстрактний бік господарського життя у його конкретній історичній формі, а тому змушена відволікатися від моральних політичних, правових його аспектів. На його думку, щоб вивчити особливості народного господарства, слід в основу дедуктивної методології покласти чинники історичного характеру (інституції — Ю. У.), які можуть описати господарський лад: «інститут приватної власності, притаманне кожному індивідууму відчуття самозбереження і звідси прагнення до можливо досконалого здійснення господарських інтересів, свобода господарської діяльності і суперництво»¹⁰².

Безпосередньому зближенню наукових здобутків політичної економії та державного права, поліцейське право, на думку вченого, має завдячувати історичній школі політичної економії. Як ми вже зазначали, В. Левитський прагнув примирити абстрактну методологію класичної школи з індуктивізмом німецької історичної школи. Надбанням історичної школи він вважав: 1) вивчення «господарських явищ і відносин у зв'язку з впливом норівів, звичаїв, **правових форм, законодавства** і національних особливостей народів»; 2) висвітлення

---

¹⁰⁰ Левитский В. Ф. Предмет, задача и метод науки полицейского права // Записки Императорского Харьковского университета. — Кн. 1. — Харьков, 1894. — С. 241.

¹⁰¹ Левитский В. Задачи и методы науки о народном хозяйстве. — Ярославль, 1890. — С. 83.

¹⁰² Там само. — С. 83.

«етичного значення культурної держави, як органа *соціальних реформ*, завдання якого пом'якшити пряму боротьбу за існування шляхом *встановлення у суспільних відносинах основ етики і справедливості*, поруч з дієвою роллю у цьому напрямі особистої і громадської самодіяльності»¹⁰³ (курсив наш — Ю. У.).

Приділяв увагу В. Левитський і проблемі *імплементції інституцій* державною владою. Поліцейське право він вважав наукою передусім практичною, а тому закликав в економічній політиці добре вивчати «об'єкти державного чи суспільного впливу», оскільки «тільки після того, як буде вивчена природа фактичних суспільних відносин, які вимагають державного втручання чи відповідних форм суспільної самодіяльності, — можна віднайти доцільний засіб»¹⁰⁴.

Вчений рекомендував звертатися до позитивного міжнародного досвіду, особливо у випадках, коли це стосується вирішення схожих проблем. Проте В. Левицький застерігав від необдуманого запозичення досвіду, «оскільки дуже часто буває, що один і той самий захід, за неоднакових суспільних умов та різній народній психології, може мати у різних народів неоднакові наслідки»¹⁰⁵. «Пересадка інституцій» із «неоднорідного суспільного середовища» може мати негативні наслідки якщо не спирається на ретельне вивчення особливостей культури, розвитку, суспільних умов як того суспільства, звідки вона запозичується, так і того суспільства, куди вона здійснюється. Фактично вчений закликав до вивчення, за сучасною термінологією, — *інституційного середовища*, перед імплантацією інституцій.

Володимир Левицький також порушив важливу проблему *формалізації неформальних інституцій*: «Часто так буває, що дане суспільне явище, яке вимагає законодавчого втручання, є національною особливістю даного народу, або викликане особливою комбінацією суспільних умов, які не зустрічаються у інших народів <...> Тоді дослідження має скеровуватися на вивчення спеціальних умов, що викликали дану спільну біду, чи безлад, у всій його побутовій обстановці, щоб віднайти форму державного сприяння, що відповідає особливостям даного випадку»¹⁰⁶.

¹⁰³ Левитский В. Ф. Предмет, задача и метод науки полицейского права // Записки Императорского Харьковского университета. — Кн. 1. — Харьков, 1894. — С. 242.

¹⁰⁴ Там само. — С. 249.

¹⁰⁵ Там само. — С. 251.

¹⁰⁶ Там само. — С. 251.

Висновки

Відповідаючи на виклик нового постнекласичного наукового мислення фундаментальна економічна наука поступово інтегрується через розширення об'єкту дослідження у складні наукові системи, які еволюціонують разом із людиною. Включення людини та її свідомої взаємодії з іншими індивідами надає економічним процесам і явищам інституційного звучання, що суперечить підходам сучасної економічної неокласичної теорії і вимагає теоретичного переосмислення.

Сьогодні інституціоналізм найшвидше серед інших економічних дослідних програм рухається в напрямку використання системно-синергетичного, цивілізаційного та еволюційного підходів у дослідженні суспільно-економічних процесів і надскладних систем, але, через розгалуженість структури й розмитість «жорсткого ядра», він поки що не складає єдиної парадигми, а є певною сукупністю шкіл, які відрізняються одна від одної предметом і методологією дослідження.

Дослідницькі програми сучасного інституціоналізму відрізняються філософськими підходами до людської діяльності, діяльності індивіда, сформованої під впливом соціально-економічного середовища, і діяльності суспільства як єдиного організму. Змістовно вимогам сучасного етапу розвитку наукового знання відповідає модель «*homo institutius*» (людини інституційної), яка не жорстко залежить від впливу соціальних факторів і має культурну раціональність. Чіткі теоретичні обриси моделі «*homo institutius*» ще не розкриті, але вона поступово витісняє модель «*homo oeconomicus*» з інституційного аналізу, а тому потребує вдосконалення.

Представники неоінституціоналізму, скеровуючи напрямок пояснення від індивідів до інституцій, визначають їх через обмеження екзогенного характеру, визнаючи онтологічний пріоритет за індивідуумом. Таке визначення інституцій є обмеженими, оскільки не враховує цінностей конкретно-історичного типу суспільства, а отже ігнорує еволюційний характер інституцій.

В методологічну основу дослідження покладено концепцію інституцій та інституційної динаміки Дагласа Норта, оскільки вона враховує закономірності господарського розвитку суспільства і найзмістовніше відповідає моделі «*homo institutius*». Аргументом на користь такого вибору є розуміння Д. Нортом обмеженого характеру екзогенної заданості

інституцій, що відкриває двері для об'єднаних процесів у методології сучасного інституціоналізму. Поділ інституцій на формальні і неформальні безпомилково і чітко окреслює дві великі групи інституцій за походженням інституційних правил і обмежень.

Для кожної культури властива специфічна конкретна інституційна структура економіки, яка завжди складається зі сплетіння формальних правил і неформальних обмежень. Інституційна структура економіки є система інституцій, яка через впорядкування повсякденного життя зменшує невизначеність взаємодії індивідів. Вона є результатом тривалого еволюційного відбору, в якому адаптація до умов зовнішнього середовища оптимізується самою структурою.

Зародження першої класичної парадигми економічної науки відбувалося в умовах її певного протиставлення до «моральної філософії», а тому у методологічному «ядрі» класичної політичної економії бракує соціальних складових.

Соціологічні дослідження XIX — поч. XX ст. сприяли поступовому виокремленню в особливий об'єкт дослідження економічних інституцій, які важливі для інституційного аналізу конкретно-історичних та національно-специфічних форм економічного життя. На цій основі зародилися ідеї німецької історичної школи щодо взаємодії економічної науки з іншими суспільними дисциплінами; прагнення інституціоналізму розширено трактувати предмет економіки, який повинен враховувати всю цілісність умов і факторів впливу на господарське життя — правових, соціальних, психологічних, політичних. Соціологія через теорію прогресу, широке використання історичного методу, сприяла становленню еволюційного підходу в німецькій історичній школі та інституціоналізмі.

Важливе місце у становленні інституціоналізму відіграв марксизм, який з інституціоналізмом споріднює еволюція наукового аналізу від соціології до економіки. К. Маркс у теорії суспільно-економічної формації розглядав суспільство як систему з відносно стійкою структурою. В основу його розуміння інституцій та інституційної структури економіки покладено матеріалістичне розуміння історичного процесу (економічний детермінізм). Причому елементам структури у нього притаманні інтегративні функції.

Історичну школу з традиційним інституціоналізмом поєднує прихильність до еволюціонізму і, у зв'язку з цим, сприйняття відносності теоретичних висновків; надання переваг індуктивній методології; розуміння господарства як цілісної системи, що вимагає необхідності враховувати в аналізі неекономічні фактори. Незважаючи на широку присутність у дослідженнях представників історичної школи інституцій, вони так і не

стали основним об'єктом їх аналізу, а використовувалися переважно у площині еволюційних досліджень.

Критика В. Рошером раціональності «*homo economicus*» нагадує критику прихильників нової інституційної економічної теорії. Розглядаючи людину як культурну істоту, зорієнтовану на цінності суспільства, що обмежує свої бажання культурними нормами, він максимально наближується до сучасного розуміння «*homo institutus*». Відповідає сучасному розумінню сприйняття В. Рошером економіки як частини національної культури, а саме як економічної (господарської) культури.

Обмежуюча регулятивна функція інституцій Г. фон Шмоллера, з одного боку, та інтегративна функція інституцій, що обумовлює господарський розвиток, з другого, наближує його розуміння еволюції інституцій до концепції інституцій та інституційної динаміки Д. Норта.

Поширення класичної політичної економії у Харківському та Київському університетах відбувалося в умовах значного впливу німецької камералістики. Це значною мірою вплинуло на специфіку розвитку української економічної науки у XIX — поч. XX ст. У першій половині XIX ст. в українській економічній думці були закладені основи еклектичного поєднання дедуктивної методології класичної політичної економії в теоретичних дослідженнях з індуктивною методологією камералістики (а згодом, — німецької історичної школи) в економічній політиці. Трансформація нормативної частини методологічної парадигми класичної політекономії пояснюється запущеністю соціальних питань у Російській імперії: політика активістської ролі держави знаходила більше розуміння, ніж політика «*laissez faire*». Такі методологічні метаморфози створили поле для дослідження соціально-економічних інституцій переважно у площині нормативної економічної теорії, оскільки для прихильників класичної політичної економії предмет дослідження обмежувався дослідженням «чисто економічних» категорій.

Оскільки соціально-економічні аспекти господарського життя не належали до предмету класичної політичної економії, то її представники в Україні аналізували їх переважно в контексті традиційних для класичної політичної економії проблем. Незважаючи на це, можна констатувати, що в кінці XVIII — першій половині XIX ст. українські економісти проголошували ідеї співзвучні з ідеями інституціоналізму. Передусім слід підкреслити їхнє прагнення розширити межі предмету політичної економії, залучаючи до наукового аналізу морально-етичні, духовні, правові та інші фактори; дослідити нові форми соціальної організації господарського життя, господарську мотивацію людини. Особливою рисою усієї української економічної думки є її антропоцентризм. На основі антропоцентризму в першій половині XIX ст. І. Вернадський,

досліджуючи поведінку споживача, створив відому теорію потреб. Найвагомішою інституцією для українських економістів є свобода у її самому широкому розумінні, а не тільки у розумінні свободи господарської діяльності. Серед інших неформальних інституцій, що формують інституційне середовище, українські вчені приділяли увагу власності та володінню. У І. Вернадського спостерігаємо певні спроби окреслити інституційну структуру економіки через особисту безпеку, працю та суспільну владу.

Впливом німецької камералістики можна пояснити також особливе місце статистики в університетах України першої половини XIX ст. Зростання її ролі обумовлене трансформацією камералістики в історичну школу. Статистика мала забезпечити фактологічне підґрунтя для індуктивних висновків історичної школи. Досліджуючи різноманітні аспекти життя суспільства, українські статистики паралельно аналізували також інституційне середовище економічної діяльності.

До здобутків української економічної думки першої половини XIX ст. належить перша у світі спеціальна праця із загальної теорії цивілізацій А. Метлинського, яка заклала основи дослідження господарської системи у контексті цивілізаційного підходу, а його можна розглядати також підґрунтям системності сучасного інституційного аналізу.

Етнографічні та історико-правові дослідження першої половини XIX ст. відіграли акумулятивну роль у дослідженні неформальних інституцій господарства, чим створили змістовну базу для індуктивних узагальнень прихильників історичної школи. Найважливішою неформальною інституцією, що регулювала господарські операції українців, була інституція довіри.

Скасування кріпосного права у 1861 р. на перший план поставило проблему розвитку селянської общини. Вона окреслила суттєві розбіжності між Київською економічною школою та іншими представниками економічної науки в Росії. Погляди представників Київської економічної школи віддзеркалювали українські економічні реалії, саме цим можна пояснити негативне її ставлення як до общини, так і до соціалізму.

Методологічні підходи Київської економічної школи були еkleктичними. Школа декларувала свою прихильність до методології німецької історичної школи, а тому аналіз соціально-економічних інституцій перебував у площині її досліджень. Індуктивна методологія дозволила Київській економічній школі, враховувати у своєму дедуктивному аналізі соціальні та морально-культурні складові, що дозволило суттєво розширити його межі. На відміну від своїх німецьких колег, українські вчені не відкидали необхідності дослідження об'єктивних економічних

законів, що споріднювало їх з класичною політичною економією. Залучення індуктивної методології зберегло Київську економічну школу від надмірного суб'єктивізму, який характеризує дослідження раннього маргіналізму.

Антропоцентризм Київської економічної школи обумовив дослідження приватного інтересу та свободи підприємництва як основних соціально-економічних інституцій. Споріднює школу з інституціоналізмом ще й те, що народне господарство вона досліджувала у його цілісності та надавала важливого значення інституційному середовищу господарської діяльності.

До здобутків Київської економічної школи в контексті зародження інституційного аналізу можна зарахувати: аналіз зв'язків між суб'єктами господарювання та їхніх організаційних форм (Д. Піхно), дослідження механізму ціноутворення у контексті еволюції інституційної структури економіки (А. Антонович). Представниками школи були зроблені перші кроки в аналізі трансакційних витрат в економіці: М. Бунге зазначав «перешкоди на шляху задоволення потреби», а Д. Піхно усвідомлював і прагнув дослідити «складність придбання» та «проблеми реалізації» продукту.

М. Драгоманов, не відкидаючи ролі і ваги економічних факторів, ніколи не поділяв позиції ортодоксального матеріалізму, а підкреслював роль традицій, культури, національного характеру як факторів що визначають суспільний розвиток. Прихильники марксизму в Україні зосереджували свою увагу на окремих, на їх думку важливих, теоретичних аспектах цього економічного вчення — передусім на теорії трудової вартості. М. Зібер довів універсальний характер общинних форм господарювання на ранніх етапах суспільного розвитку. Еволюція у науковому аналізі С. Подолинського від соціології до економіки якнайкраще споріднює його з класичним інституціоналізмом. Цілісний (холістський), органічний підхід до проблеми збереження енергії дозволив вченому, використовуючи досягнення фізики, досліджувати економіку як складовий елемент більш складної парадигми розвитку, яка б ґрунтувалася на органічній єдності людини і довкілля. Такий підхід органічно вписується в сучасні моделі сталого розвитку та концепцію екологічної економіки.

Представник органічної соціології О. Строніним уперше в українській соціології порушив проблему імплементації інституцій. К. Гатенбергер вважав, що класична школа у моделі «*homo economicus*», розглядаючи поведінку людини в конкретних економічних умовах, не враховує дії соціальних факторів. У методології В. Левитський прагнув синтезувати вчення неокласиків із концептуальним підходом німецької істори-

чної школи та за критерієм інституційного середовища класифікував історію господарського розвитку.

Дослідження формальних інституцій в українській економічній думці дореформеної доби відбувалося у контексті концепції «держави народного добробуту» німецької камералістики, позаяк вона найкраще сприяла вирішенню соціально-економічних проблем царської Росії, в першу чергу, скасуванню кріпацтва. У згаданій концепції на державу покладено завдання не тільки встановлювати формальні обмеження господарської діяльності, але й формувати інституційний порядок у економіці. У площині такого розуміння ролі і місця держави у економіці проведени дослідження С. Десницького та М. Балудянского. Натомість дослідження згаданої проблеми Т. Степановим та, особливо, І. Вернадським більше узгоджується з концепцією «laissez faire» класичної політичної економії.

На початку наукової діяльності М. Бунге були притаманні ліберальні погляди. До протекціонізму вченого підштовхнуло розуміння зростаючої ролі держави у реформуванні господарського життя, але до економічних конструкцій протекціоністів він ставився зважено, розглядаючи державу як засіб забезпечення «народного добробуту». «Золотою серединою», до якої прагнув М. Бунге, була свобода господарської діяльності і приватне підприємництво повинні доповнюватися прагматичною регуляторною політикою держави з метою вдосконалення ринкового механізму ціноутворення та оподаткування.

А. Антонович виявляв незгоду з концепцією правової держави та доктриною «laissez faire, laissez passer». Держава не може стояти осторонь у забезпеченні «народного добробуту», обмежуватися тільки забезпеченням безпеки. Заради «спільного блага» держава має покласти на себе поліційні функції.

Д. Піхно чітко розмежовував політику «laissez faire» та протекціонізм. Перший підхід сконцентрований на забезпеченні державою юридичного підґрунтя для вільної економічної діяльності та безпеки громадян. Натомість другий підхід передбачає сприяння з боку держави поширенню економічної діяльності «різноманітними позитивними» заходами в контексті досягнення суспільного блага. Критерієм, що розмежує два підходи, є надання пріоритету в економічній діяльності: в першому випадку — приватному підприємництву; у другому випадку — державі. Економічна політика для Д. Піхна є сферою нормативної економічної теорії, а тому встановлення державою формальних інституцій він підпорядковує дії природних економічних законів. Економічні закони можна розглядати як своєрідний обмежуючий фактор глибини втручання держави в економічні процеси.

М. Олексієнко був під впливом ідеї держави Лоренца Штейна. Держава має забезпечити людині умови і надати можливості для особистого, господарського і суспільного розвитку щоб вона досягла духовного і матеріального багатства.

У вивченні господарського побуту народів та у дослідження морально-правових аспектів економічних явищ К. Гаттенбергер перебував під впливом німецької історичної школи. Дедуктивну методологію аналізу класичної політичної економії К. Гаттенбергер прагнув застосувати у площині нормативної економічної теорії; у тому числі, досліджуючи вплив правових обмежень (формальних інституцій) на діяльність банківської сфери народного господарства.

В. Левитський досліджував історичні аспекти нормотворчої політики держави. Концепції «laissez faire» вчений протиставляє школу природного права та камералістику. Перша з них вважала, що обов'язком держави є забезпечення людині щастя і добробуту; а друга — що від добробуту суспільства залежить безпека і могутність держави. В. Левитський розглядав державне господарство разом з господарством суспільним як інтегральні частини цілісного народного господарства.

Моделювання інституційної структури економіки України на шляху євроінтеграції передбачає глибоке дослідження історичної еволюції особливостей неофіційних обмежень, офіційних правил та їхнього дотримання з метою створення ефективного механізму, який би забезпечив адекватне сприйняття політичного та економічного порядків. Органічною складовою моделювання української економічної перспективи є формування нової економічної ментальності, яка є вихідною неформальною інституцією в інституційній структурі.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. *Абалкин Л.* Очерки по истории российской социально-экономической мысли; Российская экономическая академия им. Г. В. Плеханова, Тамбовский государственный университет им. Г. Р. Державина — М.; Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2009. — 225 с.
2. *Автономов В.* Модель человека экономической науке. — СПб.: Экономическая школа, 1998. — 230 с.
3. *Алексеевко М. М.* Финансовое право. — Харьков, 1894. — 565 с.
4. *Алексеевко М. М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. — Харьков: Унив. типограф., 1870. — XXXVI+172 с.
5. Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политической экономики / Под общ. ред. А. Шюллера и Х.-Г. Крюссельберга; пер с нем. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. — 338 с.
6. *Аникин А. В.* Путь исканий: социально-экономические идеи в России до марксизма. — М.: Политиздат, 1990. — 415 с.
7. *Антоненко Л.А.* Выдающийся ученый А. Л. Метлинский — основоположник учения о цивилизации // Социальная экономика. — 2009. — №2. — С. 25—34.
8. *Антонович А. Я.* Курс политической экономии: лекции, читанные в университете св. Владимира (оттиск из «Университетских известий» 1886 г.). — Киев, 1886. — 654 с.
9. *Антонович А.Я.* Курс государственного благоустройства (полицейского права) (оттиск из «Университетских Известий» 1889 г.). — Киев, 1890. — Часть I-II. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://adhdportal.com/book_3474.html
10. *Антонович А.Я.* Курс государственного благоустройства (полицейского права). Часть вторая. // Университетские известия. — Киев, 1890. — №5. — С. 81—144.
11. *Антонович А.Я.* Курс государственного благоустройства (полицейского права). Часть вторая. // Университетские известия. — Киев, 1890. — №7. — С. 145—256.
12. *Апанович О.* За плугом Господь иде. Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського // Час. — 1997. — 27 листопада.
13. *Арон Реймон.* Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — 688 с.
14. *Архієреєв С.І.* Трансакційний сектор економіки України. — Харків: ХФ НІСД, 2003 — 56 с.

15. *Базилевич В. Д.* Микола Бунге — вчений-економіст, ректор Київського університету, державний діяч-реформатор // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 29—55.

16. *Балудянський М.* Стаття теоретическая о разделении и обороте богатства // Статистический журнал. — СПб., 1808. — Т. II. — Ч. II. — С. 1—76.

17. *Балудянський М.* Про зерносховища // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — С. 63—68.

18. *Балудянський М.* Про національне багатство. Теорія Адама Сміта // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — С. 68—69.

19. *Бартъ П.* Философия истории как социология. Пер. с нем. М. С. Моделя. — С.-Петербург, 1902. — 348 с.

20. *Белоусенко М. В.* Общая теория экономической организации: организационная эволюция индустриальной экономики. — Донецк: ДонНТУ, 2006. — 432 с.

21. *Блауг М.* Методология экономической науки, или как экономисты объясняют. Пер с англ. / Науч. ред. и вступ. ст. В. С. Автономова. — М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004. — 416 с.

22. *Бодров В. Г.* Трансформація економічних систем; концепції, моделі, механізми регулювання та управління. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — 104 с.

23. *Булеев И. П.* Управление транзакционными издержками в переходной экономике. / НАН ИЭП, — Донецк, 2002. — 154 с.

24. *Бунге Н.* Исследование начал торгового законодательства Петра Великого // Отечественные записки. — 1850. — Т. 68. — №1. — Отд. II. — 30 с.

25. *Бунге Н.* О месте занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 639—691.

26. *Бунге Н.* Основания политической экономии. // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 475—637.

27. *Бунге Н.* Письма об изучении политической экономии // Русский вестник. 1857. — Т. XI. — №17. — С. 5—64.

28. *Бунге Н.* Теория кредита. // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 267—474.

29. *Бунге Н. Х.* Полицейское право: Курс лекций, читанный в ун-те Св. Владимира/ Н. Х. Бунге. — Вып. 1–3. — К.: Типография унта, 1869. — 134 с.

30. *Бунге Н. Х.* Загробные заметки / публ. В. Л. Степанова // Река времен: Книга истории и культуры. [Текст]: Кн. 1. Государь. Государство. Государственная служба. [Альманах] / редкол. С. Г. Блинов. — М.: Эллис Лак, 1995. — С. 198—254.

31. *Бунге Н. Х.* Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895. — 462 с.

32. *Бунге Н.* Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. — 1857. — №2. — С. 709—734.

33. *Бунге Н.* Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. — 1857. — №6. — С. 473—508.

34. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). Серия: «Мир культуры, истории и философии» — СПб.: Изд-во «Лань», 1999. — 480 с.

35. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с. — (Социологическая мысль Запада).

36. *Веблен Т.* Теория праздного класса. Пер. с англ. Вступ. статья к.э.н. С. Г. Сорокиной. Общ. ред. д.э.н. В. М. Мотылева. — М.: Прогресс, 1984. — 368 с.

37. *Вернадский И.* Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XX века // *И. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні* / за ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — С. 361—500.

38. *Вернадский И.* Очерк истории политической экономии. — СПб.: Ред. «Экономического указателя», 1858. — 230 с.

39. *Вернадский И.* Очерк истории политической экономии. // *И. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні* / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — С. 501—694.

40. *Вернадский И. В.* Предмет политической экономии // Журнал министерства народного просвещения. — Ч. XC. — Отд. II. — 1856. — Май. — С. 127—144.

41. *Винар Богдан.* Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (1919—1964). — Мюнхен, 1965. — 120 с.

42. *Витчевский В.* Торговая и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. / Пер. с нем. А. В. Брауде. Под ред. Ю. Д. Филипова. — СПб.: Изд. Д. А. Казицына и Ю. Д. Филипова, 1909. — 362 с.

43. *Вовк В. І.* Екологічна економіка як сучасна інтегральна наука. Витоки та засадничі принципи // Українська асоціація Римського клубу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://clubofrome.org.ua/corweb/Article/11/>

44. *Вольский М.* Задача политической экономии и ее отношение к прочим наукам. — Одесса: Тип. Ульриха и Шульца, 1872. — 113 с.
45. *Вольчик В. В.* Комплементарность и иерархия институтов в рамках хозяйственного порядка // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 37-1. — Донецьк: ДонТУ, 2009. — С. 35—41.
46. *Вольчик В.В.* Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики. / В.В. Вольчик. — Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 2004. — 318 с.
47. *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 296 с.
48. *Гаттенбергер К.* Влияние русского законодательства на производительность торгового и банкового кредита. — Харьков: Унив. типограф., 1870. — 157 с.
49. *Гаттенбергер К. К.* Реально-психологическая политическая экономия. Из трудов К. К. Гаттенбергера. К столетию Харьковского университета. — Харьков: Тип-лит. Зильберберг, 1905. — 96 с.
50. *Гаттенбергер К.* Результаты кооперативного движения // Русская мысль, кн. III-IV, 1885.
51. *Голубка С. М.* «Економічна система» М. А. Балудянського. — Львів: Світ, 1998. — 229 с.
52. *Голубка С. М.* Макроекономічний аналіз «Економічної системи» М. А. Балудянського [Текст]: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук: 08.01.03 / С. М. Голубка. — Львів, 1995. — 28 с.
53. *Горкіна Л. П.* Нариси з історії політичної економії України (остання третина XIX — перша половина XX ст.). — К.: Наукова думка, 1994. — 244 с.
54. *Гофман А. Б.* Семь лекций по истории социологии: Учебное пособие для вузов. — 5-е изд. — М.: Книжный дом «Университет», 2001. — 216 с., ил.
55. *Греф Г.* Общественный прогресс и регресс. Пер. с фр. Г. Паперна — С.-Петербург: Издание Ф. Павленкова, 1896. — 336 с.
56. *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття. — К.: Арістей, 2006. — 560 с.
57. *Дементьев В. В.* Институты: проблема определения понятия // Проблемы современной экономики и институциональная теория / под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева. — Донецк: ДонТУ, — 2009. — С. 5—34.
58. *Дементьев В.В.* Экономика как система власти. — Донецк: Каштан, 2003. — 403 с.
59. *Драгоманов М. П.* Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук;

Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — 688 с. — («Пам'ятки історичної думки України»)

60. *Думная Н.* Системность и системы в экономической теории // Вестник ФА. — 2000. — №4. — С. 25—30.

61. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — К.: НАНУ, Інститут Української археографії, 1995. — 1230 с.

62. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Гол. ред. проф., д-р. В. Кубійович. — Том 3. — К.: Глобус, 1996. — С. 805—1200.

63. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Гол. ред. проф., д-р. В. Кубійович. — Том 4. — К.: Глобус, 1996. — С. 1205—1600.

64. *Є. Слуцький.* Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2007. — 919 с. — (Славетні постаті).

65. *Жамс Эмиль.* История экономической мысли XX века. Пер. с фр. П. Олдака и А. Покровского. Под общ. ред. И. Г. Блюмина — М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. — 572 с.

66. *Журавський Д. П.* Про джерела і використання статистичних відомостей // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — С. 79—91.

67. З історії економічної думки на Україні. Зб. статей. Редкол.: В. П. Теплицький та ін. — К.: В-во АН УРСР, 1961. — 348 с.

68. *Зибер Н. И.* Очерки первобытной экономической культуры. — М.: Изд. Н. Т. Солдатенкова, 1883. — 512 с.

69. *Злупко С.* Формування розвиток і сучасний стан економічної системології в Україні // Економіка України. — 2005. — №3. — С. 77—83.

70. *Злупко С.* Космосогенна теорія економічного розвитку і майбутнє людства (до 150-річчя від дня народження С. А. Подолинського) / С. Злупко // Вісник НАН України. — 2000. — №7. — С. 42—49.

71. *Злупко С. М.* Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. — Львів: В-во Львівського університету, 1969. — 222 с.

72. *Злупко С. М.* Економічна думка України: Навчальний посібник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 496 с.

73. *Злупко С. М.* Іван Франко — економіст. — Львів: МП «Слово», 1992. — 208 с.

74. *Злупко С. М.* Михайло Туган-Барановський: (Укр. економіст світ. слави). — Львів: Каменяр, 1993 — 192 с.

75. *Злупко С. М.* Основи історії економічної теорії: Навчальний посібник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 628 с.

76. *Злупко С. М.* Персоналії і теорії української економічної думки. — Львів: Євросвіт, 2002. — 528 с.
77. *Злупко С. М.* Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — Львів: Каменяр, 1990. — 192 с.
78. *Зомбарт Вернер.* Собр. соч. в 3 томах. Том I. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека. Пер с нем. — СПб.: «Владимир Даль», 2005 — 638 с. — (Серия «Civitas Terrenta»).
79. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. — Том I. — МГУ: Гос. из-во полит. лит., 1952. — 712 с.
80. Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. — Х.: Форт, 2008. — 928 с.
81. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник / Под общей ред. д.е.н., проф. А. А. Аузана. — М.: ИНФРА-М, 2010. — 416 с.
82. *Инишаков О. В.* Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // СОЦИС. — 2003. — № 9. — С. 42—50.
83. *Инишаков О. В., Фролов Д. П.* Институционализм в российской экономической мысли (IX—XXI вв): В 2 т. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2002. — Т. 1. — 486 с.
84. История русской экономической мысли. Т. I.: Эпоха феодализма. Часть II.: 1800-1861 гг. Под ред. члена-корр. АН СССР А. И. Пашкова. — М.: Изд. соц.-эк. литературы, 1958. — 872 с.
85. История русской экономической мысли / Под ред. А.Н. Пашкова. — Т. III., ч. I: Экономическая мысль конца XIX — начала XX в. и ее социально-философские и методологические основания — М.: Мысль, 1966. — 573 с.
86. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. Отв. ред. — академик РАН Г. В. Осипов. — М.: Изд. НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2001. — 576 с.
87. История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 784 с. — (Высшее образование).
88. *І Вернадський.* Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні/ За ред.. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — 862, [2] с., [12] с. іл. — (Славетні постаті).
89. *Инишаков О. В., Фролов Д. П.* Институция — ключ до розуміння економічних інститутів // Економічна теорія. — 2011. — №1. — С. 52—62.
90. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко]; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К.: КНЕУ, 2010. — 743, [1] с.
91. Історія економічних учень: Підручник: у 2 ч. — Ч. 1 / За ред. В. Д. Базилевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — 567 с.

92. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. — Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — 567 с.

93. *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. — М.: РОССПЭН, 2001. — 543 с.

94. *Капелюшников Р. И.* Категория трансакционных издержек // Сб. науч. тр. Как это делается: финансовые, социальные и информационные технологии. — 1994. — Вип. 3. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.libertarium.ru/1_libsb3_1-2

95. *Качоровский К. Р.* Русская община. — Том I. — СПб.: Тип. Т-ва «Народная польза», 1900. — 432 с.

96. *Квашиницкий В.* Истоки эволюционной экономики // Истоки: из опыта экономики как структуры и процессах [Текст] / редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов (зам. гл. ред.), О. И. Ананьин и др.; Гос. у-нт. — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. — С. 90—134.

97. *Кирдина С. Г.* «X- и Y-экономики: институциональный анализ» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.Kirdina.Ru

98. *Клейнер Г. Б.* Новая институциональная экономика на пути к «сверхновой» // Российский журнал менеджмента. — 2006. — Т. 4. — № 1. — С. 113—122.

99. *Козловский П.* Этическая экономия как синтез экономической и этической теории // Вопросы философии. — 1996. — № 8. — С. 66—88.

100. *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — 431 с.

101. *Корнійчук Л. Я.* Життя і діяльність С. А. Подолинського // Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000 — 328 с.

102. *Корнійчук Л. Я.* Інституціоналізм // Історія економічних учень: Підручник / За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 454—497.

103. *Корнійчук Л. Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. — К.: В-во Київського університету, 1971. — 256 с.

104. *Корнійчук Л. Я., Мешко І. М.* Економічні погляди С. А. Подолинського. — К.: В-во АН УРСР, 1956. — 190 с.

105. *Корнійчук Л. Я., Шевчук В. О.* Футурологія і прогностичні ідеї фізичної економії / Л. Я. Корнійчук, В. О. Шевчук. — К.: КНЕУ; НАСОА, 2012. — 72 с.

106. *Коропецький І.-С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — 192 с.

107. *Коропецький І.-С.* Чи потрібні нові міфи? Думки про одну недавню монографію // Актуальні проблеми економіки. — 2001. — №7—8. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nam.kiev.ua/ape/n_01_7-8/Koropetskiu.htm

108. *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич (1804—1860) — Л.: Из-во Ленинградского университета, 1987. — 288 с.

109. *Коссе Л.* История экономических учений. — Киев—Харьков: Южнорусское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1900. — 472 с.

110. *Кузык Б. Н., Яковец Ю. В.* Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. вступ. ст. А. Д. Некипелов — т. I: Теория и история цивилизаций. — М.: Институт экономических стратегий, 2006. — 768 с.

111. *Кузык Б. Н., Яковец Ю. В.* Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; Авт. вступ. ст. А. Д. Некипелов — т. II: Будущее цивилизаций и гецивилизационные измерения. — М.: Институт экономических стратегий, 2006. — 648 с.

112. *Кузьмина Г. П.* Социально-философская теория Лилиенфельда-Тоаля // Вестник Московского университета. — Серия 7. Философия. — №5. — 1997. — С. 76—87.

113. *Кузьминов С.В.* Трансакційні витрати: механізм формування та впливу на економічну циклічність [Текст]: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.01. / С. В. Кузьминов; Національна гірнича академія України. — Дніпропетровськ, 2001. — 19 с.

114. *Кузьминов Я.И., Бендукидзе К.А., Юдкевич М.М.* Курс институциональной экономики. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. — 442 с.

115. *Кун Т.* Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 605 [3] с.

116. *Лакатос И.* Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — С. 269—454.

117. *Левитский В.* Задачи и методы науки о народном хозяйстве. — Ярославль: Типо-лит. Г. В. Фальк, 1890. — 258 с.

118. *Левитский В. Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Вып. 1. — Харьков: Тип. А. Дарре, 1907. — [4], 126 с.

119. *Левитский В. Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Вып. 2. — Харьков: Тип. А. Дарре, 1914. — [4], 494 с.

120. *Левитский В. Ф.* Предмет, задача и метод науки полицейского права // Записки Императорского Харьковского университета. Кн. 1. — Харьков: Тип. А. Дарре, 1894. — С. 231—255.

121. *Леоненко П. М.* Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2004. — 434 с.

122. *Липов В. В.* Институциональная комплементарность социально-экономических систем: монография / В. В. Липов. — Х.: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2011. — 484 с.

123. *Липов В. В.* Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці: Монографія. — Х.: Вид-во НФаУ, 2004. — 184 с.

124. *Липов В. В.* От архаики к постэкономике. Эволюция форм хозяйствования и развитие экономической теории: Монография. — Х.: ИД «ИНЖЕК», 2008. — 280 с.

125. *Лист Ф.* Национальная система политической экономии. — М.: Изд. «Европа», 2005. — 382 с.

126. *Лортикян Э. Л.* История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. — Харьков: Консум, 2004. — 360 с.

127. *Лортикян Э. Л.* Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования. — Харьков, 1995. — 192 с.

128. *Лортикян Э.* Ученые-экономисты Харькова 1805—1917 гг.: биографический словарь // Бизнес-информ. — 1997. — №12, — С. 61—63.

129. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред.. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — 697 с. — (Славетні постаті).

130. М. І. Туган-Барановський та Г. С. Сковорода: науково-пізнавальна проща до місць життя видатних українців. Матеріали мобільного семінару фак. ек. наук НаУКМА / Упорядник Ю. М. Бажал. — К., 2007. — 60 с.

131. *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Дело, 2000. — 560 с.

132. *Малий І.Й.* Інституційні аспекти приватизації в Україні // Економіки-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні: Зб. наук. праць Інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України. — К.: Манускрипт, 1997. — С. 99—110.

133. *Маркевич Н. А.* О народонаселении Полтавской губернии // Труды комиссии при имп. ун-те, Т. III. — Киев, 1855.

134. *Маркс К.* К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. — Т. 4. — М.: Политиздат, 1986. — С. 136-140.

135. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. — Т. 1. — Кн. 1. Процесс производства капитала. — М.: Политиздат, 1983. — VI, 905 с., факс., 1 л. портр.

136. *Маркс К.* Письмо Эдуарду Спенсеру Бизли, 12 июня 1871 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. — Т. 33. — С. 189—191.

137. *Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения 2-е изд. — Т. 8. — С. 115—217.

138. *Маркс К.* Экономическая рукопись 1861-1863 гг. // Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения 2-е изд. — Т. 47. — С. 3—612.

139. *Масионис Дж.* Социология. — 9-е изд. — СПб.: Питер, 2004 — 752 с.: ил.
140. *Маслов А. О.* Інституційна структура та її еволюція у творчості Дагаласа Норта // Формування ринкової економіки: зб наук. праць. — Спец. вип. Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія. — К.: КНЕУ, 2010 — С. 80—91.
141. *Метлинский А.* О сущности цивилизации и значении ее элементов. — Харьков: Университет. типогр., 1839. — 124 с.
142. *Мішук Р.* Сторінки великого життя // Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; Приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — С. 605—618.
143. *Московский А. И.* О предмете и методе современной экономической науки // Вестник Московского университета. — Сер. «Экономика». — 2002. — №3. — С. 21—39
144. *Московский О. I.* Інституціональні напрями в сучасній економічній теорії // Економічна теорія. — 2004. — №2. — С. 33—44.
145. *Мухин А. Б.* К вопросу о развитии управленческой мысли в России: взгляды Д. И. Пихно // Вестник СПбГУ. Сер. 8. — 2002. — Вып. 2 (№16). — С. 147—166.
146. *Навроцький Володимир.* Географічні, етнографічні та статистико-економічні праці / упорядники С. Злупко і Я. Злупко. — Львів, 2004. — 580 с.
147. *Назаренко Ф.* Аграрно-селянські відносини в Росії і на Україні після реформи 1861 р. в оцінці М. П. Драгоманова // Питання політ-економії. Вип. 7. — Львів: В-во Львівського університету, 1960. — С. 110—135.
148. Нариси з історії економічної думки на Україні. Відп. ред. Д. Ф. Вірник. — К.: В-во АН УРСР, 1956. — 388 с.
149. *Небрат В. В.* Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть. — К.: І-нт екон. та прогнозув., 2007. — 224 с.
150. *Негиши Т.* История экономической теории: Учебник / Пер. с англ. под ред. Л. Л. Любимова и В. С. Автономова. — М.: АО «Аспект Пресс», 1995. — 462 с.
151. *Норт Дуглас.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера — М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. — 180 с. — (Современная институционально-эволюционная теория).
152. *Норт, Даглас.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. — К.: Основи, 2000. — 198 с.

153. *Нуреев Р. М.* Введение. Эволюция институциональной теории // Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. — Донецк: Каштан, 2005. — С. 6—31.
154. *Нуреев Р. М.* Теория общественного выбора. Курс лекций : учеб. пособие для вузов / Р. М. Нуреев. — М. : ГУ ВШЭ, 2005. — 532 с.
155. *Нуреев Р. М.* Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. — Ростов н/Д: Из-во «Содействие — XXI век»; Гуманитарные перспективы, 2010. — 415 с.
156. *Огородников В. П.* История и философия науки: Учеб. пособ. для аспирантов. — СПб.: Питер, 2011. — 352 с.
157. *Олейник А.* Институциональная экономика: Учебное пособие. — М.: ИНФРА-М, 2002, — 416 с. — (Серия «Высшее образование»).
158. *Олейник А. Н.* Институциональная экономика: Учебно-методическое пособие. М., 2005 — 416 с.
159. Памяти Д. И. Пихно. Сообщение профессора А. Д. Билимовича и профессора Н. М. Цитовича. — СПб., 1913.
160. *Пихно Д. И.* Железнодорожные тарифы. Опыт исследования цены железнодорожной перевозки. — Киев, 1888. — VIII+225 с.+ С. 114—222 [Приложение].
161. *Пихно Д. И.* О свободе международной торговли и протекционизме (Речь, читанная на торжественном акте Императорского Университета Св. Владимира 8-го января 1889 г.) // Университетские известия. — Киев, 1889. — №3. — С. 1—26.
162. *Пихно Д. И.* Основания политической экономии. Вып. первый. Пос. к лекциям. — К., 1890. — 168 с.
163. *Подолинський С. А.* Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — 328 с.
164. *Покидченко М. Г.* Йозеф Ланг — новое имя в российской науке // Вестник Российской академии наук. — 1994. — Т. 64. — №3. — С. 266—270.
165. *Поланьи К.* Взгляды на место экономической системы в обществе: от Шарля Монтескье до Макса Вебера // «Великая трансформация» Кала Поланьи: прошлое, настоящее, будущее [Текст]: / под общ. ред. проф. Р. М. Нуреева; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. — 406, [2] с. — (Экономическая теория: традиции и современность).
166. *Полтерович В. М.* Кризис экономической теории // Экономическая наука современной России — 1998. — №1. — С. 46—66.
167. Постсоветский институционализм: Монография / Под ред.. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. — Донецк: Каштан, 2005. — 480 с.
168. Постсоветский институционализм — 2006: Власть и бизнес. Монография / Под ред. Р. М. Нуреева. — Ростов-на-Д.: Наука-пресс, 2006. — 512 с.

169. Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток / За ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінтер: Пер. з англ. А. В. Куликова; Наук. ред. пер. В. П. Кузьменко. — К.: А. С. К., 2002. — 336 с.

170. Проблемы современной экономики и институциональная теория / Под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева. — Донецк: ДонНТУ, 2009. — 500 с.

171. *Прутська О.О.* Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. — К.: Логос, 2003. — 256 с.

172. *Раишковский Е., Хорос В.* Мировые цивилизации и современность (К методологии анализа) // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 12. — С. 33—41.

173. *Розмаишский И. В., Холодильн К. А.* История экономического анализа на Западе. Текст лекций. СПб.: СПб ГУ, 2000. — 138 с.

174. *Рославский-Петровский А.* Руководство к статистике. — Харьков: Унив. типогр., 1844. — 233 с.

175. *Рошер В.* Система народного хозяйства. Руководство для учащихся и для деловых людей: Т.1. Начала народного хозяйства. — М.: В. Грачев и К, 1860. — 158 с.

176. *Руденко М. Д.* Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії / М. Руденко. — К.: Молодь, 1998. — 528 с.

177. *С. Булгаков.* Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2006. — 903 с. — (Славені постаті).

178. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. — Київ—Харків: Державне видавництво України, 1930. — 430 с.

179. *Святловский В.* К истории политической экономии и статистики в России: Сб. статей. — СПб.: Книгоизд. «Начало», 1906. — 200 с.

180. *Селигман Б.* Основные течения современной экономической мысли. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — 600 с.

181. *Слуцький Є. Є.* Теорія граничної корисності / За ред. д-ра екон. наук В. М. Фещенко, Т. В. Куриленко. — К.: КНЕУ, 2006. — 528 с.

182. Современная западная философия: Словарь/ Сост.: Малахов В.С., Филатов В. П. — М.: Политиздат, 1991. — 414 с.

183. *Солодка М. М.* Об историко-экономическом познании // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. Вып. 1 / Редкол.: В. А. Жамин (глав. ред.), А. А. Баранов, Я. И. Кузьминов и др. — М.: Экономика, 1989. — С. 24—36.

184. *Сорокина С. Г.* Торстейн Веблен и его «Теория праздного класса» (вступительная статья) // Веблен Т. Теория праздного класса. Пер с англ. — М.: Прогресс, 1984. — С. 5—54.

185. Соціально-економічні інституції економічної системи України: монографія / За заг. ред. проф. К. С. Солонінка. — Житомир: ЖДТУ, 2011. — 232 с.

186. Социологическая мысль в России: очерки истории немарксистской социологии последней трети XX — начала XX века. Под ред. чл.-кор. АН СССР Б. А. Чагина. — Ленинград: Наука, 1978. — 416 с.

187. *Срезневский И.* Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии сравнительно. — Харьков: Университ. типогр., 1839. — 124 с.

188. *Старобинский Ж.* Поэзия и знание. История литературы и культуры. В 2 тт. Сост., отв. ред. и авт. предисл. С. Н. Зенкин / Пер. с фр. — т. 1. — М.: Языки славян. культуры, 2002, — 496 с.

189. *Степаненко С. В.* Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — 312 с.

190. *Степанов Т.* Вступительная лекция, читанная в Императорском Харьковском университете 5-го сентября 1832 г. — Харьков: Университ. типогр., 1833.– 20 с.

191. *Степанов Т. Ф.* Записки о политической экономии. — СПб., 1844. — Ч. I. — 370 с.

192. *Степанов Т. Ф.* Записки о политической экономии. — Харьков: Университ. типогр., 1848. — Ч. II. — 142 с.

193. *Степин В. С., Кузнецова Л. Ф.* Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. — М.: ИФРАН, 1994. — 274 с.

194. *Стронин А.* Политика как наука. — СПб.: Тип. С. Ф. Сущинского, 1872. — 530 с.

195. *Стронин А.* Теория общественности. — СПб.: Тип. Мин. путей сообщ., 1885. — 768 с.

196. *Супрун Н. А.* Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління: монографія / Н. А. Супрун. — К.: КНЕУ, 2009. — 270 [2] с.

197. *Сусоколов А. А.* Культура и обмен: Введение в экономическую антропологию. — М.: SPSL-«Русская панорама», 2006. — 446 с. — (Серия «Профессионалы: просто о сложном»).

198. *Сухарев О. С.* Институциональная теория и экономическая политика: К новой теории передаточного механизма в микроэкономике. / Кн.1. Институциональная теория. Методологический эскиз. — М.: ИЭ РАН, 2001. — 576 с.

199. *Тарасевич В.* Постнекласична наука та економічна теорія // Економіка України. — 2004. — №2. — С. 59—65.

200. *Тарновский В.* Юридический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. — Т. II. — М., 1842. — С. 30—48.

201. *Татаренко Н. О.* Виникнення альтернативної школи політичної економії. Німецька національна політекономія // Історія економіч-

них учень: Підручник / За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 216—238.

202. *Теплицький В. П.* Економічні погляди Т. Ф. Степанова // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К.: Видавництво АН Української РСР, 1956. — С. 134—157.

203. *Теплицький В. П.* Суспільно-економічна думка на Україні в період підготовки реформи 1861 р. // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К.: Видавництво АН Української РСР, 1956. — С. 175—203.

204. *Теплицький В. П.* Основні напрями економічної думки на Україні у 80-х і першій половині 90-х років XIX ст. // З історії економічної думки на Україні. — К.: В-во АН УРСР, 1961. — С. 180—219.

205. *Теремко В. І.* Соціологія. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://readbookz.com/book/138/3887.html>

206. *Ткач А. А.* Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: Навч. пос. — К.: ЦУЛ, 2007. — 304 с.

207. *Туган-Барановський М.* Экономическая наука // Энциклопедический словарь Ф. Брокгауз и И. Ефрон. — Т. XXVIII. — СПб., 1899. — С. 851—854.

208. *Туган-Барановський М. І.* Основи політичної економії. (Наук. редактор, автор вступної статті С. М. Злупко) — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 628 с.

209. *Уильямсон О.* Частная собственность и рынок капитала // ЭКО. 1993. №5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ie.boom.ru/lectures/lectures10.htm>

210. *Уильямсон О.* Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, отношенческая контракция. Науч. ред. и вступ. статья к.э.н. В. С. Катькало; пер с англ. — СПб.: Лениздат; SEV Press, 1996. — 702 с.

211. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — 448 с. — (Трансформація гуманіст. освіти в Україні).

212. *Уцяповський Ю. В.* Проблеми трансформації господарських систем в українській економічній думці докласичного і класичного періодів // Економіка України в Євроінтеграційних процесах. Наук. збірник / За ред. С. М. Панчишина. — Львів. Інтереко, 2004. — спецвипуск 13. — С. 206-212.

213. *Уцяповський Ю. В.* Економіко-теоретичні концепції в аналізі Григорія Цехановецького Вісник ЖДТУ / Економічні науки. — Житомир: 2005. — №1 (31). — С. 278–282. .

214. *Уцяповський Ю. В.* Теорія цінності у науковій спадщині Миколи Бунге // Микола Бунге: Сучасний дискурс. Монографія. — К.: Знання, 2005. — С. 119–127.

215. *Ущатовський Ю. В.* Витоки, особливості еволюції, структура досліджень та перспективи українського інституціоналізму // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Вип. 103-4. – Донецьк. ДонНТУ, 2006. – С. 74–78.

216. *Ущатовський Ю. В.* Економічна політика держави у економічній системі Миколи Бунге // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. Вип. 84 –2006 р. – С. 27–30.

217. *Ущатовський Ю. В.* Класифікуючі соціологічні системи XIX ст. і виникнення інституціоналізму // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Вип. 31-1 (117). – Донецьк. ДонНТУ, 2007. – С. 197–202.

218. *Ущатовський Ю. В.* Теорія цінності – основа економічної концепції Миколи Зібера // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. Випуск 97/2007. – С. 59-63.

219. *Лазебник Л. Л., Ущатовський Ю. В.* Вплив євроінтеграційного курсу на інституціонально-функціональні трансформації фондового ринку України // Теоретичні і практичні питання економіки: Зб. наукових праць. – Київ: Видавничо-поліграф. центр Київського університету, 2008.– Вип.17, с. 167-176.

220. *Ущатовський Ю. В.* Інституційна структура економіки в контексті соціологічних досліджень XIX – початку XX століття // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Вип. 34-1 (138). – Донецьк. ДонНТУ, 2008. – С. 141–144.

221. *Ущатовський Ю. В.* Вплив економічної політики на формування інституційної структури економіки: теоретичний аспект // Вісник інституту економіки та прогнозування – Київ, 2009. – С. 25-28.

222. *Ущатовський Ю. В.* Структура економіки в контексті системного підходу інституційного аналізу // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 37-3. – Донецьк, ДонНТУ, 2009. – С. 31–36.

223. *Ущатовський Ю. В.* Історія інституціоналізму: проблема пошуку витоків // Економіка України. – №3. – 2010. – С. 73–81.

224. *Ущатовський Ю. В.* Методологія досліджень Євгена Слуцького в контексті економічних доктрин кінця XIX – початку XX століття // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць. – № 24. – К.: КНЕУ, 2010. С. 60-70.

225. *Ущатовський Ю. В.* Методологічні основи інституційного аналізу економічних систем // Соціально-економічні інституції економічної системи України: монографія / За заг. ред. проф. К. С. Солонінка. – Житомир: ЖДТУ, 2011. – С. 11–55.

226. *Ущатовський Ю. В.* Ідеї інституціоналізму у науковій спадщині харківського професора Володимира Левитського (1854–1939) // Наукові праці Донецького національного технічного університету [зб. наук. статей]. – Серія: економічна. – Вип. 40-2. – Донецьк : ДонНТУ, 2011. – С. 267-272.

227. *Ущатовський Ю. В.* Київська економічна школа XIX ст. у контексті зародження інституціоналізму // Економіка України – №2. – 2012. – С. 70–79.

228. *Ущатовський Ю. В.* Інституційний економічний аналіз у плюралістичній соціології Максима Ковалевського // Європейський вектор економічного розвитку [зб. наук. праць]. – Вип. 2 (13). Дніпропетровськ : ДонНТУ, 2012. – С. 339-343.

229. *Ущатовський Ю. В.* Інституційні складові методології М. І. Туган-Барановського // Наукові праці Донецького національного технічного університету [зб. наук. статей]. – Серія: економічна. – Вип. 3(45). – Донецьк : ДонНТУ, 2013. – С. 205-210.

230. *Ущатовський Ю. В.* Ідеї інституціоналізму у площині методологічних пошуків представників соціального напрямку в економічній науці України кінця XIX – початку XX ст. // Вісник ЖДТУ. Серія: Економічні науки. – 2014. № 2 (68) С. 185–192.

231. *Ущатовський Ю. В.* Теорія цінності М. І. Туган-Барановського: інституційний зріз // М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження). Монографія. – Київ, Наукова думка – С.89-95.

232. *Ущатовський Ю. В.* Програма наукових досліджень інституціоналізму: «ендогенізація інституцій» та економічна культура // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – 2015. – №1 (71). – С. 144–151.

233. *Ущатовський Ю. В.* Інституція економічної культури як гомеостатична система // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – 2015. – №2 (72). – С. 198–204.

234. *Ущатовський Ю. В.* Соціально-економічні інституції в класичній політичній економії України // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – 2015. – №3 (73). – С. 120–127.

235. *Ushchapovsky Yurii* Macroeconomic policy of the states as a means and a goal of institutional order transforming // European Reforms Bulletin: scientific peer-reviewed journal – 2016. – №3. – p. 49-54.

236. *Ущатовський Ю. В.* До витоків поняття «інституційна структура економіки» у біологічній і дуалістичній соціології XIX століття // Міжнародний збірник наукових праць «Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу» – 2017. – Випуск 2 (37). – С. 94-97.

237. *Ущатовський Ю. В.* Структура економічної системи: інституційний зріз. // Вісник ЖДТУ. Серія: Економіка, управління та адміністрування № 4 (86) – 2018. – С. 20-24.

238. *Ущатовський Ю. В.* Десницький Семен Юхимович // Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія: у 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління»; за ред. Т. І. Єфименко – К., 2010. – Т. 1. – С. 172–173.

239. *Ущатовський Ю. В.* Степанов Тихін Федорович // Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія: у 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління»; за ред. Т. І. Єфименко – К., 2010. – Т. 1. – С. 469–471.

240. *Ущатовський Ю. В.* Витоки поняття «інституційна структура економіки»: біологічні соціальні системи XIX ст. // Управління розвитком. Всеукр. Наук.-прак. конф. «Соціально-економічні проблеми розвитку країн з транзитивною економікою» (14-15.12 2007р.) – Харків, ХНЕУ. №8, 2007. – С. 129-130.

241. *Ущатовський Ю. В.* Підприємництво та економічна культура у площині інституційних змін // Формування ефективної моделі розвитку підприємництва в умовах ринкової економіки: тези V Міжнародної науково-практичної конференції (2-3 листопада 2017 р.) – Житомир: ЖДТУ, 2017 – С. 301-304.

242. *Ущатовський Ю. В.* Соціально-економічна система у методології марксизму // Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть [Електронний ресурс]: Зб. матеріалів Всеукр. Круглого столу; 25 квітня 2018 року. – К.: ХНЕУ, 2018. – С. 72-77.

243. *Ущатовський Ю. В.* Український інституціоналізм в історико-економічних дослідженнях Степана Злупка // України син. Зб. Матеріалів на пошану д.е.н., проф., засл. діяча науки і техніки Степана Злупка. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 722–727.

244. *Ущатовський Ю. В.* Інституційна структура економіки України: європейський контекст // Євроінтеграційні процеси: міжнародна і міжрегіональна співпраця. – Вінниця, 2007. – С. 74–82.

245. *Ущатовський Ю. В.* Проблеми трансформації інституційної структури економіки // Дні науки. У 3-х томах. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2007.– Т.1, с. 330-331.

246. *Ущатовський Ю. В., Лазебник Л. Л.* Фінансові інститути і фінансова політика Російської імперії у дореформений період XIX ст. // Фінансові ринки та інститути. У 2-х томах. – Т.1. – Харків, ВД «ІНЖЕК», 2007. – С. 209–212.

247. *Ущатовський Ю. В.* Наукова спадщина Сергія Подолинського: інституційний аспект // Фізична економія: методологія дослідження та

глобальна місія України: зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 8-10 квіт. 2009 р., м. Київ. — К.: КНЕУ, 2009. — С. 189-196.

248. *Ushchapovsky Yurii*. The Idea of institutionalism in the Scientific Heritage of Professor Volodymyr Levitsky from Kharkiv (1854–1939) // Institutions – State – Power. IX Annual Conference of the International Association for Institutional Studies. Kharkiv, Ukraine, October 12–14, 2011. Book of Abstracts. Kharkiv, 2011. — P. 70-71.

249. *Ущяповський Ю. В.* Економічна культура як складовий елемент сучасного інституційного аналізу // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій: Зб. матеріалів п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції для студентів, аспірантів, науковців. — Суми, 2012 — С. 161–165.

250. *Ущяповський Ю. В.* Економічна культура: інституційний аспект // Тези Всеукраїнської науково-практичної on-line конференції аспірантів, молодих учених та студентів, присвяченої Дню науки. — Житомир: ЖДТУ, 2014. — Т. II. — С. 387-388.

251. *Ущяповський Ю. В.* Історико-економічні дослідження у площині сучасної філософії науки // Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015.— С. 110–113.

252. *Ущяповський Ю. В.* Фізична економія Сергія Подолинського у площині концепції ноосфери // Громадянське суспільство і формування нової парадигми соціально-економічного розвитку в умовах глобалізації // Матеріали X Пленуму СЕУ та Міжнародної науково-практичної конференції — К., 2015. — С. 291-295.

253. *Ущяповський Ю. В.* Історико-економічна наука у площині еволюції методологічних підходів інституціоналізму // Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку: зб. матеріалів Всеукр. круглого столу; 10 листоп. 2016 р. — К. : КНЕУ, 2016. — С. 94-97.

254. *Фещенко В. М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX — початку XX ст.: Монографія. — К.: КНЕУ, 2003. — 187 с.

255. *Филипенко А. С.* Экономическое развитие: цивилизационный подход. — М.: Экономика, 2002. — 260 с.

256. Філософія науки і техніки: учеб. пособ. для вузов / В. С. Степин, В. Г. Горохов, М. А. Розов — М. : Контакт-Альфа, 1995. — 384 с.

257. Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. — Спец. вип. Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія. — К.: КНЕУ, 2010. — 532, [4] с.

258. *Фуруботни Э. Г., Рихтер Р.* (пер. с англ. под ред. В. С. Катькало, Н. П. Дроздовой) Институты и экономическая теория: достижения

новой институциональной экономической теории — СПб.: Изд-во СПб. Гос. ун-та, 2005. — 736 с.

259. *Ходжсон Дж. М.* Скрытые механизмы убеждения: институты и индивиды в экономической теории // *Terra economicus*: сборник статей российских и зарубежных экономистов начала XXI века — М.: Наука-Спектр, 2008. — С. 19—45.

260. *Ходжсон Джефери.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — 464 с.

261. *Ходжсон Дж. М.* Какова сущность институциональной экономической теории? Пер. с англ. Алексеева Д.С. // *Journal of Economic Issues*. — June 2000. — Vol. 34. — Issue 2. — P. 317—330.

262. *Цаголов Н. А.* Вопросы истории политической экономии. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 408 с.

263. *Цехановецкий Г.* Значение Адама Смита в истории политико-экономических систем. — К., 1859. — 80 с.

264. *Чаусовский А.* Формальное и неформальное в экономике: монография / А. Чаусовский — Донецк, 2001. — 206 с.

265. *Черыгова И. В.* Социально-экономический институт: история и логика формирования научной категории (вторая половина XIX — 30-е годы XX вв.) [Текст]: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. — М., 2002. — 164 с.

266. *Чухно А. А.* Інституціонально-інформаційна економіка: підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко; за ред. акад. НАН України А. А. Чухна. — К.: Знання, 2010. — 687 с.

267. *Чухно А.А.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України [Текст] / А. А. Чухно. — К.: Логос, 2003. — 617 с.

268. *Шаблій Є. А.* Критика психологічного напряму вульгарної буржуазної політекономії на Україні періоду імперіалізму // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Респ. міжвід. збірник. Вип. 13.* — К.: Наукова думка, 1979. — С. 90—96.

269. *Шимонович Йоаникій.* Економічна україніка. Наукові праці. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. — 432 с.

270. *Шмоллер Г.* Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и ее методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда / Г. Шмоллер; Пер. В. М. Нечаева; Вступ. ст. А. А. Мануилова. — М.: Тип.-литогр. В. Рихтер, 1902. — XII, 368 с., 1 л. портр. — (Б-ка экономистов; Вып. 11).

271. *Шторх Г.* Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие: пер. с фр. с биографич. очерком автора / под ред. и с заметками И. В. Вернадского. — Т. 1. — СПб., 1881. — 304 с.

272. *Шторх А.* Курс политической экономии, или Изложение начал, обусловливающих народное благоденствие / А. Шторх. — М.: Издательский дом «Экономическая газета», 2008. — 1120 с.

273. *Шумпетер Й. А.* История экономического анализа // Истоки. Вып. 3 / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Аняннин и др. — М.: Высшая школа экономики, 1998. — С. 358–464.

274. *Шумпетер, Йозеф А.* Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 242 с.

275. *Эгертссон Т.* Экономическое поведение и институты — М.: Дело, 2001. — 407 с. — (Современная институционально-эволюционная теория)

276. Экономика цивилизаций в глобальном измерении. Монография / Под ред. А.А. Пороховского, В.Н. Тарасевича. — Москва: ТЕИС, 2011. — 772 с.

277. *Энгельс Ф.* Карл Маркс «К критике политической экономии» (первый выпуск, Берлин, Франц Дункер, 1859) // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. — Т. 4. — М.: Политиздат, 1986. — С. 141—150.

278. *Энгельс Ф.* Карл Маркс «К критике политической экономии» // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. — Т. 13. — С. 489—499.

279. *Эшли У. Дж.* Экономическая история Англии в связи с экономической теорией / У. Дж. Эшли ; пер. [с англ.] Н. Муравьева ; под ред. Д. М. Петрушевского — М.: Изд. М. И. Водовозовой , 1897. — XVI, 814 с.

280. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805 — 1905 / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. — Харьков: Печатное дело, 1908. — 310 с.

281. *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — 376 с.

282. *Якубенко В. Д.* Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія. — К.: КНЕУ, 2004. — 252 с.

283. *Яременко О. А.* Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект. / О. А Яременко. — Харьков: Основа, 1997. — 182 с.

284. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с. — (Мыслители XX в.).

285. *Aoki M.* Endigenizing institutions and institutional changes // Journal of Institutional Economics. — 2007. — Vol. 3. — Issue 01. — P. 1—31.

286. *Aoki M.* Institutional evolution as punctuated equilibria / M. Aoki // Institutions, Contracts and Organizations: Perspectives from New

Institutional Economics; Ed. by C. Menard. — UK: Edward Elgar Publishing LTD, 2000. — P. 11—36.

287. *Commons J.R.* Institutional Economics. // *The American Economic Review*. — December 1931. — Vol.21 (4). — P. 648—657.

288. *Hauriou Maurice.* La science sociale traditionnelle, Librairie de la Société du recueil général des lois et des arrêts — Paris, 1896. — 432 p.

289. Histoire des pensées économiques : les contemporaines / Collecton dirigée par Alain Gélédan. — Paris : Editions SIREY, 1988 . — 558 p.

290. Histoire des pensées économiques : les fondateurs / Collecton dirigée par Alain Gélédan. — Paris : Editions Dalloz, 1993 . — 424 p.

291. Homo institutus — Человек институциональный: [монографія] / под ред. д-ра экон. наук О. В. Иншакова. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005. — 854 с.

292. Institutions — State — Power. IX Annual Conference of the International Association for Institutional Studies. Kharkiv, Ukraine, October 12-14, 2011. Book of Abstracts. Kharkiv, 2011. — 116 p.

293. *North D.C.* Structure and Change in Economic History / D.C. North. — New York: W.W. Norton, 1981. — 280 p.

Наукове видання

УЩАПОВСЬКИЙ Юрій Володимирович

**ІДЕЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ
В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ
XIX — початку XX ст.**

Монографія

Видання друге, стереотипне

Видано в авторській редакції

Підписано до друку 18.12. 2019. Формат 60×84/16.
Папір офсет. № 1. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,05. Обл.-вид. арк. 17,13. Наклад 300 пр.
Зам. № 161

Державний університет
«Житомирська політехніка»
10005, м. Житомир, вулиця Чуднівська, 103
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ЖТ № 08 від 26.03.2004 р.
Тел./факс +38 (0412) 24-14-22;
E-mail: officerector@ztu.edu.ua

Віддруковано в ПП «Рута»
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17-а,
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції України,
серія ДК № 3671 від 14.01.2010 р.
тел. (067) 96-216-87
e-mail: ruta-bond@ukr.net